

მეცნიერულ-პოპულარული სერია

კ. მელითაუკი, ნ. შოშიაშვილი, შ. ხანთაძე, გ. ჯამბუკია

ვ ა რ ძ ი ა

გზამკვლევი

წინასიტყვაობა

გზამკვლევი „ვარძია“ გამიზნულია უწინარეს ყოვლისა იმ მრავალრიცხოვანი ტურისტებისათვის, რომელნიც ჩვენი ქვეყნის ყოველი კუთხიდან მოემართებიან მე-12 საუკუნის შესანიშნავი ძეგლის—ვარძიის მონასტერ-გამოქვაბულთა—დასათვალიერებლად. გზამკვლევი სამსახურს გაუწევს აგრეთვე ჩვენი ქვეყნის წარსულით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრესაც.

ვარძიის მონასტერ-გამოქვაბულთა აღწერას წინ უძღვის ბორჯომიდან ვარძიამდე გზაზე მდებარე მნიშვნელოვანი ძეგლების მოკლე ისტორიული მიმოხილვა. ეს მიმოხილვა და შესავალი დაწერილია ნ. შოშიაშვილის, შ. ხანთაძისა და გ. ჯამბურიას მიერ. პირველი ნაწილის ძეგლთა არქიტექტურული აღწერილობა შესრულებულია ძირითადად დოც. ვ. ბერიძის ნაშრომის „სამცხის ხუროთმოძღვრული ძეგლების“ და მეცნ. კანდიდატის ნ. ჩუბინაშვილის მასალების მიხედვით. თვით ვარძიის აღწერა და ამ ძეგლის ისტორიული მიმოხილვა ეკუთვნის კ. მელითაურს.

ვარძიის სხვა გზამკვლევთა შორის წინამდებარე ნაშრომი თავისი სისრულით გამოირჩევა. მკითხველი აქ იპოვის გაცილებით უფრო მეტ ცნობებს ვარძიისა და ბორჯომ-ვარძიის გზაზე მდებარე ძეგლების შესახებ, ვიდრე დღემდე არსებულ სხვა რომელიმე გზამკვლევში. ავტორთა ჯგუფი ფიქრობს, რომ ეს ცნობები სასურველი სისრულით ჯერ კიდევ არაა თავმოყრილი არც წინამდებარე გზამკვლევში. ამ ნაშრომზე შემდგომი მუშაობა უნდა წარიმართოს მისი კიდევ უფრო შევსების გზით.

ავტორთა ჯგუფი ყურადღებით მოეკიდება ყოველ შენიშვნას წინამდებარე გზამკვლევის შესახებ.

შესავალი

ჯაეახეთში მდებარე შუასაუკუნეების ქართული ხუროთ-მოძღვრების ერთ-ერთი შესანიშნავი ნიმუში—ვარძია—სამართლიანად იპყრობს მნახველთა ფართო წრეების ყურადღებას. საქართველოს სამხრეთი პროვინციები—მესხეთი და ჯაეახეთი—განსაკუთრებით მდიდარია ისტორიული ძეგლებით. განსაკუთრებულია აგრეთვე ამ პროვინციების როლი საქართველოს ისტორიაში.

ისტორიული მესხეთი, ანუ სამცხე იწყებოდა აღმოსავლეთით ტაშისკართან და აღწევდა არსიანის მთას. ჩრდილოეთით მას საზღვრავდა „მთა ღაღოსი“ (აქარა-იმერეთისა), რომელიც ითვლებოდა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს საზღვრად, სამხრეთით კი ის აღწევდა ხერთვისამდე. ქართულ საისტორიო წყაროებში მოხსენებულია სამცხეში შემავალი შემდეგი გეოგრაფიული პუნქტები (აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ): კორტანეთი, ყვიზისი, სადგერი, თორი, ციხისჯვარი, ტაძრისი, აწყური, ასპინძა, ახალციხე, მარგი (დღეს მარგასტანი), ცხროჭა, პარეხი, ოძრხე (დღეს აბასთუმანი); ამის ჩრდილოეთით—„იწრონი რკინის ხევისანი“ —პირდაპირი გზა იმერეთში (ამ ხევის ყველაზე მაღალი ადგილი იყო „რკინის ჯუარი“), დემოთი, ზანავი, ჩორჩანი, ზარზმა, ლომსიანთა, გოდერძის ხევი, ქვაბლიანის ხევი და ფოცხოვის ხევი.

სამცხის სამხრეთით, დასავლეთით არსიანის მთამდე და სამხრეთით არტაანამდე მდებარეობდა ჯაეახეთი. ქართულ

საისტორიო წყაროებში მოხსენებულია ჯავახეთში შემავალი შემდეგი პუნქტები (აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ): ფოკანი — ფარაენის ტბის სამხრეთ ნაპირზე, მის სამხრეთით განძანი, ფარაენის ჩრდილო-დასავლეთით ღრტილა, ახალ-ქალაქი, ხერთვისი, კუმურდო, წუნდა, თმოგვი, ვარძია, წყაროსთავი, ერუშეთი, წურწყაბი, ყუელი, დღივი.

წინაფეოდალურ ხანაში სამცხე და ჯავახეთი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა და მათ მეფის მოხელე-ერისთავები განაგებდნენ. ამ პერიოდში სამცხის პოლიტიკურ ცენტრად ოძრხე (დღევანდელი აბასთუმანი) ჩანს. თვით სამცხეს ქართველი მემკვიდრე ზოგჯერ „ქუეყანასა ოძრხისას“ უწოდებს. ჯავახეთის პოლიტიკური ცენტრი კი ამ პერიოდში ციხე-ქალაქი წუნდაა. სამწუხაროდ, წინაფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები ამ მხარეში, მისი არქეოლოგიურად სრულიად შეუსწავლელობის გამო, ძალიან მცირე თუა გამოვლენილი. ძლიერ ცოტა რამ ვიცით აგრეთვე ამ მხარის წინაფეოდალური ხანის ისტორიიდან, წერილობითი წყაროების სიმცირის გამო.

აღმოსავლეთ საქართველოში ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს — ქართლის საერისმთავროს — წარმოქმნის შემდეგ მესხეთ-ჯავახეთი მის შემადგენლობაში შევიდა. ფეოდალიზმის სწრაფ განვითარებაზე ამ მხარეში მიუთითებს აბასთუმნის ახლოს, სოფ. წყისეში აღმოჩენილი ეპიგრაფიკული ძეგლი (616—619 წწ.). ძეგლი წარმოადგენს უძველეს საბუთს მიწის სყიდვისა და შეწირვის შესახებ საქართველოში და მოწმობს აქ, VII საუკუნისათვის, მიწაზე ფეოდალური საკუთრების სხვადასხვა ფორმების (ნასყიდი, შეწირული...) არსებობას.

VII ს-ის II ნახევარში სამცხე-ჯავახეთი, ისევე როგორც მთელი საქართველო, არაბთა ბატონობის ქვეშ ექცევა. VIII ს-ის ბოლოსა და IX ს-ის დასაწყისისათვის არაბთა ბატონობა სუსტდება საქართველოში. ამ დროს ისინი ფაქტურად კონტროლს უწევენ მხოლოდ თბილისსა და ქვემო ქართლის ნაწილს (თბილისის საამირო). განაპირა მხარეებში იქმნება ახალი პოლიტიკური წარმონაქმნები: აფხაზთა სამეფო,

კახეთისა და ტაო-კლარჯეთის სამთავროები. ისინი აწარმოებენ ურთიერთ შორის პირველობისათვის ბრძოლას, ობიექტურად მიმართულს საქართველოს გაერთიანებისაკენ. ტაო-კლარჯეთის სამთავროს დამაარსებლის აშოტ ბაგრატიონის შთამომავლობა თანდათან ეუფლება მთელ სამხრეთ საქართველოს. IX ს-ში სამცხეს, ჯავახეთს, თრიალეთს, ტაშირს, აბოცს და არტაანს ფლობს აშოტ ბაგრატიონის უმცროსი შვილი გუარამი, რომელიც აახლებს ოძრხეს და აშენებს ჯვარის-ციხეს (ანუ ციხისჯვარს) და ლომსიანთას. გუარამის შვილის ნასრის მოკვლის შემდეგ (888 წ.) სამცხე-ჯავახეთი გადადის ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა უფროსი შტოს (ადარნასეს შვილის გურგენისა და მის შთამომავალთა) ხელში. X ს-ის 60-იანი წლებიდან ჯავახეთს დროებით ფლობს აფხაზთა მეფე, რომელიც ნიშნავს აქ თავის ერისთავს.

ტაო-კლარჯეთში და საერთოდ სამხრეთ საქართველოში სამეურნეო-კულტურული წინსვლისათვის ამ პერიოდში უფრო ხელსაყრელი პოლიტიკური ვითარება იყო, ვიდრე შიდა ქართლში. VIII—IX სს-ში აქ ფართოდ გაიშალა სამონასტრო მოძრაობა. ჩნდება ისეთი საეკლესიო-კულტურული ცენტრები, როგორიცაა ხანძთა, შატბერდი, ოპიზა, იშხანი, ოშკი, წყაროსთავი, ბანა, ზარზმა. ადრეფეოდალური ხანის ლიტერატურული წყარო — „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“ მოწმობს, რომ სამცხეში ამ პერიოდში მიმდინარეობს საზოგადოების ფეოდალიზაციის ინტენსიური პროცესი, მონასტრებისა და ფეოდალების მიერ სათემო მიწების მიტაცება.

საქართველოს გაერთიანების შემდეგ სამცხეს განაგებენ მეფის ერისთავები. XI ს-ის 40-იან წლებში, მაგალითად, სამცხეს განაგებს აქარისა და კლარჯეთის ერისთავი აბუსერ აბუსერისძე. ამ დროისათვის ოძრხეს პირველობას ეცილება IX ს-ში გუარამ ბაგრატიონის მიერ აშენებული ციხისჯვარი. 1058—1059 წწ. ციხისჯვარსა და ოძრხეს მეფისაგან ჯილდოდ (კლდეკარის ერისთავის ლიპარიტის შეპყრობისათვის) ღებულობს კალმახის (ციხეა ტაოში) მფლობელი სულა. ჯავახეთის პოლიტიკურ ცენტრად IX — X სს-ში ყველის ციხე ჩანს; აქ

ზის ყველის ერისთავი, რომელიც საქართველოს გაერთიანების შემდეგ მეფის მოხელედ იქცევა. XI ს. შუა წლებში სამცხე-ჯავახეთში მომძლავრებულ ფეოდალებად ჩანან ჯაყელები (ეს სახელი ამ გვარმა მიიღო მათ მფლობელობაში მყოფი ჯაყის ციხის მიხედვით). ამ დროისათვის ჯაყელთა გვარი დაყოფილია რამდენიმე შტოდ. ბაგრატ IV დროს, XI ს-ის 40-იან წლებში, ბეშქენ ჯაყელი თუხარისის (ციხეა ტაოში) ერისთავადაა, ხოლო მურვან ჯაყელი — ყველის (ჯავახეთის) ერისთავად. ამ ხანებში ჯავახეთის პოლიტიკური ცენტრი ახალქალაქში გადადის.

XI ს-ის II ნახევარში საქართველომ განიცადა თურქ-სელჯუკთა ველური ურდოების შემოსევა. ამ შემოსევებმა დიდი ზიანი მიაყენა სამხრეთ საქართველოს. 1065 წელს თურქებმა აიღეს ახალქალაქი და მოაწყეს აქ სასტიკი სისხლისღვრა. 1118 წელს თურქებმა ჯავახეთში მოკლეს ბეშქენ ჯაყელი (როგორც ჩანს, ამ მხარის გამგებელი).

XII ს-ის II ნახევარში სამცხის სპასალარად ბოცო ჯაყელია. ჯაყელთა ხელშია ამ დროს სამცხის უმთავრესი ციხე — ციხისჯვარი. XII ს-ის მიწურულს პირველობას ჯაყელებს ეცილებიან თორელები, რომლებიც ჯავახეთში ახალქალაქს იღებენ საერისთაოდ, ხოლო სამცხეში, თორის გარდა ახალციხესაც ეუფლებიან. XII ს-ის II ნახევარში სამცხის პოლიტიკურ ცენტრად და ჯაყელთა რეზიდენციად კვლავ ციხისჯვარია. ახალციხე კი ამ დროს „ახალციხელთა“ (თორელთა ერთი შტო) ხელშია.

1266 წელს სამცხის მთავარმა სარგის ჯაყელმა მოახერხა მონღოლთა ილხანისაგან ხასობის მიღება და პოლიტიკურად გამოეყო საქართველოს. ხასობის მიღებით სამცხე შედარებით ხელსაყრელ პირობებში აღმოჩნდა, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველო. ის დაცული იქნა მონღოლ ხარკის ამკრებთა თარეშისაგან (სახასო ქვეყნის მფლობელი უშუალოდ ყაენს ან უფლისწულს უხდიდა ხარკს).

XIV ს-ში სამცხის პოლიტიკურ ცენტრად და სამცხის მთავართა — ათაბაგთა რეზიდენციად ახალციხე იქცა. XIV ს-ში

სამცხის მთავრების ბექასა და მისი შვილიშვილის აღბუღას მიერ შედგენილ იქნა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის კანონთა კრებული, რომელიც უძვირფასეს წყაროს წარმოადგენს XIII ს-ის საქართველოს სოციალ-ეკონომიური წყობილების შესასწავლად. ამ ძეგლიდან ირკვევა, რომ XIII ს-ში სამცხეში (ისევე როგორც მთელ საქართველოში) დასრულებულია ფეოდალიზაციის პროცესი და გამარჯვებულია ბატონყმობა.

გვიანფეოდალურ ხანაში სამცხე-ჯავახეთი განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაშია: თავის მდებარეობისა და საქართველოსაგან პოლიტიკური გამოცალკევების გამო, ის ვერ უმკლავდებოდა აგრესორებს (თურქმანებს, სპარსელებს, ოსმალებს) და მათი გამუდმებული რბევა-თარეშის ასპარეზად იყო ქცეული. სამცხის ათაბაგები თავიანთი ვიწრო ფეოდალური ინტერესების კარნახით გაურბოდნენ საქართველოსთან ერთიანობას და ხშირად, ფეოდალური სიბეცის გამო, მტერს გზას აძლევდნენ საქართველოს შუაგულში შემოსაჭრელად, ზოგჯერ ეხმარებოდნენ კიდევ მას.

XVI ს-ის ბოლოს თურქებმა საქართველოს მოგლიჯეს ნესხეთ-ჯავახეთის უდიდესი ნაწილი და თავიანთ საფაშოდ აქციეს. ამ დროიდან სამცხე-ჯავახეთი საქართველოზე თურქთა თავდასხმის პლაცდარმად და მთიელი აბრაგების საბუდრად იქცა.

ქართველები ცდილობდნენ სამცხე-ჯავახეთის გამოგლეჯას დამპყრობელთა ხელიდან და არა ერთი ლაშქრობა მოუწყვიათ ამ მიზნით. მაგრამ საკუთარი ძალებით ამის განხორციელება საფეოდალოებად დაქსაქსულ საქართველოს არ შეეძლო. ეს შესაძლებელი გახდა მხოლოდ საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ.

ნაწილი პირველი

მტკვრის ხეობა

ბორჯომიდან ვარძიამდე

ბორჯომი

კურორტი ბორჯომი მდებარეობს მტკვრის ვიწრო ხეობაში, თბილისიდან 159 კმ-ის დაშორებით. მისი პარკები, სანატორიუმები და დასასვენებელი სახლები მიმოფანტულია მდინარე მტკვრისა და მისი ორი შენაკადის—შავი წყლის (იგივე „ბორჯომკა“) და გუჯარეთის წყლის ნაპირებზე. ბორჯომი განთქმულია თავისი შესანიშნავი ბუნებრივი პირობებით (ტყე, მთები, ჰავა), მომხიბლავი სილამაზის მიდამოებითა და, რაც მთავარია, სამკურნალო მინერალური წყლებით.

ბორჯომის მინერალური წყლების შესახებ ცნობები ლიტერატურაში 1825 წლიდან გვხვდება. 1828 წლიდან კი ამ წყლების გამოყენებაც დაუწყიათ. თურქეთთან ომის ძლევა-მოსილად დამთავრების შემდეგ, მთავრობამ ბორჯომის რაიონის ტყეებში საშენი მასალისა და შეშის დამზადების ნება დართო ქ. გორში დაბანაკებულ ხერსონის გრენადერთა ლეგიონს. ლეგიონის ჯარისკაცები ხშირად იმყოფებოდნენ სწორედ იმ ადგილებში, სადაც ახლა ს. ორჯონიკიძის სახელობის პარკია გაშენებული. ჯარისკაცები წააწყდნენ მინერალურ წყლებს, რომელსაც სვამდნენ და ზოგჯერ გორშიც მიჰქონ-

დათ. ბორჯომის მინერალური წყლის თვისებებმა მალე მიიპყრო ფართო წრეების ყურადღება. კერძო ინიციატივითა და პრიმიტიული საშუალებებით დაიწყეს მისი გამოყენება სამკურნალოდ. მე-19 საუკუნის ორმოციან წლებში გაჩნდა პირველი შენობები მინერალური წყლების რაიონში.

ბორჯომის მინერალურ წყლებს, როგორც ირკვევა, აღრიდანვე იცნობდნენ და იყენებდნენ კიდევ აბაზანების მისაღებად. ამას მოწმობს 1913 წელს, კაპტაჟური სამუშაოების დროს, 6 მეტრის სიღრმეზე აღმოჩენილი ქვის ექვსი აბაზანა. იმის შესახებ, იყენებდნენ თუ არა სასმელად ამ წყლებს, არ მოგვეპოვება ცნობები.

ბორჯომი და მისი მიდამოები გვიანფეოდალურ ხანაში ავალიშვილების სამფლობელოს წარმოადგენდა. მე-19 საუკუნის შუა წლებში რუსეთის მთავრობამ ეს ადგილი ავალიშვილებისაგან იყიდა და სახაზინო მიწებად აქცია. მალე იგი რუსეთის უფლისწულთა საკუთრებაში გადავიდა და რუსეთის მთავრობის დიდმოხელეთა სარგებლობაში იყო.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე ბორჯომის მინერალური წყლებითა და დასასვენებელი ადგილებით სარგებლობის საშუალება მხოლოდ გაბატონებული წრეების წარმომადგენლებს ჰქონდათ. ხალხის ფართო ჩასვბისათვის იგი ხელმიუწვდომელი იყო. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, ბორჯომი გადაიქცა არა მარტო ჩვენი რესპუბლიკის, არამედ მთელი საბჭოთა კავშირის მშრომელების ჯანმრთელობის დაცვის კერად. ბორჯომში გაშენდა რამდენიმე პარკი, მრავალი დასასვენებელი სახლი, სანატორიუმი, მოეწყო სასტუმრო, კინოთეატრები, გაფართოვდა გზები, ხიდები და დამსვენებელთათვის ყოველმხრივ ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა. ბორჯომი ამჟამად რაიონის ცენტრს წარმოადგენს.

ბორჯომის მიდამოებში მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს ძველი ციხის ნანგრევი, რომელიც ცნობილია გოგია ს ციხის სახელწოდებით. წყაროებში ამ ციხის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება.

ბორჯომის აღმოსავლეთით 2—3 კმ-ის მანძილზე მდებარეობს სოფ. სადგერი. სოფელში, მდ. შავი წყლის ხეობის პირას, მდებარეობს წმ. გიორგის ეკლესია.

ეკლესია წარმოადგენს სწორკუთხა დარბაზს, მინაშენების გარეშე. შესასვლელი მას ორი აქვს: ჩრდილოეთით და დასავლეთით, სარკმელი—თითო ყოველ კედელში. ხელოვნების თვალსაზრისით ეკლესია მეტად მდარე ნაგებობაა. შენობის გარემორთულობაში ყველაფერი შემთხვევითია: არც ერთგან არ ჩანს კომპოზიციის მთლიანობა. ძველი ამეღანებს ხელოვნების დაქვეითების ნიშნებს და ამდენად ის XII—XIV სს-ბის შემდგომ პერიოდს მიეკუთვნება. ეკლესიას რამდენჯერმე განუცდია შეკეთება. უკანასკნელად ის XVIII ს-ის დასაწყისში შეუკეთებიათ (სურ. 1).

სადგერის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის XV ს-ის მიწურულს ან XVI ს-ის პირველ ნახევარში შეთხზული ოდა, მიძღვნილი სადგერის წმინდა გიორგისადმი¹. ოდის ავტორია სადგერის დეკანოზი სვიმეონ შოთასძე, რომელიც გვამცნობს, რომ მისი გვარის წევრები ძველთაგანვე მხლებლები ყოფილან სადგერის ჯვრისა. ეს ჯვარი, ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, სამცხეში წაუღიათ ყორანთიდან (სოფელია ბოლნისის ახლოს). სადგერიდან ჯვარი XVI ს-ის მიწურულს გადაუტანიათ ჩხარში, სადაც წასულან შოთასძენიც. ახლა ეს ჯვარი ინახება საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში.

აღნიშნული ოდის საფუძველზე, ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შოთასძეთა გვარი შოთა რუსთაველისაგან უნდა მოდიოდეს². ან ოდიდან ჩანს ისიც, რომ სადგერი XV ს-ში მესხეთის ათაბაგთა მფლობელობაში ყო-

¹ ი. აბულაძე, ქ. შარაშიძე, რუსთაველის სახელისა და სამშობლოს საკითხისათვის, საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, II, № 7, 1941, გვ. 681—688.

² იქვე.

ფილა. ეკლესიის ხაზითაც სადგერი მესხეთის მღვდელმთაფრის მაწყვერელის სამწყსო იყო.

სადგერი ადრე მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი უნდა ყოფილიყო:

„ცის კითედამდის აქ მოვლენ, სადაც არს სმელთ სამზღუარია,

თურქთა, სპარსთა და არაბთა გამართეს აქ ბაზარია“.

აქ გაზვიადებულია სადგერის ბაზრის მნიშვნელობა, მაგრამ ეს ცნობა მაინც მოწმობს სადგერში მნიშვნელოვანი ბაზრის არსებობას.

1578 წ. თურქ-დამპყრობლებმა დაარბიეს სადგერი და გაძარცვეს ეკლესია. აქ დაცული ჯვარი კი, რომლის „მხლებლები“ ყოფილან შოთასძენი, როგორც აღვნიშნეთ, დასავლეთ საქართველოში, ჩხარში ჩაუტანიათ.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, XVIII ს-ის დასაწყისში სადგერის ეკლესია შეუკეთებია ვახტანგ VI-ს. ეს ცნობა მოწმობს, რომ სადგერი ამ დროს საქართველოს მეფის მფლობელობაშია და მესხეთ-ჯავახეთში მოპარპაშე თურქ-დამპყრობლები აქამდე ვერ აღწევნენ.

ბორჯომიდან ვარძიამდე 112 კმ-ია. მთავარი სამანქანო გზა მტკვრის სანაპიროებს მისდევს. იგი ჯერ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მიდის, ხოლო შემდეგ, ახალციხის ზემოთ, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე გადადის და ასე მიემართება ვარძიამდე.

ბორჯომიდან გაშოსული მგზავრი ათიოდე კილომეტრის მანძილზე ჯერ კიდევ რჩება მდინარის ორივე სანაპიროზე შეფენილი ხშირი ტყის „ტყეობაში“. მარჯვნივ და მარცხნივ აზიდული წიწვნარით დაფარული მაღალი მთები კიდევ უფრო აძლიერებენ ხეობის სივიწროვის შეგრძნებას.

¹ ი. აბულაძე, ქ. შარაშიძე, რუსთაველის სახელისა და სამშობლოს საკითხისათვის, საქ. მეც. აკადემიის მოამბე, II, № 7, 1941, გვ. 681—688.

გზის მარცხნივ, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, რჩება პატარა გორაკზე ამართული ძველი ციხის ნანგრევები, რომელსაც „პეტრეს ციხეს“ უწოდებენ. პეტრეს ციხე ვახუშტი ბაგრატიონს მოხსენებული აქვს, როგორც „ფრიად მაგარი და შეუალი მტრისაგან“¹. პეტრეს ციხე და ბორჯომის მიდამოები მე-16 საუკუნის მიწურულში (1595 წ.), „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, თურქეთის მიერ სამცხე-საათაბაგოსთან ერთად დაპყრობილ ტერიტორიას წარმოადგენდა.

ამავე წყაროში იხსენიება პეტრეს ლივა (ოლქი) და მასში შენავალი პეტრეს რაიონი. პეტრეს რაიონში, სხვა სოფლებთან ერთად, მოხსენებულია „სოფელი პეტრეს ციხის რაბათი, მეორე სახელი ყვერბილი“, რომელსაც დაკისრებული ჰქონია ფულადი გადასახადი პურის მოსავალზე².

მე-18 საუკუნის შუა ხანიდან (თუ უფრო ადრე არა) ამ რაიონის ნაწილი და პეტრეს ციხე ქართლის სამეფოს საზღვრებშია მოქცეული. არსებობს ერთი საინტერესო საბუთი, საიდანაც კარგად ჩანს, რომ პეტრეს ციხე ერეკლე მეორის განკარგულებაშია. ამ საბუთში ეკითხულობთ: „ჩვენი ბრძანება არის, ბატონო ამილახვარო რევაზ! როგორც ამ დავთრით შეგვეწეროს, ეს კაცნი ასე გამოიყვანე ერთის თვის ნუხლით. თუ რუსები გადმოვლენ, მაგათაც დავიბარებთ და თუ დაიგვიანეს, ამ ერთს თვეს პეტრეს ციხეში უნდა იყვნენ. თუ მოსარევი მტერი იყოს, პასუხს მისცემენ; თუ დიდი ჯარი იყოს, სოფლებს შეატყობინონ“³.

მაგრამ შემდეგ პეტრეს ციხე კვლავ ახალციხის ფაშის გავლენის ქვეშ მოქცეულა. 1812 წლისათვის ეს ციხე უქირავთ ახალციხის ფაშის მიერ დაქირავებულ ლეკებს. აქ 1812

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 84.

² გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. II, გამოც. ს. ჯიქიას მიერ, თბილისი, 1943, გვ. 330—31.

³ საქ. ცსსა, ფ. 226, საბ. № 223.

წ. 26 ოქტომბერს ლეკებმა მოკლეს ახალციხეში ზიმაველი ერეკლე მეორის შვილიშვილი ლეონი, რომელიც ღამის გასათევად გაჩერდა პეტრეს ციხეში¹.

ამჟამად პეტრეს ციხე დანგრეულია. ციხე საშუალო ზომისაა, მისი კედლები ნაშენებია დაუმუშავებელი ქვით, ალაგ-ალაგ გამოუყენებიათ რიყის ქვა. შემაკავშირებელ მასალად გამოყენებულია კირის ხსნარი. ციხეს აქვს სათოფურები, რაც მიუთითებს ამ ციხის გვიან ხანაში (XVI—XVIII სს.) განახლებაზე. ციხის ტერიტორიაზე შემორჩენილია დიდი წყალსაცავი. ციხის ჩრდილო-დასავლეთით, გორაკის ფერდობზე, მოიპოვება სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობათა ნაშთები.

ლიკანის ხევი

პეტრეს ციხის პირდაპირ, ბორჯომიდან 3 კმ-ზე, მტკვარს მარცხენა მხრიდან მოერთვის პატარა ხევი, რომელსაც ადგილობრივნი კოშკების ხევს უწოდებენ, ხოლო ვახუშტი ბაგრატიონი მას ლიკანის ხევად იხსენიებს. „პირისპირ ციხისა მიერთვის მტკვარს ჩრდილოდამ ლიკანის ხევი, გამოსდის მახვილო-ფერსათს“² — წერს ვახუშტი. ამ ხევის პირას მდებარეობს სოფ. ლიკანი.

სოფლიდან ორიოდ კილომეტრის დაშორებით ლიკანის ხევი ორად იყოფა. მარცხნივ მიდის ახოების ხევი, რომელშიც კიდევ ორიოდ კილომეტრის მანძილზე მდებარეობს ძველი მონასტრის ნანგრევები. მარჯვნივ მიდის კოშკების ხევი, რომელსაც ეს სახელი შეერქვა იმის გამო, რომ ამ ხევში მდებარეობს დარბაზული ტიპის ქვის შენობები, რომლებიც კოშკებს ჩამოგავს.

ლიკანის მონასტერი ნაგებობათა რთულ კომპლექსს წარმოადგენს. ძირითადი ეკლესია, გ. ჩუბინაშვილის აზრით, სამეკლესიანი ბაზილიკა უნდა იყოს, რაც მოწმობს

¹ ბაგრატი ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, 1941, გვ. 117.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 84.

მის სიძველეს. იგი აშენებული უნდა იყოს VII საუკ. მეორე ნახევარში. ეკლესიას დამატებითი სადგომები აქვს დასავლეთით (კარიბჭის მაგვარი), ჩრდილოეთით (ორი, დერეფნისმაგვარი სადგომი) და სამხრეთით.

განსაკუთრებით საინტერესოა სამრეკლო, რომელიც გვიან მიუღდამთ ეკლესიისათვის დასავლეთის მხრიდან. სამრეკლო ორსართულიანია. სართულები შეერთებულია ერთმანეთთან ქვაყორით ნაგები კიბით. სამრეკლოს პირველი სართული კუბური მოყვანილობისაა და ეკლესიაში შესასვლელს წარმოადგენს. მეორე სართული კი ძალიან არის დაზიანებული, თუმცა მისი თავდაპირველი სახის წარმოდგენა ძნელი არ არის. სამრეკლოს კედლები მორთულია ორნამენტებით, რომლებიც დამუშავების მაღალი ხელოვნებით არ გამოირჩევა.

სამრეკლოს მეორე სართულზე შესასვლელის მარცხენა მხარეზე სვეტზე ამოკვეთილია შემდეგი ასომთავრული წარწერა:

„ქ. იპრიანა ლიკნისა ღვთისმშობელმა და აღვაშენე სამრეკლო ესე მე, ქიშვად ავალისშვილმა და თანამეცხედრემან, მეფეთა-მეფისა ასულმა თამარ...“

ამ წარწერიდან ჩანს, რომ სამრეკლოს ამშენებელი და, მაშასადამე, ლიკანის მონასტრის პატრონები ყოფილან ავალიშვილები. სამწუხაროდ, ქიშვად ავალიშვილისა და მისი მეუღლის მეფეთა-მეფის ასულის თამარის შესახებ ჩვენ სხვა თარიღიანი ცნობები არ მოგვეპოვება. ამავე ქიშვადსა და მის მეუღლეს იხსენიებს კოთელიის ასევე უთარილო წარწერა. პალეოგრაფიული ნიშნებით ლიკანის წარწერა XIV — XVI საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნებოდეს. XVI საუკუნის ერთი წყაროს ცნობით, ავალიშვილებს მამულები ჰქონიათ სამცხეში¹. მათ ეკუთვნოდათ დემოთის ციხე².

როგორც აღვნიშნეთ, ლიკანის ხევის ერთ-ერთ განშტოებას კოშკების ხევი ეწოდება. ამ ხევში, სოფლიდან და-

¹ Д. Бакрадзе, АПН, стр. 79.

² ქართლის ცხოვრება, ნაწ. I, ბროსეს გამოც., 1849, გვ. 166

ახლოებით 2—3 კმ-ის დაშორებით, დაცულია ფრიად საინტერესო ქვის ნაგებობანი, ქვისავე თალებით. ეს სადგომები, რომელთაგანაც ზოგიერთს „გვირგვინისებრი“ გადახურვა აქვს. აღრინდელი ფეოდალური ხანის ნასოფლარებს წარმოადგენს.

ლიკანის მიდამოები ამჟამად დაფარულია სანატორიუმებითა და დასასვენებელი სახლებით, სადაც ყოველწლიურად ისვენებენ მშრომელები ჩვენი ქვეყნის ყოველი კუთხიდან.

ლიკანს შემდეგ გზა ისევ მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირს მისდევს. მალე ტყიანი ზოლი წყდება. ხეობის ორივე მხარე ბუჩქნარითაა დაფარული. მდინარის გაღმა, ფერდობზე მოჩანს სოფ. კობისხევი, რომელიც ბორჯომიდან 7—8 კმ-თაა დაშორებული. ამ სოფელთან მტკვარს მარჯვნიდან უერთდება ვიწრო ხეობა, რომელიც დაბაძველიდან და კახისის ტბის მიდამოებიდან მოდის. ხეობაში მიემართება გზა, რომელიც გაივლის დაბაძველს, გადალახავს საფითლიის სერს და თორს უკავშირდება. ეს გზა ერთ-ერთ იმ ისტორიულ გზათაგანი უნდა იყოს, რომლითაც ფეოდალური საქართველოს ერთ-ერთი პროვინცია—თორი მტკვრის ხეობასთან იყო დაკავშირებული. კობისხევის მახლობლად, ამ გზაზე, კლდის ფერდობზე დგას ძველი ციხის ნანგრევები. როგორც ჩანს, ეს ციხე სწორედ ამ გზას მეთვალყურეობდა. კობისხევი კი ის პუნქტია, სადაც ეს გზა უერთდება მტკვრის ხეობაში მიმავალ იმ გზას, რომელიც სამცხეს აკავშირებდა ქართლთან.

ახლა კობისხევაში სახლობს საქართველოს სსვადასხვა კუთხიდან მე-19 საუკუნეში გადმოსული მოსახლეობა. ეს მოსახლეობა ძირითადად დას. საქართველოდანაა მოსული. კობისხევის ისტორიული ძეგლებიდან, გარდა ზემოხსენებული ციხისა, აღსანიშნავია რამდენიღე ძველი ეკლესიის ნანგრევი. ერთი მათგანი სოფლის მისასვლელში, გზის მარცხენა მხარეზე მდებარეობს, დარბაზული ტიპისაა (ზომით 7×4 მეტრი) და გვიანსაშუალო საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნებოდეს. სოფელში ორგანაა ქვაჯვარის ადგილი. ერთ-ერთ ასეთ ად-

გილს მცხოვრებლები ახლაც საჯვარეს ეძახიან. კობისხევი მდიდარი სოფელია. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ხილის ბაღები.

ჩითახევის მონასტერი

კობისხევის შემდეგ მტკვრის გარცხენა მხარეზე მდებარეობს ჩითახევის მონასტერი (ბორჯომიდან 12 კმ-ზე), რომელსაც ზოგჯერ „მწვანე მონასტერსაც“ უწოდებენ. იგი მდებარეობს წიწვიანი ტყით დაფარული მთებთან და წვეტიანი კლდეებით გარშემორტყმულ ადგილას ახლომან-ლო არაუკიდარი სოფელი არ არის.

ძირითადი ტაძარი დარბაზული ტიპისაა აქვს მინაშენები სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით. ეკლესია ცუდადაა დაცული. უფრო საყურადღებოა სამრეკლო, რომელიც, ლიკანის სამრეკლოს მსგავსად, ძირითად ტაძარზე გვიან უნდა იყოს აგებული. იგი დგას ეკლესიის სამხრ-აღმ. კუთხესთან (სურ. 2).

სამრეკლო ორსართულიანია. პირველი სართული სამლოცველოა, მეორე სართული კი წარმოადგენს ცხრათალიან, მდიდრულად მოჩუქურთმებულ, ფანჩატურს. ჩუქურთმები ცუდად ნაკეთებია. აღმოსავლეთის ერთ-ერთ წახნაგზე, თალის ქვემოთ, მოთავსებულია, რელიეფი, რომელიც წმინდა გიორგის ვეშაპთან ბრძოლას გამოსახავს. რელიეფი მდარედაა შესრულებული, გამოსახულებები სრულიად უსიცოცხლოა. ეს სამრეკლო დაახლოებით XV—XVI საუკუნეების ნაგებობა უნდა იყოს. იგი საინტერესოა, როგორც ეპოქის დამახასიათებელი ძეგლი.

ღვინის ხევი

ამის შემდეგ, მალე, გზა ისტორიული ქართლის და მესხეთის საზღვარს მიაღებდა. ამ ორი ისტორიული პროვინციის

სასაზღვრო სოფლებია დ ვ ი რ ი (მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე) და ქვაბისხევი (მტკვრის მარცხენა ნაპირზე). აღწერს რა მტკვრის ხეობას, ვახუშტი დვირის შესახებ ამბობს: „და არს დვირამდე ქართლისა“¹, ხოლო სამცხე-საათაბაგოს აღწერას იწყებს ქვაბისხევიდან².

დვირი საკმაოდ მოზრდილი სოფელია. მოსახლეობა ამ სოფელში მოსულია გასულ საუკუნეში, უპირატესად დას. საქართველოდან.

დვირში ჩამოდის პატარა მდინარე, რომელსაც დვირულას ეძახიან, ხოლო ზემო წელში—საკირულას (სოფ. საკირეში გამოივლის). ამ მდინარის გასწვრივ კარგი გზა მიდის, რომელსაც მიუყავართ სოფლებში: საკირე, დგვარი, ტაძრისი. შემდეგ გზა ტყე-ტყე მიდის და ციხისჯვარში აღის, ხოლო მერე თორს მიაღებდა. ეს გზა ისტორიული გზაა. ამ გზით თორი კიდეც ერთ პუნქტში უკავშირდებოდა მტკვრის ხეობის ძირითად გზას. ამ გზაზე რამდენიმე ისტორიული ძეგლია შემონახული. უპირველეს ყოვლისა უნდა აღვნიშნოთ ციხეები, რომლებიც ამ გზას იცავდნენ. ერთი ასეთი ციხე მდებარეობს დვირის ნახლობლად, მია სამხრ.-დასავლეთით, მთის ფერდობზე. ამ ციხეს დ ვ ი რ ი ს ც ი ხ ე ს უწოდებენ. იგი სწორედ იმ ადგილასაა, სადაც თორიდან მომავალი გზა მტკვრის ხეობაში შემოდის. ციხე საშუალო ზომისაა და ისეა დანგრეული, რომ მისი სისტემის გარკვევა შეუძლებელი ხდება. ციხის ნახლობლად შემორჩენილია პატარა ეკლესიის ნანგრევი კ ვ ი რ ა ც ხ ო ვ ლ ი ს სახელწოდებით.

მეორე ციხე ამ გზაზე მდებარეობს სოფ. საკირეს აღ-მოსავლეთით 1—1,5 კმ-ზე, მდ. საკირულას მარჯვენა მხარეზე,

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 84.

² იქვე, გვ. 124.

მაღალ გორაკზე. ეს ციხე დიდი ზომისაა (დაახლოებით 80×50 მეტრზე). იგი შედგება სამი დიდი განყოფილებისაგან. აქვს ორი კარი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან. ამ კარებით შეიძლება მოხვედრა ციხის მხოლოდ ორ განყოფილებაში. მესამე განყოფილება ყოველმხრივ ჩაკეტილია და მასში მოხვედრა შეიძლება მხოლოდ მაღლა კედლებში მოთავსებული შესასვლელით. ეს მესამე განყოფილება ციხის საგანგებოდ გამაგრებული ნაწილია. საკირეს ციხე საკმაოდ ძლიერი სიმაგრე უნდა ყოფილიყო.

სოფ. საკირეს სახელი შეერქვა ამ მიდამოებში კიროვანი ნიადაგის არსებობის გამო. საკირედან თორში მიმავალი გზა ციხის შემდეგ ე. წ. გუჯრების ხეობაში შედის. ამ ხეობაში გზის პირას, სოფლიდან 2—3 კმ-ის დაშორებით, არის სამნავიანი ძველი ეკლესიის ნანგრევები (ზომით 7×3 მ). იქვეა ძველი ნასახლარებიც.

ზემოაღნიშნული ციხეები, ეკლესიები და ნასახლარები გარკვევით მიუთითებენ, რომ ოდესღაც იმ გზაზე, რომელიც თორიდან დვირში ჩამოდის, ცხოველი მისვლა-მოსვლა ყოფილა გაჩაღებული.

დვირის სამხრეთით მტკვრის იმავე (მარჯვენა) მხარეზე მდებარეობს ნასახლარი საკვირიკე. ამ ადგილას XVI საუკუნეში სოფელი იყო. იგი იხსენიება „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ კვირიკეწმინდის სახელწოდებით (გვ. 93). ამჟამად იქ არაფერია ცხოვრობს.

საკვირიკეში არის დიდი ზომის ეკლესიის ნანგრევები. ეკლესია სამნავიანი ბაზილიკა ყოფილა. მის ირგვლივ დიდი რაოდენობითაა სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობათა ნაშთები. ეკლესიის გადარჩენილ ნაწილში შენახულია შესანიშნავი ფერებითა და ოსტატობით შესრულებული რელიგიური შინაარსის მხატვრობა. ეს ეკლესია ადრეფეოდალურ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს.

გზა რომ დვირს ოდნავ გასცდება, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფელ ქვაბისხევს გაივლის. აქვე, მტკვარს ჩრდ.-დასავლეთიდან უერთდება ხეობა ქვაბისხევი. სოფელსა და ხეობას ეს სახელი — ქვაბისხევი — ეწოდა იმიტომ, რომ ამ ხეობის მოწითალო ფერის კლდეებში დიდი რაოდენობითაა ბუნებრივი წარმოშობის გამოქვაბულები.

ქვაბისხევით ბორჯომის ხეობიდან გზა გადადის იმერეთში. ამ გზაზე მდებარეობს ქვაბისხევის ეკლესია და დემოთის ციხე. ქვაბისხევის ეკლესია, რომელიც სოფ. ქვაბისხევიდან 1—2 კმ-ზეა, სამნავიანი ბაზილიკაა. შუა ნაწილი გვერდის მინაშენებზე მალაა აზიდული. გვერდის ნაგები მთავარისაგან წყვილ-წყვილი თალითაა გამოყოფილი და დაყრდნობილია მოზრდილ სვეტებზე. ეკლესია აშენებულია აქვე კლდიდან ანატეხი და თითქმის დაუმუშავებელი ქვებით.

სამხრეთი ეკედერი მოხატულია. გარდა რელიგიური ხასიათის მხატვრობისა (წმინდანების სურათები), აქ ორი ისტორიული ფრესკაა — ერთზე გამოსახულია დიდებული ერისკაცი: მეორეზე — მანდილოსანი. ერისკაცის გვერდით ასომთავრული წარწერაა: „შოთა“, მანდილოსნის გვერდით კი „იაჲ“, საფიქრებელია, რომ ეს პირები ამ ეკლესიის პატრონები იყვნენ. მხატვრობა ეკუთვნის XII—XIII სს.

ქვაბისხევიშივე, ეკლესიიდან 2 — 3 კმ-ზე, მდებარეობს დემოთის ციხე. ვახუშტი ბაგრატიონი იხსენიებს დემოთის ციხეს და წერს: „... ამ ხევის (ე. ი. ქვაბისხევის) დასავლით, მტკვრის კიდებზედ. არს ციხე კლდესა ზედა შენი, მაგარი [ვგონებ ამას დემოთის ციხედ, რომელი ალაშენა სუნბატ ბივრიტიანმან და განავსნა სპითა, შემწედ წუნისათჳს და შურად ოძრახოსა და ლომსიასათჳს, და რათა ვერლარა ვიდოდნენ სპანი ქართლისანი მას ზედა, ვინათგან ჯავახეთი ეპყრა მასვე]“¹.

ვახუშტის მიერ აქ ნაგარაუდგევი დემოთის ციხე არ უნდა იყოს ის ციხე, რომელიც ქვაბისხევიში მდებარეობს და

¹ ვახუშტი, აღწერა..., 124.

რომელსაც ამეამად ხალხი დემოთის ციხეს უწოდებს, ამ უკანასკნელს საერთო არაფერი აქვს ქართლიდან ჯავახეთში ბორჯომის ხეობით მიმავალ გზასთან. საფიქრებელია, რომ ვახუშტისეულ დემოთის ციხეში დვირის ციხე იგულისხმება. ქვაბისხევში მდებარე დემოთის ციხე კი, როგორც აღვნიშნეთ, იმერეთში მიმავალ გზას მეთვალყურეობდა.

დემოთის ციხის ზემოთ ამ ხეობაში კვირის ნეთის ნა-სახლარებია, ხოლო შემდეგ გზა ადის ლომის მთაზე და გადადის მარელისში... მთელი ამ გზის გასწვრივ ბევრი ნა-სახლარია.

ცნობას იმის შესახებ, რომ ამ გზას იყენებდნენ დასავლეთ საქართველოდან სამცხეში გადმოსასვლელად, გვაწვდის XIV საუკუნის ისტორიკოსი ქამთალაშვი-რელი.

XIII საუკუნის 60-იან წლებში დასავლეთ საქართველოში დავით ნარინთან თავი შეაფარა ილხანთა ტახტის ერთ-ერთმა მადიებელმა. მონღოლმა უფლისწულმა თეგუ-დარმა, რომელიც აქედან ესხმოდა თავს და არბევდა მონღოლთა მფლობელობაში მყოფ ქვეყნებს. ერთ-ერთი ასეთი თავდასხმის დროს თეგუდარის სარდლები მოვიდნენ დემოთს და ლომისთავეში დაბანაკდნენ. „აქედან ისინი არბევდეს ჯავახეთსა ვიდრე ფარვანამდე“. შემდეგ „თათართა ჩამოვლეს ეკერისხევი და განვლეს აწყურს ზედა ფონი მტკურისა და გავიდეს ჯავახეთს“. მოიტაცეს ჯოგი და „მომართეს სადგურსა მათსა ლომისთავსა“¹.

ცხადია, თეგუდარის ლაშქარი დასავლეთ საქართველო-დან სამცხეში და ჯავახეთში ლომისმთით, დემოთით და, მაშასადამე, ქვაბისხევის გზით გადმოდიოდა. სხვა ცნობები ამ გზის შესახებ არა გვაქვს.

ქვაბისხევი ამეამად მჭიდროდ დასახლებული სოფელია. ქვაბისხევის წყალი მას ორ ნაწილად ჰყოფს.

¹ ქართლის ცხოვრება, I, ბროსეს გამოცემა, 1849, გვ. 407—403.

სოფ. ქვაბისხევის შემდეგ მტკვრის ხეობა თანდათან ფართოვდება. გზის ორივე მხარეზე მთები ნელ-ნელა შორდება მდინარეს და მტკვრის ნაპირები დაბლდება. სამიოდე კილომეტრის შემდეგ გზის მარჯვნივ გვხვდება სოფ. ზოვრეთი. ეს სოფელი ახლად დასახლებულია. სოფლის სახელწოდება გვაფიქრებინებს, რომ ოდესღაც აქ მნიშვნელოვანი საბაჟო პუნქტი (ზოვრეთი-საზუერე) უნდა ყოფილიყო, რომელიც სამცხიდან ქართლში მიმავალ გზას მეთვალყურეობდა.

ბორჯომიდან გზის 26-ე კილომეტრზე მტკვარს ჩრდ.-დასავლეთიდან მოერთვის სლესის ხევი. ამ ხევის შესავალში პატარა გორაკზე დგას ციხე. საკმაოდ დანგრეული და დაშლილი. ამ ციხეს ზოგი სლესის ციხეს უწოდებს და ზოგი კი მოქცევის ციხეს. ეს უკანასკნელი სახელწოდება დაკავშირებული უნდა იყოს ციხის მახლობლად მტკვრის მეორე მხარეზე (მარჯვენა ნაპირზე) მდებარე ნასოფლარ მოქცევის სახელთან.

XVI ს-ის წყაროს ცნობით, სლესის ციხეს ამ დროს ფლობდა სამცხე-საათაბაგოს ფეოდალთა ერთ-ერთი გვარი—„სლესარნი“ (შესაძლოა აქედან არის ნაწარმოები შიდა ქართლის აზნაურთა ერთ-ერთი გვარი—სრესელი)¹.

სლესის ციხესთან თავდება ბორჯომის რაიონი და იწყება ახალციხის რაიონი. პირველი მნიშვნელოვანი პუნქტი, რომელიც ამის შემდეგ გზაზე გვხვდება—ესაა აწყური.

აწყური

სოფ. აწყური მდებარეობს ბორჯომიდან 30 კმ-ის მანძილზე. აქ, მაღალ კლდეზე, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ამართულია აწყურის ციხე. აქვეა აწყურის საეპისკოპოსო ტაძრის ნანგრევები.

აწყურის ციხე (სურ. 3), როგორც ჩანს, სამშენებლო თვალსაზრისით რთული და საინტერესო ნაგებობა იყო (ამჟამად ციხიდან ნანგრევებილაა შემორჩენილი). მისი კედ-

¹ Д. Бакрадзе, АИГА, стр. 79.

ლები ოსტატურადაა ნაშენი ციცაბო კლდეებზე. თუ მტერი ციხის შესასვლელში შეიჭრებოდა, ციხის დამცველები გამაგრდებოდნენ შიდა ციხეში, რომლის ალება კიდევ უფრო რთული იყო. ციხე თავისი ხანგრძლივი არსებობის მანძილზე (ის ათას წელზე მეტ ხანს „მოქმედი“ იყო) მრავალჯერ დანგრეულა და კვლავ აღდგენილა. აღდგენა-გადაკეთების კვალი დღეს აქ კარგად შეიმჩნევა.

აწყურის ტაძრიდან დღემდე მხოლოდ ნანგრევებმა მოაღწია, მაგრამ მისი ხუროთმოძღვრული ფორმების დადგენა ძირითად ხაზებში მაინც ხერხდება. აწყურის კათედრალი (საეპისკოპოსო ტაძარი) ფართობით ყველაზე დიდი იყო მთელ საქართველოში. ყველაზე კარგად შემორჩენილია აღმოსავლეთის მხარე—საკურთხევლის ნაწილი, რომელიც, როგორც ჩანს, XIII—XIV სს-ის მიჯნაზე ადრინდელია (ე. ი. იმ მიწისძვრაზე ადრინდელი, რომელმაც საფუძვლიანად დააზიანა აწყურის ტაძარი)¹. დასავლეთის მხარე კი მიწისძვრის შემდეგ აღუდგენიათ. ტაძარი XVIII ს-ის დასაწყისში ჯერ კიდევ მთელი ყოფილა. ვახუშტი ბაგრატიონი გვამცნობს, რომ აწყურს „არს ეკლესია დიდშენი, შვენიერად ქმნული, გუმბათიანი ყოვლადწმიდის ღვთისმშობლისა“. ტაძარი, ალბათ, თურქთა ბატონობის მიწურულში დაინგრა.

აწყურის ციხე და აწყურის საეპისკოპოსო ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში ხშირად იხსენიება.

IX ს-ში აწყურის საეპისკოპოსო კათედრა უკვე არსებობს. რა დროიდან—არ ჩანს. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება მოწმობს, რომ IX ს-ის I ნახევარში მაწყვერელი ეპისკოპოსი თავისი უფლებებით პირველობს სამცხე-ჯავახეთის ეპისკოპოსებს შორის². შემდეგ ის კარგავს პირველობას.

¹ მემბტიანის ცნობით, ამ მიწისძვრის დროს „საყდარი აწყვერისა დაიქცა“ (ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეს გამოცემა, 1849, გვ. 415).

² ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა. პ. ინგოროყვას გამოცემა, 1949, გვ. 92, 96.

XIII—XIV სს-ში სამხრეთ საქართველოს ეპისკოპოსებს შორის პირველი ადგილი თავისი პატივითა და უფლებებით იშხნელს უჭირავს, მაწყვერელი უკვე მეორე ადგილზეა¹. საქართველოდან სამცხის საბოლოოდ გამოყოფის შემდეგ (გიორგი ბრწყინვალემ XIV ს-ში დროებით შესიღო მისი შემოერთება) მისი სარწმუნოებრივი ცენტრი ბუნებრივად მესხეთში მდებარე აწყური ხდება. სამცხის მთავრები ცდილობენ საქართველოდან ამ კუთხის არა მარტო პოლიტიკურად, არამედ სარწმუნოებრივადაც გამოყოფას, აწყურის ეპისკოპოსისთვის კათალიკოსის უფლებების მინიჭებას. XV ს-ის შუა წლებში — ყვარყვარე ათაბაგის დროს — ეს ცდა მარცხით დამთავრდა: ქართლის კათალიკოსმა შეაჩვენა სამცხის სამღვდელთა და ყვარყვარეს ხელი ააღებინა თავის განზრახვაზე². სამაგიეროდ, XVI ს-ში ათაბაგმა მზექაბუკმა, ისარგებლა რა ქართლის სამეფოს კვლავ უფრო გართულებული მდგომარეობით, შესძლო სამცხე-საათაბაგოს ეკლესიის გამოყოფა ქართლის საკათალიკოსოსაგან³. ამიერიდან მაწყვერელი სამხრეთ საქართველოს ეკლესიის მეთაურად იქცა. ამ პერიოდში შედგენილ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელ-მთავართა სიაში ის პირველ ადგილზეა მოხსენებული⁴. სხვა ეპისკოპოსთაგან განსხვავებით, ის „გვრგვინ-ბისონიანი არს“. მისი სამწყსო შეიცავს ვრცელ ტერიტორიას: „ყვიბის კორტანეთის შუა რომ სამწყსო ჰსდის, იმას ზეით ჰევობა და სადგერი, სულ აწყური, დიასამიძის სახლი, ახალციხე და ახალციხის გაღმართ და გურიის წადგმამდის“⁵.

აწყურის ეპისკოპოსი ზოგჯერ მხედართმთავრის როლსაც ასრულებდა თავის მხარეში. მაგალითად, XI ს-ის შუა წლებში, როცა ლიპარიტმა ტყვედ ჩაიგდო აწყურის ციხის

¹ ხელმწიფის კარის გარიგება, ექვთ. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 14₃₁₁₋₃₁₂.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, გვ. 54—60.

³ იქვე.
გვ. 166—172.

⁴ Д. Баградзе, АИГА, стр. 81.

⁵ იქვე.

პატრონი, მეფის საშველად ლიპარიტის წინააღმდეგ მესხებს წამოუძღვა მაწყვერელი¹.

1486 წელს სამცხეში შეიქრა ირანის შაჰი იაყუბ-ყაენი და ახალციხისა და ახალქალაქის ალების შემდეგ ალყა შემო-არტყა აწყურს, რომლის დაცვას მაწყვერელი ხელმძღვანელობდა. უვნებლობის პირობის მიცემის შემდეგ აწყური და-ნებდა იაყუბ-ყაენს, რომელმაც არ შეასრულა პირობა და მცხოვრებთა ნაწილი ტყვედ წაასხა. ამასთან, წაიღო აწყურის სახელგანთქმული ღვთისმშობლის ხატი. ათაბაგმა მაწყვერელი გადააყენა დანებებისათვის, ხოლო ღვთისმშობლის ხატი გა-მოისყიდა ტყვეობიდან.

აწყური IX ს-ში (როცა ის პირველად იხსენიება საის-ტორიო წყაროში), ისევე როგორც მთელი მესხეთ-ჯავახეთი, აშოტ კუროპალატის უფროს ვაჟს გუარამ მამფალს, ხოლო შემდეგ მის ვაჟს ნასრს ეკუთვნოდა. ნასრის მოკელის შემდეგ (888 წ.) მესხეთ-ჯავახეთი გადადის ტაო-კლარჯეთის ბაგრა-ტიონთა უფროსი შტოს წარმომადგენელთა ხელში. X ს-ის ბოლოსთვის სამცხე-ჯავახეთი გადადის საქართველოს მეფის ხელში, რომელიც აწყურის ციხეს პირად მფლობელობაში აძლევს თავის მოხელე-ერისთავებს: XI ს-ის შუა წლებში, კლდეკარის ერისთავის ლიპარიტისა და ბაგრატ IV-ის ბრძო-ლის დროს, აწყურის ციხის პატრონად იხსენიება არტანუჯის ერისთავი აბუსერი. ლიპარიტმა ხელთ იგდო თითქმის მთელი მესხეთ-ჯავახეთი და, ცხადია, ამ დროს აწყურის ციხესაც ის დაეპატრონებოდა. 1058 წელს ლიპარიტს შეპყრობის შემ-დეგ ჩამოერთვა ეს ციხეები. XIII ს-ის შუა წლებისათვის, როცა სამცხის მთავრებად ჯაყელები ჩანან, აწყურიც მათ ხელში ექცევა. ამ დროიდან XVI ს-ის მეორე ნახევრამდე აწყური ჯაყელთა ხელში იყო და, როგორც XVI ს-ის წყარო გვამცნობს, მათ უშუალო სამფლობელოს, ერთ-ერთ რეზიდენციას წარმოადგენდა.

¹ მატთანე ქართლისაჲ, ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, 1942, გვ. 187.

აწყური ხშირად გამხდარა მტრის შემოსევისა და რბე-
ვა-აოხრების ობიექტი. XV ს-ში აწყური რამდენჯერმე და-
არბიეს სპარსელებმა: 1477 წელს შაჰმა უზუნ-ჰასანმა, 1486
წელს შაჰმა იაყუბ-ყაენმა.

XVI ს-ის ბოლოს აწყური, ისევე როგორც მთელი სა-
მცხე, თურქ დამპყრობელთა ხელში გადადის და სანჯაყის
ცენტრად ხდება. 1770 წელს ერეკლე II-ემ, სამცხის გასათა-
ვისუფლებლად გაილაშქრა რუსთა ჯარის თანხლებით. ასპინ-
ძასთან მან სასტიკად დაამარცხა და გაანადგურა აწყურის
საშეელად მომავალი თურქთა ლაშქარი.

1828 წელს რუსეთსა და თურქეთს შორის დადებული
ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულებით, აწყური, ისევე რო-
გორც მთელი სამცხე, კვლავ საქართველოს შემოუერთდა.

გზა აწყურიდან ასპინძამდე

აწყურიდან ასპინძამდე საბადურის სერზე გადავლით
მიემართება საურმე გზა. ეს გზა შესანიშნავია იმიტ, რომ
სწორედ ამ გზაზე გაიარა ქართველთა ლაშქარმა, რომელმაც
1770 წელს ერეკლე II-ის სარდლობით სასტიკად დაამარ-
ცხა თურქების ჯარი ასპინძასთან. ამ გზით ამჟამად მხოლოდ
ქვეითი მგზავრი სარგებლობს. ძირითადი გზა სამანქანო
ტრასას მიჰყვება მტკვრის ხეობაში.

აწყურიდან გამოსვლის შემდეგ, ეს საურმე გზა გაივლის
სოფ. ტყემლანას და შედის სოფ. საყუნეთში. იქ იგი უხვევს
აღმოსავლეთისაკენ და ადის საბადურის სერზე; სოფ. საყუ-
ნეთი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს. ამ სოფელში
მოიპოვება მოვარდისფრო გათლილი ქვით აგებული ეკლესია;
იგი კარგადაა დაცული. შესასვლელი და სარკმლები ჩუქურ-
თმიანი არშიებითაა მორთული. ეს მორთულობა XV—XVI
საუკუნეთა ქართული ხუროთმოძღვრებისათვისაა დამახასი-
ათებელი. მიუხედავად დაქვეითების ნიშნისა, ამ ხანაში, რო-
გორც ჩანს, ქართული ხუროთმოძღვრება მაინც ინარჩუნებს

თავისთავადობას და უცხოურ გავლენას არ ითვისებს. საყუნეთში მოიპოვება აგრეთვე ერთი მეჩეთი.

საბადურის სერზე გზის მარცხნივ რჩება ნასოფლარი ბლორძა.

სოფლები ტყემლანა, საყუნეთი და ბლორძა იხსენიება გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დაეთარში (XVI ს.), საიდანაც ჩანს, რომ ამ სოფლებში განვითარებული იყო მეურნეობის მრავალი დარგი (მევენახეობა, მესაქონლეობა, მემინდვრეობა და სხვ.). ამ სოფლებზე შეწერილი გადასახადები ზოწმობს, რომ ისინი ეკონომიურად საკმაოდ ძლიერნი იყვნენ..

ბლორძის შემდეგ გზა გადადის საბადურის სერის აღმოსავლეთ კალთაზე და ეშვება ასპინძის რაიონში. გზაზე პირველად გვხვდება სოფ. ინდუსა. სოფ. ინდუსა იხსენიება XVI საუკუნეში. ამ სოფელში ამჟამად ახალი მოსახლეობაა, გადმოსული საქართველოს მთიანეთიდან (ხევსურები).

ინდუსადან გზა ჩადის სოფ. მლაშეხევეში, გაივლის მას და მიაღებება ასპინძას.

აღსანიშნავია, რომ ამ რაიონის მოსახლეობაში შემორჩენილია გადმოცემა ერეკლე მეორის ზემოხსენებული გზით ლაშქრობის შესახებ.

აწყურის შემდეგ მტკვრის ხეობა ფართოდ იშლება. გზის ორივე მხარე ყანებითაა დაფარული. აწყურიდან ორიოდ კილომეტრის დაშორებით, გზის მარჯვნივ, რჩება სოფ. წრიოხი, რომელიც წრიოხის ხევში მდებარეობს. ამ ხევის პირას დგას ძველი ციხის ნანგრევები, ხოლო თვით სოფელში ძველი ეკლესიის ნანგრევებია.

წინუბნის ხეობი

სოფ. აგარასთან მტკვარს დასავლეთიდან ერთვის წინუბნის წყალი. წინუბნის ხეობაში მდებარეობს ბიეთის ტაძარი. ამ ტაძართან მისასვლელად წინუბნის ხეობაში მიმავალ გზას უნდა ავყვეთ, გავივლით სოფლებს: წინუბანსა.

და გურკელს. ამ სოფლების შემდეგ ერთ ადგილს წყალ-გაყრილი ეწოდება. აქვეა სკიპიდარის ქარხანა. აქედან იწყება ბილიკი, რომელსაც გზის მარჯვნივ ბიეთის ტაძრისაკენ მივყავართ. ბიეთი ტყეში მდებარეობს, ირგვლივ არავენ ცხოვრობს. ბიეთის ტაძარი გუმბათოვანი ნაგებობაა. აგებულია გათლილი ქვით. ამჟამად ძალიან დანგრეულია, შედარებით უკეთ გადარჩენილია მხოლოდ აღმოსავლეთის ფასადი, რომელზედაც შუა სარკმლის ზემოთ გამოკვეთილია უზარმაზარი მოჩუქურთმებული ჯვარი. საკურთხევის ჩრდილოეთით პატარა სამლოცველოა, რომლის კარების თავზე შიგნიდან მოთავსებულია აღმშენებლის წარწერა, მაგრამ სახელის დაქარაგმების გამო (ხ~ში) აღმშენებლის ვინაობა უცნობია. ტაძარს ჩრდილოეთის მხრიდან მიშენებული აქვს პატარა სამლოცველო, რომელზედაც მოიპოვება წარწერა. წარწერის თანახმად, ეს სამლოცველო 1493 წელს აუგია ვინმე ზაალ თოხას ძეს.

ბიეთის ტაძარი მე-14 საუკ. მიეკუთვნება.

სოფ. აგარასთან მტკვარზე ხილია, რომელიც ამ სოფელს აკავშირებს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე სოფ. საყუნეთთან.

წნისის ხევი

სოფ. წნისთან მტკვრის ხეობას დასავლეთით ერთვის წნისის ხევი. წნისის ხევი ფერსათის მთიდან ჩამოდის. ამ ხევში მიემართება გზა, რომელიც გადადის საქერიას გადასასვლელზე და ჩადის იმერეთში, ბაღდადის რაიონში, ხანის წყლის ხეობაში. ეს უნდა იყოს ერთ-ერთი იმ ისტორიულ გზათაგანი, რომლითაც სამცხე დას. საქართველოს უკავშირდებოდა. წნისის ხევში მდებარე სოფლებში (კლდე, ბოგა, სვირი, კვინტა) ამჟამად იმერეთიდან გადმოსული მოსახლეობა ცხოვრობს. ეს მოსახლეობა იმერეთში გადასასვლელად დღესაც ამ გზას იყენებს.

გზის გასწვრივ რამდენიმე ისტორიული ძეგლია შემონახული. უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ ციხე, რომელიც მდებარეობს წნისის ხევში, სოფ. ჭვინტას მახლობლად. ვახუშტი იხსენიებს ამ ციხეს და წერს: „ამ ჭევის (ე. ი. წნისის ხევის) სათავეს, მთასა შინა, არს ჭვინტის დასავლეთად ჯვარის ციხე, მაგარი და დიდშენი“¹.

ამჟამად ამ ციხის უმნიშვნელო ნაშთებიღაა გადარჩენილი. იგი ძლიერ დანგრეულია. ცხადია, ეს ციხე სწორედ იმ გზას დარაჯობდა, რომელიც მის გვერდით გაივლის და იმერეთში გადადის.

ციხესთან წნისის ხევი ვიწროვდება. ხეობის ორივე მხარეზე მაღალი მთებია ამართული, მთლად მწვანით შემოსილი. ციხის ზემოთ გზა სულ ტყე-ტყე მიდის ვიწრო ხეობებში.

ციხის მახლობლად, მის დასავლეთით, მაღალ გორაკზე დგას ძველი მონასტრის ნანგრევები. ამ ადგილიდან, თუ პირით მდ. მტკვრისაკენ დავდგებით, ხელისგულივით იშლება მთელი წნისის ხეობა მტკვართან შეერთებამდე. შორს, მარცხნივ ბორჯომის ვიწრო ხეობაში შესასვლელი ჩანს. მარჯვნივ—ახალციხის ნაწილი, ხოლო პირდაპირ ოშორას ქედი და რუგეთის მთა ჩანს. ქვემოთ მიიკლავნება მოლაპლაპე მტკვარი.

„ჭვინტას არს მონასტერი კეთილი, შვენიერშენი და აწუქში“²—წერს ვახუშტი. ჭვინტის მონასტერი, რომელსაც ამჟამად ადგილობრივი მცხოვრებნი ბოწორისის ეკლესიას ეძახიან, ნაგებობათა რთულ კომპლექსს წარმოადგენს. როგორც ეტყობა, იგი შემოზღუდული ყოფილა გალავნით.

მთავარი ეკლესია დარბაზული ტიპისაა. აგებულია კარგად გათლილი და დამუშავებული ქვით. ეკლესია მოხატული ყოფილა. კონქში ფრესკის ნაშთებია დარჩენილი; ეკლესიას აქვს მინაშენები ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან. ეკლესიის ირგვლივ სამეურნეო ნაგებობათა ნაშთებია. აქვე

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 124.

² იქვე.

იწყება ერთი გვირაბი, რომელიც ამეამად, სამწუხაროდ, ამოვსებულია, ამიტომ მისი მიმართულების გარკვევა შეუძლებელი ხდება.

აქვე უნდა აღინიშნოს სოფ. სვირის დასავლეთით, 5—6 კილომეტრზე მაღალ მთებს შორის, ტყეში მდებარე ქუჩის ეკლესიის (ასე ეძახის ხალხი) შესახებ. ამ ადგილას ახლა არავინ ცხოვრობს.

ქუჩის ეკლესია აგებულია საუცხოოდ გათლილი ბაზალტის ქვით; სამნავიანია, ზომით 12×6 მ. ამეამად კედლები ისეა ჩამონგრეული, რომ დანამდვილებით თქმა იმისა, ჰქონდა თუ არა მას გუმბათი, შეუძლებელია. დამახასიათებელია ფართო ნიშები და ფართო ფანჯრები. ეკლესიის კარებისა და ფანჯრების საპირეები ლამაზადაა მოჩუქურთმებული.

წნისის ხევს მარცხნიდან უერთდება პატარა ხევი, რომელსაც შურდოს ხევი ეწოდება. ამ ხევში სოფ. შურდოს მახლობლად ძველი ეკლესიის ნანგრევები დგას. ეკლესია დარბაზული ტიპის ყოფილა, ზომით $9 \times 5,6$ მ. საშენი ქვა კარგად დამუშავებული არაა; გულდასმითაა გამოყვანილი სვეტის თავები. ქვის პერანგი ამ ეკლესიას თითქმის მთლიანად შემოცლილი აქვს, სახურავი და კედლის თავები კი დანგრეული.

შურდის ეკლესიის დასათარიღებლად არაერთარი ცნობა არ მოგვეპოვება.

ასეთია წნისის ხევის ისტორიული ნაშთები (გზა, ციხე და ეკლესიები).

წნისს რომ გავცდებით, გზა მარჯვნივ უხვევს და მდ. ფოცხოვის ხეობაში შედის. 7 კილომეტრის შემდეგ გზა გადადის მდ. ფოცხოვის მარჯვენა ნაპირზე და შედის ქ. ახალციხეში.

ახალციხე

ბორჯომიდან 52 კმ-ის მანძილზე, მის სამხრეთ-დასავლეთით, მდ. ფოცხოვის ნაპირზე მდებარეობს საქართველოს

ერთ-ერთი ძველი ქალაქი, მესხეთის ცენტრი—ახალციხე. ქალაქი მდინარია ორივე ნაპირზეა გაშენებული. მისი ძველი ნაწილი მარცხენა სანაპიროზეა მაღალ გორაკზე და რაბათად იწოდება. ახალი ქალაქი კი მდინარის მარჯვენა ნაპირზეა და დასახლებულია უპირატესად XIX საუკუნეში.

ისტორიულ წყაროებში ახალციხე იხსენიება XII საუკ. მიწურულიდან. ამ დროისათვის ახალციხეს ფლობენ თორელთა გვარის წარმომადგენლები—შალვა და ივანე, რომლებიც ახალციხელებად იწოდებიან. ეს გავლენიანი საგვარეულო ამ პერიოდში სამცხე-ჯავახეთში პირველობისაკენ მიისწრაფოდა. შალვა ახალციხელი წინაურდება და ვაზირი ხდება. იგი მანდატურთუხუცესის თანამდებობას იღებს მეფისაგან. თამარ მეფემ შალვა და ივანე ახალციხელები დანიშნა მენაპირეებად (სასაზღვრო მიარის გამგებლებად). 1225 წ. ჯალალედინის წინააღმდეგ გარნისში მომხდარ ბრძოლაში ივანე ახალციხელი მოკლულ იქნა, ხოლო შალვა ჯალალედინმა ტყვედ ჩაიგდო და რამდენიმე ხნის შემდეგ გამაჰმადიანებაზე უარის თქმის გამო მოკლა.

შალვა და ივანე ახალციხელების სიკვდილის შემდეგ სამცხეში ძლიერდება ჯაყელთა საგვარეულო, რომელთა რეზიდენცია ამ დროისათვის ციხის-ჯვარი (აბასთუმანთანაა) იყო. XIII ს-ის 60-იან წლებში საღუნ მანკაბერდელმა ახალციხელთაგან „მოივერაგა (მიიტაცა) კარი (ყარსი) და მისი მიმდგომი ქვეყანა“.

XIV საუკუნეში ახალციხე გადადის სამცხეში გაბატონებულ ჯაყელთა საგვარეულოს ხელში. იგი იქცა სამცხის ცენტრად და სამცხის ათაბაგთა რეზიდენციად, რასაც ხელი შეუწყო ახალციხის მარჯვე გეოგრაფიულმა მდებარეობამ. ახალციხე გზაშესაყარზე მდებარეობს, აქედან გზა მიდის ერთი მხრივ, ასპინძა-ახალქალაქისაკენ და, მეორე მხრივ — აბასთუმან-ადიგენ-ბათუმისაკენ. ახალციხის ახლოს თავს იყრის სამცხის ოთხი ხევი: ქვაბლიანის, ოძრხის, ფოცხოვისა და ჯაყის. ასეთი მოხერხებული მდებარეობის გამო ახალციხე ასრულებდა სამცხე-საათაბაგოს პოლიტიკური და ეკონომიური ცენტრის როლს.

ბუნებრივია, სამცხე-საათაბაგოში შემოსეული მტრის მახვილი პირველ რიგში ახალციხის წინააღმდეგ მიიმართებოდა. 1393 წ. მეორედ შემოსევის დროს, თემურლენგი ახალციხეს უტევს. 1416 წელს შემოსეულმა თურქებმა „ახალციხე ამოაგდეს“. 1444 წ. ახალციხეს ჯეჰანშაჰი შემოესია, მაგრამ ქართველებმა იგი დაამარცხეს და უკუაქციეს. 1486 წ. ახალციხე ირანის შაჰმა იაყუბ-ყაენმა აიღო და შემუსრა, მოსახლეობა ტყვედ წაასხა.

ამ რბევა-აოხრების დროს ახალციხემ მძიმე ზარალი განიცადა. საქმე იმით დასრულდა, რომ XVI საუკუნის ბოლოს ახალციხე ხელთ იგდეს თურქებმა და საქართველოზე თავდასხმის პლაცდარმად აქციეს.

მიუხედავად თურქეთის მთავრობის სასტიკი ასიმილატორული პოლიტიკისა, ახალციხეში ქართველი მოსახლეობა დიდხანს ძლებს. XVIII საუკუნის 80-იან წლებში, ერთი იმდროინდელი მოგზაურის, რუისის მიტროპოლიტ იონას ცნობით, ახალციხეში ქრისტიანი მოსახლეობა იყო და ქრისტიანული ეკლესიაც მოქმედებდა. ახალციხეში ქართველ მოსახლეობას იხსენიებს ვახუშტი ბაგრატიონიც XVIII საუკ. პირველ ნახევარში.

ახალციხის დაპყრობის შემდეგ თურქებმა იგი საფაშოს ცენტრად აქციეს. აქ იჯდა ახალციხის ფაშა, რომელიც ახორციელებდა აგრესიულ პოლიტიკას საქართველოს მიმართ. XVII და განსაკუთრებით XVIII საუკუნეში ახალციხე ხდება საქართველოში მოთარეშე მთიელი აბრაგების საბუდრად; ახალციხის გზით ამ ყაჩაღებს საქართველოდან გაჰყავდათ ტყვეები და თურქეთში ჰყიდდნენ მონებად.

თურქები ამაგრებდნენ ახალციხეს, XVI საუკუნის მიწურულში მათ შეაკეთეს ციხე-სიმაგრე. თურქები ახალციხეში ძირითადად სათავედ აცო მშენებლობას აწარმოებენ. სამოქალაქო ცხოვრების განვითარებას ისინი ყურადღებას არ აქცევენ. ამით აიხსნება, რომ XVIII საუკუნის მიწურულში (1795 წ.) ახალციხეში გზად მიმავალმა რაფიელ დანიბეგაშვილმა აქ ვერაფერი ნახა ისეთი „რავი ღირსი ყოფილიყო

ყურადღებისა“. მისი სიტყვით, ქალაქი პატარაა, თვალსაჩინო შენობები მასში სულ არ იყო, მოსახლეობა კი დაღარიბებული ყოფილა.

XIX საუკუნის დამდეგიდან, საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, რეალურად დადგა ახალციხის საქართველოსათვის დაბრუნების საკითხი. ეს საკითხი 1828 წ. რუსეთის დახმარებით გადაწყდა კრდეც. რუსეთის ჯარებმა 1828 წ. აგვისტოში ახალციხე აიღეს, ხოლო ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულებამ (1829 წ.) დაადასტურა ახალციხის დაბრუნება საქართველოს საზღვრებში.

ახალციხის შემდეგ გზა აღმოსავლეთისაკენ უხვევს, მდ. ფოცხოვის მარჯვენა ნაპირს მისდევს და ისევ მტკვარს უახლოვდება. გზის ირგვლივ ახალციხური ჯიშის ვაშლის ბაღებია გაშენებული. სოფ. ოხერასთან გზა მიაღდება მდ. მტკვარს, გადადის მის მარჯვენა ნაპირზე და ვიწრო ხეობით მიემართება.

რამდენიმე კილომეტრის შემდეგ, სოფ. მინაძესთან მტკვარს სამხრეთიდან მოერთვის მდ. ურაველი. ურაველის ხეობაში გზა მიდის საქართველოს სამხრეთი საზღვრებისაკენ. ეს ხეობა მდიდარია ხუროთმოძღვრული ძეგლებით. ამათ შორის აღსანიშნავია სოფ. წყორძა, სადაც მოიპოვება XIII საუკუნის დამლევს აგებული, მცირე ზომის, მაგრამ მდიდრულად მოჩუქურთმებული სამლოცველო. საფიქრებელია, რომ ეს იყო რომელიმე ფეოდალის კარის ეკლესია.

წყორძის მახლობლად, მის დასავლეთით მდებარეობს ბაიოლლები — კლდეში გამოკვეთილი სადგომ-სამალაგები. ამ ქვაბებს შორის გვხვდება ეკლესიების მთელი კომპლექსი, რომელიც ნაწილობრივ კლდეშია გამოკვეთილი, ნაწილობრივ კი აშენებულია ქვით.

კიდევ უფრო ზემოთ, ურაველის ხეობაში, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს აგარის მონასტერი, რომელიც X—XI საუკუნეებშია აშენებული. მონასტრის მახლობლად ამჟამად აღარაეინ სახლობს. მონასტრის ნაგებობანი ძლიერაა დაზიანებული და დანგრეული. აქ ოთხი თუ

ხუთი ეკლესიაა და დიდძალი სამეურნეო ნაგებობა. მთავარი ეკლესია ერთ-ერთი ყველაზე დიდი ერთნაფიანი ეკლესიაა საქართველოში. ეკლესია დიდი სიფაქიზითაა აგებული, კარგად დამუშავებული ქვებით, მიმზიდველი ჩუქურთმებით. ეკლესიის შიდა სივრცე დიდია. კედლები, როგორც ეტყობა, მოხატული ყოფილა. აღმოსავლეთის ფასადზე მოიპოვება რელიეფი და წარწერა. რელიეფზე გამოხატულია კაცი, რომელიც შენობის მოდელს მიაართმევს ტახტზე მჯდომ ქრისტეს. რელიეფიანი და წარწერიანი ქვა ამ ადგილზე ეკლესიის გადაკეთების შედეგადაა მოხვედრილი. წარწერაში ლაპარაკია რომელიღაც სტოას აშენებაზე. ცხადია, ეს ქვა თავდაპირველად სტოაში მდგარა. ეკლესია აგებული უნდა იყოს X—XI სს. ეკლესიის მახლობლად ძლიერ დანგრეული სამრეკლო მდებარეობს, ხოლო სამრეკლოს ქვემოთ, მცირე მანძილზე, დგას დიდი შენობა, რომელიც ერთი დიდი დარბაზისა და მასზე მიშენებული გრძელი სადგომისაგან შედგება. ამ შენობაზე წარწერაა: „სახელითა ღმრთისაათა და მეოხებითა წმიდისა იოანე ნათლისმცემელისაათა, ერისთავთ ერისთავთა ბეშქენ და მურვანის მლოცველმან, მე ეფრემ ჭელყავ შენებად ტრაპეზსა ამას“. ამ წარწერიდან ჩანს, რომ ეს შენობა სატრაპეზო ყოფილა. წარწერაში მოხსენებული ბეშქენი და მურვანი—ჯაყელები არიან და XI—XII საუკუნეებში ცხოვრობდნენ. ცხადია, ტრაპეზიც ამ საუკუნეებში უნდა იყოს აშენებული.

საშპარა

საფარის მონასტერი მდებარეობს ერთ პატარა ხევში, რომელიც ურავლის ხეობას ერთვის დასავლეთის მხრიდან. ახალციხიდან მონასტრამდე სამანქანო გზა მიდის (მანძილი 10—12 კმ). მონასტრის მიდამოები მწვანითაა უხვად დაფარული და მეტად მიმზიდველი სანახაია.

სათარის მონასტრის (სურ. 4) დღეს შემორჩენილ ნაგებობათაგან უძველესი — მიძინების ეკლესია, ხუროთ-მოძღვრული ნიშნების მიხედვით, აშენებულია X ს-ში. საფარა, როგორც გეოგრაფიული პუნქტი, უკვე ჩანს IX ს-ში. სახელდობრ, IX ს-ში ცხოვრობდა ქართლის კათალიკოსი არსენ დიდი საფარელი (860—887). X—XII სს-ში ჩანან ვინმე ივანე საფარელი და ქართლის კათალიკოსი გაბრიელ საფარელი.

აღსანიშნავია, რომ შავი მთის XI ს-ის ერთი ხელნაწერი ცნობას გვაწვდის, 1040 წლის თარიღით, შავ მთაზე მყოფი ორი ქართველი მოღვაწის, ძმათა ივანწმინდელ საფარელ დეკანოზთა შესახებ, რაც ადასტურებს ამ დროისთვის საფარაში ივანწმინდის ეკლესიის არსებობას.

მონასტრის თავზე, დასავლეთით დგას ძველი ციხის ნანგრევები, საიდანაც დიდი გალავანი იწყება. ახალციხიდან მიმავალი გზა ადგება ამ კედლის ჩრდილოეთ ნაწილს.

მონასტრის მთავარი შენობა, XIII ს-ში ბექა ჯაყელის მიერ აგებული, წმინდა საბას გუმბათიანი ტაძარია. გალავნის შესასვლელთან, კლდის პირას, წმინდა სტეფანეს მცირე სამლოცველოა. მთის ფერდზე თლილი ქვით ნაშენი სასახლის ნანგრევია; გზის პირთან კლდეზე აშართულია სამრეკლო, რომელსაც იოანე ნათლისმცემლის სამლოცველო აკრავს. აქვე, გზის მარცხნივ, კლდის ბაქანზე დგას თვით წმინდა საბას ტაძარი, რომელსაც ეკერის სხვა მცირე ეკლესიები. საბას ტაძარს სამხრეთით მიძინების ეკლესია (დღემდის შემორჩენილი ყველაზე ძველი შენობა) ებჯინება; აქვეა მცირე ზომის სამლოცველო წმინდა დიმიტრის სახელობისა. წმინდა საბას დასავლეთის მხრივაც ეკერის სამლოცველოები. მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხესთან, ციცაბო კლდის პირს, იოანე ოქროპირის სამლოცველო დგას.

მონასტრის უძველესი შენობა — მიძინების ტაძარი — ერთნავიანი ეკლესიაა. შიგნით შემკულია მდიდრული ჩუქურთმებით, რომელთა გარჩევასაც აძნელებს XIX ს-ის მიწურულში გაკეთებული რემონტი. შეუღესავად დარჩენილ

ადგილებში გადარჩენილია ძველი მხატვრობის ნაწილებიც. მხატვრობა შესრულებულია XIV ს-ის ნახევარში სამცხის მთავარ ბექას შვილების: სარგის სამცხის სპასალარის, ყვარყვარესა და შალვას ბრძანებით. მათი პორტრეტები XIX ს-ის შუა წლებში ჯერ კიდევ ყოფილა ეკლესიის კედლებზე.

საფარის მონასტრის მთავარი ტაძრის, წმინდა საბას, ეკლესიის შიგნით, სამხრეთ კედელზე დახატულია ამშენებლის—ბექა ჯაყელისა და მისი ოჯახის წევრების სურათები: ბექას მამა სარგისი (ბერობაში საბა), ბექა და მისი ვაჟები—სარგის II და ყვარყვარე. ტაძრის კარიბჭის სარკმელთან მოთავსებული წარწერა გვამცნობს აგრეთვე მისი ბუროთმოძღვრის — ფარეზას ძის — სახელსაც. წმინდა საბას ტაძარს დასავლეთის კედელზე სხვა წარწერებიც აქვს, რომლებიც გვამცნობს ტაძრის მშენებლობაში ჯაყელთა ქვეშევრდომ ფეოდალთა მონაწილეობას. ბექა მანდატურთუხუცესს ეკლესიასთან ერთად აუშენებია სამრეკლოც (სამრეკლოების შენება საქართველოში სწორედ ამ დროიდან იწყება). სამრეკლო ორსართულიანია. I სართულში ჯაყელთა ქვეშევრდომ ფეოდალთა—ლასურიძეთა—საგვარეულო სამარხი იყო მოთავსებული, II სართულში კი—საკუთრივ სამრეკლო.

საფარა, როგორც ჩანს, XIII—XIV სს-ის მიჯნიდან სამცხის მთავართა—ჯაყელთა ერთ-ერთ რეზიდენციად ქცეულა. გარდა ციხისა, აქ შემორჩენილია სასახლის ნანგრევები, რომელიც ბექას დროს უნდა იყოს სწორედ აშენებული. თურქთა მიერ სამცხის დაპყრობის შემდეგ აქ დანიშნულ პირველ ფაშას ჯაყელთა გვარიდან (1625 წ.) სწორედ საფარ-ფაშა ეწოდა, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ საფარა ამ დროისათვის კვლავ წარმოადგენდა ჯაყელთა ერთ-ერთ რეზიდენციას.

სამცხის თურქთაგან დაპყრობისა და მისი გამაჰმადიანების პროცესთან ერთად საფარაც კარგავს თავის ძველ მნიშვნელობას, ცარიელდება, კარგავს ქონებრივ ძლიერებას.

მისი ხატები და სხვა განძეულობა გაზიზნულ იქნა იმერეთში — ჩხარის ეკლესიაში და ნაწილობრივ ქართლში — არადეთში. თვით საფარა ერთი მღვდლის ამარაა დარჩენილი. XIX ს-ის განმავლობაში საფარა ასევე მიტოვებული და გავერანებული იყო. 1893 წელს კი აქ რუსული მონასტერი დააარსდა, რომელმაც საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე იარსება. საფარის მონასტერი დღეს დაცულია, როგორც ქართული კულტურისა და ხუროთმოძღვრების მნიშვნელოვანი ძეგლი.

გზა რომ ურავლის ხეობას გასცდება, ხელმარცხნივ ერთი პატარა ხევი რჩება. ამ ხევში მდებარეობს ნასოფლარი ტობა¹, სადაც პატარა ეკლესიის ნანგრევები დგას.

რუსთავი

შემდეგ მტკვრის ხეობა ერთბაშად ფართოვდება, ახალციხიდან 16 კმ-ის დაშორებით ფართო ტაფობია, რომლის ჩრდილო ნაპირებზე, გზის მარცხენა მხარეზე და გზიდან 3—4 კმ-ის დაშორებით, მდებარეობს სოფ. რუსთავი. ამ სოფელში ამჟამად ძველი მოსახლეობა არ სახლობს. ახალი მცხოვრებლები გადმოსული არიან ან მახლობელი სოფლებიდან (ჭობარეთი, სარო), ან საქართველოს მთიანეთიდან (დუშეთის რაიონი).

სოფელში არავითარი ისტორიული ძეგლი არ მოიპოვება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იქვე, გზის ნაპირას შემორჩენილ ციხე-კოშკის ნანგრევს, რომლის მხოლოდ ერთი კედელიღაა გადარჩენილი. გადმოცემით, ეს რუსთავი ჩვენი დიდი პოეტის შოთა რუსთაველის სამშობლოა.

ლოგინეთი

რუსთავის შემდეგ მტკვრის ხეობა ერთხანს ისევ ვიწროვდება. ამ ადგილას მტკვარს გაღმა (ე. ი. მარცხენა ნა-

¹ „ტობა“ არის ძველი ფორმა „ტბისა“.

პირზე) ერთი ძველი ნასოფლარია, რომელსაც ღობიეთი ეწოდება. აქ მდებარეობს მიწაში ღრმად ჩამჯდარი და ნაწილობრივ დანგრეული სამეკლესიანი ბაზილიკა. იგი აგებულია ქვიშა-ქვისაგან. კუთხეებში და სხვა კონსტრუქციულ ნაწილებში გათლილი ქვაა გამოყენებული. შუა ეკლესია მაღლაა აზიდული. გვერდითი ეკლესიები მთავარისაგან კედლით არიან გამოყოფილი და გაერთიანებული არიან გარშემოსავლელით დასავლეთის მხრიდან. ღობიეთის ეკლესია, ხუროთმოძღვრული ნიშნების მიხედვით, VII საუკუნეს უნდა მიეკუთვნებოდეს.

ღობიეთის მიდამოებში დიდი რაოდენობითაა თუთის ბალები, რომელთაც ამჟამად იყენებს სოფ. ზველის მოსახლეობა. ეს სოფელი მტკვრის იმავე მხარეზე, ღობიეთის ზემოთ, მაღალ ზეგანზე მდებარეობს. ღობიეთს ზველთან ძნელად ასასვლელი ვიწრო ბილიკი აკავშირებს. საურმე გზა სოფ. ზველში მიდის სოფ. ახაშნიდან (იხ. ქვემოთ).

სოფ. ზველში ძველი მოსახლეობაა (ზედგინიძეები), რომელმაც ამ მხარეში თურქების ბატონობის ხანაში შესძლო გამაჰმადიანების თავიდან აცილება.

სოფლის შუა-გულში XIX საუკუნეში აგებული ეკლესიაა ამართული. სხვა რამ ისტორიული ნაშთი ამ სოფელში არ მოიპოვება.

ზველის ზემოთ, მისგან 3—4 კმ-ის მანძილზე, სოფ. ჭობარეთია, სადაც ძველი ეკლესიის ნანგრევები დგას. ამ ეკლესიას ხალხი „ვერანას“ ეძახის. ესაა სამნავიანი ბაზილიკა, აგებული ბაზალტით, საკმაოდ დანგრეული. თავისი ხუროთმოძღვრული ფორმებით ეს ეკლესია, ისევე როგორც ღობიეთის ეკლესია, VII საუკუნეს მიეკუთვნება. ჭობარეთში ძველი მოსახლეობაა (ჯვარიძეები).

ახაშენი

ღობიეთის შემდეგ მტკვრის ხეობა ისევ ფართოვდება. მალე ამის შემდეგ წინ, მტკვრის მარცხენა მხარეზე გამოჩნდება პატარა გორაკზე ამართული ეკლესია, რომელიც შო-

რიდანვე იპყრობს მგზავრის ყურადღებას. ესაა ახაშენის ეკლესია. ახაშენი ნასოფლარია, მდებარეობს ახალციხიდან 24 კმ-ზე. ამ ადგილას მტკვარზე დაკიდებული ხიდია. გზა მიდის სოფლებში: ორგორა, სახუდაბელი, ზველი, კობარეთი და სხვ.

ახაშენის ეკლესია აგებულია გათლილი ქვისაგან, ზომით 10,4×5,6 მ. იგი ერთნავიანია, დასავლეთის მხრიდან აქვს გვიანდელი მინაშენი, რომელიც ამჟამად ძლიერ დანგრეულია. ეკლესიას შესასვლელი კარი აქვს დასავლეთის მხრიდან. კარების თავზე ჩადგმულია დიდი ზომის ქვა, რომელზედაც ამოკვეთილია წარწერა და გამოყვანილია ბარელიეფი. ბარელიეფის მარცხენა მხარე წარმოადგენს მამაკაცის გამოსახულებას, რომელსაც ხელში უჭირავს გუმბათიანი (*sic*) ეკლესიის მოდელი და მიართმევს მას ბარელიეფის მეორე მხარეზე გამოსახულ წმ. გიორგის, რომელიც ცხენზეა ამხედრებული და შუბით გმირავს ცხენის ფეხებქვეშ გართხმულ მამაკაცს. რელიეფის შესრულების თავისებურების მიხედვით, ეკლესია შეიძლება დათარიღდეს XI საუკ. დამდეგით. რელიეფის მარცხენა მხარეზე წარწერაა: „ქ. შეიწყალე ნიღვარაჲ ძე საურმაგისი“, რელიეფის მარჯვენა მხარეზე: „წმინდაი გიორგი“.

ამ წარწერაში მოხსენებულ პირთა ვინაობა ჩვენთვის უცნობია.

ახაშენის ეკლესია შემდეგ, ოსმალების ბატონობის ხანაში, მეჩეთად გადაუკეთებიათ. ამას მოწმობს ეკლესიის თავზე შემორჩენილი კედლის ნაშთები. სხვა ისტორიული ძეგლი ახაშენის მიდამოებში არ მოიპოვება.

ახაშენის პირდაპირ, გზის მარცხენა მხრიდან, მტკვარს უერთდება ერთი პატარა ხევი, რომელსაც ყამზის ხევის უწოდებენ. ყამზა ნასოფლარია. იგი მდებარეობს ამ ხევში გზიდან დაახლოებით 5—7 კმ-ზე. ამ ხევის შესავალში მარჯვნივ, ფერდობზე დგას ძველი ციხის პატარა ნანგრევები.

გზა უახლოვდება ასპინძას. ასპინძასთან მტკვრის ხეობა ისევ ფართოვდება და მოზრდილ ტაფობს ქმნის. სანამ ამ ტაფობზე გავიდოდეთ, მტკვრის ხეობას ჩრდილოეთიდან მოერთვის ოშორას ხევი. ამ ხევის პირზე ორი სოფელია: იღუმალა და მლაშეხევი. ამ სოფლებში ამეამად არავითარი ისტორიული ძეგლი არ მოიპოვება. ოშორას ხევში მტკვრიდან დაბლა 7 კმ-ზე მდებარეობს სოფ. ქვემო ოშორა, იმის ზევით—ზემო ოშორა.

ქვემო ოშორაში არის გათლილი ქვით ნაგები ერთნავიანი ეკლესია (ზომით $12,2 \times 7,7$ მ).

ქვემო ოშორიდან გზა გადადის ოთაში; ეს გზა შემდეგ ციხისჯვარში მიდის. ციხისჯვრიდან ოშორის ხევით მტკვრის ხეობაში შეიძლება ჩამოსვლა. ერთი საინტერესო საბუთის ცნობით, 1776 წ. ქართველები ამ გზით ჩამოსულან ოშორას ხევში და სოფ. იღუმალადან და მლაშეხევიდან მოსახლეობა ქართლში წამოუყვანიათ. ამ საბუთის მიხედვით, პეტრე და გოგია ავალიშვილები (ბორჯომის ხეობის ხალხით) ციხისჯვარში ასულან. ციხისჯვრიდან ისინი ოშორასაკენ დაეშენენ. მათი ერთი ნაწილი სოფ. ინდუსასკენ გაემართა, მეორე ნაწილი სოფ. მლაშეხესა და იღუმალას მოადგა და აქაური მოსახლეობა წაიყვანა ავალიშვილების დაცარიელებული მამულების მოსახლეობით შესავსებად. როგორც ჩანს, XVIII საუკ. 70-იან წლებში ციხისჯვარსა და თორში თურქები არ ყოფილან, მაგრამ ამ პუნქტების სამხრეთით მდებარე ტერიტორია კი მათ ხელთ იყო. ზემო ოშორასთან ვახუშტი იხსენიებს მონასტერს.

15. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქ. სოც. ისტორიიდან, ტ. II, გვ. 100.

ასპინძასთან მტკვარს აღმოსავლეთიდან მოერთვის ასპინძის ხევი, რომელიც გამოსდის კოდიანის ანუ ჯავახეთის მთას. ვახუშტის ცნობით, ამ ადგილას ხიდი ყოფილა მტკვარზე. აქ მდებარეობს დაბა ასპინძა.

ქართულ საისტორიო წყაროებიდან ასპინძაზე პირველად ცნობას გვაწვდის XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძე. ისტორიკოსი მოგვითხრობს ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა გვარში ამტყდარი სამამულო ბრძოლის ერთ-ერთ ეპიზოდს: 888 წელს „შეიპყრეს და მოკლეს ნასრა ქვესა სამცხისასა, სოფელსა ასპინძას“¹.

XVI ს-ის ერთ წყაროში მოხსენებულნი არიან „ასპინძისძენი სასაფლგოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა“. როგორც ჩანს, ისინი ასპინძას ფლობენ და რჩეულიშვილების ვასალები არიან².

თურქეთის მიერ სამცხის დაპყრობის შემდეგ შედგენილ საგადასახადო დავთარში მოხსენებულია ასპინძის რაიონი და მასში შემავალი „სოფელი ასპინძის ციხის რაბათი“³, სადაც ცხოვრობს 50 კომლი გლეხი. აღნიშნული დავთრის მიხედვით ასპინძის გლეხობა ოსმალების სასარგებლოდ იხდის ფულად გადასახადს 1250 ახჩას. იხდიან აგრეთვე 800 ქილა პურს, ჭვავს, ფეტვსა და სხვ. სულ მოსახლეობა იხდის 20-მდე სხვადასხვა სახის ფულად და ნატურალურ გადასახადს 25000 ახჩის საერთო ღირებულებით.

გადასახადთა ამ სიის მიხედვით კარგად ჩანს, რომ ასპინძის სოფლის მეურნეობაში მთავარი დარგი მემინდვრეობა

¹ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, 1949, § 46. გვეი აქ ნიშნავს მხარეს.

² Д. Баградзе, АИГА, 1878, стр. 80.

³ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ს. ჯიქიას გამოც., 1941, გვ. 130.

იყო (პური, ქერი, ქვავი, ფეტვი, მუხუდო, ოსპი), მაგრამ მოსახლეობა მისდევდა აგრეთვე მესაქონლეობას, მევენახეობას, მეფუტკრეობას, მებოსტნეობას, მეხილეობასა და ტექნიკური კულტურების (სელი) წარმოებას¹.

ეს ცნობები მოწმობს მხარის ეკონომიურ სიძლიერეს. თურქთა გამუდმებული თარეშების შედეგად ასპინძის, ისე როგორც მთელი ამ მხარის, მეურნეობა მოიშალა.

ხევის შესასვლელში, სოფ. ასპინძის თავში, კლდოვან ბორცვზე დგას ციხის ნანგრევები (სურ. 5). ციხე არაა დიდი, მისი ორი ზომაა 35×12 მ. კედლები დაქეულია და ავსებენ შიდა სივრცეს. ნაწილობრივ გადარჩენილია დასავლეთის ნაწილში მდებარე ორი ბურჯი. ერთ-ერთ ბურჯში არის ციხეში შესასვლელი კარები დასავლეთის მხრიდან. კედლების სისქე 1,5—2 მეტრია. ასპინძის ციხე, როგორც ჩანს, დარაჯობდა ასპინძის ხეში სოფ. ოთასაკენ და შემდეგ ციხისჯვრისაკენ მიმავალ გზას, რომელიც ამჟამად მოქმედი გზაა.

ასპინძის ციხე „მესხური დავითნის ქრონიკაში“ (XVI ს-ის წყარო) მოხსენებულია მგელ-ციხის სახელით. ის დიდ როლს ასრულებდა ქართველი ხალხის ბრძოლაში თურქ-დამპყრობთა წინააღმდეგ XVI საუკუნეში² (ვახუშტი მეცდომით მგელ-ციხედ მიიჩნევს ოთის ციხეს).

ასპინძაში ციხის გარდა მოიპოვება ერთი ეკლესიის ნანგრევები, რომელიც არაფრით არ იქცევს ყურადღებას.

ასპინძის ჩრდილოეთით რამდენიმე კილომეტრზე, სოფ. ოთას მახლობლად, შემორჩენილია ძველი ციხის ნანგრევები, რომელსაც ადგილობრივ ოთის ციხეს უწოდებენ. ეს ციხე იხსენიება მესხური დავითნის ქრონიკაში მგელ-ციხესთან ერთად.

¹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ს. ჯიქიას გამოც., 1941, გვ. 130.

² ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, 1890, გვ. 91—94, 98.

ასპინძის ხევი მეტად ლამაზია, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც გზა სოფ. ოთას გასცდება. ხევის ორივე მხარეზე მაღალი, მწვანით დაფარული მთებია. ასპინძის ხევში, ოთაღან ორიოდე კილომეტრის დაშორებით, მდებარეობს შორეთის მონასტერი (სურ. 6) და ციხე.

შორეთის მონასტერი რთული ნაგებობაა. საშენ მასალად გამოყენებულია კარგად გათლილი ნაცრისფერი ქვა. მთავარი ეკლესია უგუმბათოა. მის სამხრეთ და სამხ.-დასავლეთ მხარეზე მიშენებულია სამრეკლო და სამლოცველოები. ამ მონასტერს სამხრეთით ჩაუდის გზა, რომელიც გადადის გოკიაში, ტამალაში და შემდეგ კი ახალქალაქისაკენ მიემართება. .

პარნეთის ხევი

ასპინძასთან მტკვარს მარცხნიდან უერთდება ვარნეთის ხევი, რომელიც გამოდის ერუშეთის მთიდან.

ვარნეთის ხევში მდებარეობს სოფ. ვარნეთი, რომლის მაღალი კლდის თავზე დგას ციხე. ციხიდან ხელისგულივით არის გაშლილი ასპინძის ტაფობი; გაღმა მოჩანს სოფ. ტამალა და კობტას ციხე. ვარნეთის ციხეში დგას ორსართულიანი ეკლესია, რომლის მხოლოდ აღმოსავლეთი ფასადია გადარჩენილი. ეკლესიის კედლებზე შიგნიდან მოხატულობის ნაკვალევია შერჩენილი.

სოფ. ვარნეთში ამჟამად გუდამაყრიდან გადმოსული ხალხი ცხოვრობს; სოფელი ძალიან პატარაა. მოსახლეობა მეფუტკრეობას მისდევს.

ასპინძის მახლობლად მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მოიპოვება თბილი გოგირდოვანი სამკურნალო წყლები; მოწყობილია აბაზანები ავადმყოფთა მისაღებად. ასპინძის გოგირდოვანი წყლები კურნავენ რევმატიულ და გინეკოლოგიურ დაავადებებს. ამავე დროს ისინი კარგად მოქმედებენ პერიფერიული ნერვული სისტემის დაავადებებზე.

ასპინძიდან 1 — 1,5 კმ-ის დაშორებით, ხერთვისისაკენ მიმავალი გზის მარცხნივ, მდებარეობს დარბაზული ტიპის ეკლესია, რომელიც ხელიშეად იწოდება (სურ. 7). ეკლესიას ორი მინაშენი აქვს: ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან. მინაშენებს უჭირავთ ეკლესიის მთელი სიგრძის ერთი მესამედი. სამხრეთის კარნიზზე ასომთავრული წარწერაა.

ეკლესიაში შესასვლელი კარი დასავლეთის მხრიდანაა. შიგნით სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლებზე მოთავსებულია ორი პილასტრი, რომლებიც თაღებითაა ერთმანეთთან დაკავშირებული. თავისი არქიტექტურული ფორმებით ეკლესია მიეკუთვნება VIII — IX საუკუნეებს, ე. ი. იმ ხანას, როცა ხდებოდა ახალი არქიტექტურული ფორმების ძიება და შემდგომი წინსვლა VI—VII საუკუნეთა მიღწევების შემდეგ.

გურჯისტანის ვილაიეთის დავთრის მიხედვით ჩანს, რომ XVI საუკუნეში ამ ადგილას სოფელი ყოფილა, სადაც სულ სამი* კომლი გლეხი ცხოვრობდა. ისინი იხდიდნენ გადასახადს მარცვლეულზე, შინაურ ცხოველებზე (ცხვარი, ღორი) და სხვ., საერთო ღირებულებით 3000 ახჩას.

ორიოდე კილომეტრის შემდეგ, გზის იმავე მხარეზე, მდებარეობს ჩიხორისის ეკლესია. ესეც ერთნავიანი, მასივური ნაგებობაა. გაფორმების მთელი სიმძიმე გადატანილია შიდა მორთულობაზე (მკვეთრად წინ წამოწეული პილასტრები, ღრმა თაღები, კაპიტელები...). ეს ძეგლი მე-10 საუკუნის უნდა იყოს.

კოხტას ხევი

ასპინძის ზემოთ, მტკვარს ჩრდილოეთიდან მოერთვის კოხტას ხევი. „გამოსდის ჯავახეთის მთას, ანუ კოდინას“ — წერს ვახუშტი ამ ხევის შესახებ. „კოხტას ამ ჭევეს მოერთვის სხვა ჭევი, — განაგრძობს ვახუშტი — მისვე მთის გამომდინარე. ამ ორს ჭევეს შორით არის ციხე კოხტისა, დიდშენი და მაგარი“.

კობტას ციხე მდებარეობს სოფ. ტაშალას მახლობლად. ესაა საკმაოდ კარგად შენახული გალავან შემოვლებული დიდი კოშკი (სურ. 8, 9). გალავანს შიგნით მდებარეობს ორი ძველი ეკლესია. კობტას ციხე მნიშვნელოვან სიმაგრეს წარმოადგენს. იგი იმ გზაზე მდებარეობს, რომელსაც გადავყავართ ჯავახეთში — სოფ. ალასტანში.

კობტას ციხესთან დაკავშირებულია მონღოლების წინააღმდეგ ქართველთა ბრძოლის ერთი შესანიშნავი ფურცელი. XIII ს-ის შუა წლებში სწორედ ამ ციხესთან ქართველებმა შეთქმულება მოაწყვეს მონღოლთა უღლისაგან ქვეყნის განთავისუფლების მიზნით. შეთქმულება გასცეს და მონღოლებმა მისი მონაწილე ქართველები შეიპყრეს. შეთქმულები, როგორც XIV ს-ის ქართველი ისტორიკოსი „ქამთაალმწერელი“ გადმოგვცემს, სიკვდილს გადაარჩინა ცოტნე დადიანმა, რომელმაც შესანიშნავი გმირობა გამოიჩინა: გამოცხადდა მონღოლთა ბანაკში და შეთქმულთა ხედრის გაზიარება მოისურვა. ცოტნეს ეჭვკაცობით მოხიბლულმა მონღოლთა სარდალმა დაიჯერა ქართველთა უბრალოება და გაათავისუფლა ისინი.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში შეტანილია „სოფელი კობტას ციხის რაბათი“ და მისი ციხისთავი „ლუკას ძე ქაიხოსრო აზნაური“. კობტას ციხესთან პატარა სოფელიც ყოფილა. XVI ს. ბოლოსთვის აქ სამი კომლი გლეხი ცხოვრობს. თუ გადასახადთა იმ სიის მიხედვით ვიმსჯელებთ, რომელსაც კობტას სოფელი თურქ-დამპყრობთა სასარგებლოდ იხდიდა, გამოვა, რომ სოფელ კობტას მეურნეობა ფრიალ მრავალფეროვანი იყო. აქ მისდევდნენ მემინდვრობას (პური, ქერი, ქვაყი, და სხვ.), მესაქონლეობას (ცხვარი, ღორი), მეფეშტკრობას, მებოსტნეობას და სხვ. სოფელი იხდიდა 14 სახის გადასახადს რაც ფულზე გადატანილი 14000 ახჩას შეადგენდა¹.

¹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ს. ჯიქიას გამოც., 1941, გვ. 140—141.

თურქ-დამპყრობთა თარეშებისა და უზომოდ დიდი გადასახადების შედეგად, ეს სოფელი ამოწყვეტილა. სამაგიეროდ, იმ უკუღმართ ხანას გადარჩენილი სოფ. ტამალა ჩვენს დროში იმდენად გაიზარდა, რომ კოხტას ციხე ღლეს უკვე ამ სოფლის ტერიტორიაში შედის.

დადეშის ხევი

გზა რომ კოხტას ხევს გასცდება, მტკვარს სამხრეთიდან დადეშის ხევი უერთდება. დადეშის ხევი ერუშეთის მთიდან მოდის. ამ ხევში მდებარეობს ნასოფლარი დადეში. დადეშში ამჟამად არავინ ცხოვრობს. ნასოფლარში შემორჩენილია გვიანი ხანის ერთი ეკლესია, რომელიც არაფრით არ იქცევს ყურადღებას.

ამავე ხევში, დადეშს ზემოთ 2—3 კილომეტრზე, მდებარეობს სამეკლესიანი ტაძარი, რომელიც ამჟამად ძლიერადანგრეული. დასავლეთის მხრიდან ამ ეკლესიას აქვს ეკვდერი, რომელიც აერთებს ჩრდილო და სამხრეთ მინაშენებს. ვახუშტი ამ ტაძარს დადეშის მონასტერს უწოდებს და აღნიშნავს, რომ იგი გუმბათიანიაო. სამწუხაროდ, კერი და კედლის თავები ისეა ჩამოქცეული, რომ თქმა იმისა—ჰქონდა თუ არა გუმბათი ამ ტაძარს—შეუძლებელია. ეკლესია ნაგებია მოზრდილი და უხეიროდ გათლილი რუხი ქვის კვადრებით.

დადეშის ეკლესიის ირგვლივ ჩანს გალავნის ნაშთები, რომლის შიგნით შეიმჩნევა დამხმარე ნაგებობათა არსებობის კვალი. დადეშის ეკლესია ჯერ კიდევ არ გამხდარა შესწავლის ობიექტი.

მალე ამის შემდეგ მტკვრის ხეობა ისევ ვიწროვდება. მდინარის ორივე მხარეს მაღალი ზეგანი გასდევს. მარცხენა ნაპირზე ერუშეთის ზეგანია, რომელიც მალე დადაბლებას იწყებს და ტოლოშთან დიდი ხევით იკვეთება. მდინარის მარჯ-

ვენა მხარეზე კი ჯავახეთის პლატოს ჩრდილო-დასავლეთი კიდეურია. ეს ზეგანიც იკვეთება მოზრდილი ხევით სოფელ ხერთვისთან.

დადეშის ხევს ზემოთ ვარძიის გზას გამოეყოფა მარცხნივ ჯავახეთის პლატოზე ამავალი გზა, რომელიც მიდის სოფ. ხიზაბავერში და საროში. სოფ. სარო ზეგანის ნაპირზე მდებარეობს და მტკვრის ხეობას გადმოჰყურებს დაახლოებით 200—250 მეტრის სიმაღლიდან. სოფლის კიდეში, კლდის პირას, მდებარეობს მოზრდილი საბრძოლო კოშკი, რომელსაც პირველ სართულში არც ერთი მხრიდან შესასვლელი არა აქვს, მეორე სართული შიგნით ჩაქცეულია. კოშკის მახლობლად ძვეს დიდი ქვა ასომთავრული წარწერით. რომელშიდაც იხსენიება საქართველოს მეფე დემეტრე I. აქვე ასიოდე მეტრის მოშორებით „ციკლოპური“ ნაგებობაა.

ტოლოშის ხევი

ასპინძიდან 23-ე კმ-ზე, მდ. მტკვარს მარცხენა მხრიდან ზოერთვის ტოლოშის ხევი. ტოლოშის ხევს ზოერთვის მეორე პატარა ხევი. ამ ხეების შესაყართან მდებარეობს სოფ. ტოლოში.

ტოლოშში ძველი მოსახლეობაა. სოფელში დგას XIX ს-ის ეკლესია, რომელიც ძველი ეკლესიის ადგილას უნდა იყოს აშენებული.

XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსი („მატიანე ქართლისაჲ“) იხსენიებს კახეთში მცხოვრებ „მესხ აზნაურს“ ისაკ ტოლობელის ძეს, რომელმაც მეფე ბაგრატ IV მიერ დამარცხებული განძის ამირა ფადლონი შეიპყრო და კახეთის მეფეს აღსართანს მიჰგვარა. ეს გვარი ტოლოშიდან არის მიღებული (შესაძლოა ტოლოშის მფლობელი იყო ადრე, ე. ი. ტოლოშელი. „ტოლოშელიდან“ კი „ტოლობელის“ მიღება შეიძლება აიხსნას დამწერლობაში „შ“-ს „ბ“-ში აღრევით). როგორც

ჩანს, ეს აზნაური რაღაც მიზეზის გამო მესხეთიდან კახეთში დამკვიდრებულა და სამფლობელოდ ქალეთი მიუღია¹.

„ვანის ქვაბთა განგების“ XIV ს-ის მინაწერები გვამცნობს, რომ მურვან ღარიბას-ძესა და მის შვილებს (თმოგვის მფლობელები) ვანის მონასტრისათვის შეუწირავთ ტოლოშში ნასყიდი ვენახები², XVI ს-ის ერთი წყარო კი ტოლოშს იხსენიებს, როგორც ერუშნელი ეპისკოპოსის სამწყსოს საზღვარს³.

როგორც „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრიდან“ ჩანს, XVI ს-ის ბოლოსთვის ტოლოშში 18 კომლი გლეხი ყოფილა. თურქ-დამპყრობთა სასარგებლოდ ტოლოშის მცხოვრებლები 21 სახის გადასახადს იხდიდნენ, რაც, ფულზე გადაყვანილი, 20000 ახჩას უდრიდა. დაბეგრილი იყო ტოლოშის მცხოვრებთა მეურნეობის ყოველი დარგი: მემინდვრეობა (ხორბალი, ქერი, ქვავი, ფეტვი, მუხუდო, ოსპი), სელის თესლი, საბალახოები, ვენახები, მეფუტკრეობა, ბოსტნები, ბაღები, საქონელი (ცხვარი, ღორი) და სხვა. აღსანიშნავია, რომ ტოლოშის მეურნეობის მნიშვნელოვანი დარგი მევენახეობა ყოფილა. ამას კარგად მოწმობს ის გარემოება, რომ ტოლოშის გადასახადის ღირებულების საერთო ჯამიდან 20000-დან 12000-მდე ახჩა სწორედ ვენახების გადასახადზე მოდის⁴. მაგრამ შემდეგ, იმ უზომო გადასახადების შედეგად, რაც ყოველგვარ სტიმულს უკარგავდა მწარმოებელ კლასს ინტენსიური მეურნეობის საწარმოებლად, მევენახეობა თანდათან დამცირდა და ბოლოს სულ გადავარდა.

ტოლოშიდან სამხრეთით 1—1,5 კმ-ზე მდებარეობს ნასოფლარი ალანძა. აქ არის ლამაზად აგებული ერთნავიანი ეკლესია დარბაზული ტიპისა, ნაგები გათლილი ქვით. განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს მდიდრულად გაფორ-

¹ ქართლის ცხოვრება, ანასეული ნუსხა, 1942, გვ. 195.

² თ. ჟორდანიძე, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, 1896, გვ. 44—45.

³ Д. Бакрадзе, АПГА, стр. 81.

⁴ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ს. ჯიქიას გამოც., 1941, გვ. 178—179.

მეხუთე სახარების ფასადი. ხუროთმოძღვრული ფორმების მიხედვით ეს ძეგლი VIII—IX სს. უნდა მიეკუთვნებოდეს.

ტოლოშის ხეში, ალანძის სამხრეთით, მდებარეობს ნასოფლარი შალოშეთი. აქ არის დარბაზული ტიპის ეკლესია სამხრეთისა და დასავლეთის მინაშენებით. ეკლესია ნაგებია ნახევრადგათლილი კვადრებით, სწორხაზოვანი წყობით. დასავლეთის ეკვდერის დასავლეთ კედელში ყირამალა ჩადგმულია ქვა, რომელზედაც პატარა ასომთავრული წარწერაა:

„მე ამბროსი აღვაშენე წ[მიდა] ესე ეკუდერი
სამკვიდრებლად [ჩემ]თა მიცვალებულთა“.

აქ მოხსენებული ამბროსი უცნობი პირია ჩვენთვის. გაურკვეველია აგრეთვე, რომელი ეკვდერის აშენებაზეა აქ ლაპარაკი, ვინაიდან ქვა არ დევს თავდაპირველ ადგილას.

ტოლოშის ხეშივე, უფრო ზევით, მდებარეობს ნასოფლარი თელერთა. ნასოფლარში პატარა ეკლესიის ნაშთებია.

ხმრთმისი

ასპინძიდან მე-16 კმ-ზე, სამხრეთით, იქ, სადაც ჯავახეთისა და არტანის მტკვარი ერთმანეთს ერთვის და, სადაც გზა ორად იყოფა (ერთი ჯავახეთის მტკვარს მიყვება ახალქალაქისაკენ, მეორე—არტანის მტკვარს და ვარძიაში აღის), კლდეზე ამართულია ხერთვისის ციხე.

ხერთვისის ციხე რთული, კარგად შენახული ნაგებობაა. სხვადასხვა დონეზე მდებარე ციხის ოთხი კოშკი ერთმანეთთან სქელი კედლებითაა შეერთებული და ერთ სისტემას ქმნის. მაღალი ორი სხვა კოშკი მდებარეობს ციხის შიგნით, რომელიც კედლებით დაყოფილია რამდენიმე ნაწილად. ციხის ტერიტორიაზე არის დარბაზული ტიპის ეკლესია და საცხოვრებელი თუ სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი.

ციხის დასავლეთით, სოფლის ტერიტორიაზე მიიმართებოდა მეორე, კოშკ-ბურჯებით გამაგრებული გარე კედელი, ხოლო აღმოსავლეთით ჯავახეთის მტკვარზე ეშვება ორი დახურული შესასვლელი (სურ. 10).

ხერთვისი, საისტორიო წყაროების ცნობით, უძველეს დროიდან არსებობს. სახელწოდება „ხერთვისი“ წარმოადგენს ზმნის „ერთვის“ ხანმეტ ფორმას, და ამ ადგილს ერქვა, როგორც ორი მდინარის შერთვის ადგილს. „ხერთვისი“ სხვა მსგავს ადგილებსაც ერქვა საქართველოში (მაგ., არაგვისა და მტკვრის შესართავს და სხვ.)¹.

ხერთვისი ისტორიულად სამცხისა და ჯავახეთის საზღვარზე მდებარეობდა და ამ უკანასკნელს ეკუთვნოდა. მისი აშენების დრო უცნობია. დ. ბაქრაძე გადმოგვცემს, რომ თურმე მისთვის მიუტანიათ ხერთვისის ციხის ეკლესიის წარწერა, რომელზედაც ირჩეოდა სიტყვები „მეფეთა-მეფე“ და თარიღი 205 (ე. ი. 985 წელი)².

თუ კი ეს ეკლესია ციხისა იყო, მაშინ ხერთვისის ციხეც X ს-ში აგებულად უნდა მივიჩნიოთ. ამ პერიოდში ის სამეფო ციხე იყო და მას მეფის ციხისთავი განაგებდა.

XIX ს-ის დასაწყისში ციხის შესასვლელ კარზე ჯერ კიდევ ყოფილა XIV ს-ის წარწერა, რომელიც ჯერ მ. ბროსემ და შემდეგ თაყაიშვილმა გამოსცეს³. როგორც წარწერიდან ჩანს, 1354—1356 წლებში საქართველოს მეფის მოლარეთუხუცესს ზაქარია ქამქამისშვილს აუშენებია ხერთვისის ციხის კოშკი და გალავანი. ის ხერთვისის მფლობელია. ბორჯომის ხეობაში, სოფ. დაბის მახლობლად მდებარე ეკლესიის 1333 წლის საამშენებლო წარწერაში მოხსენებული მეფის მოლარეთუხუცესი იგივე ქამქამისშვილი უნდა იყოს. მას, როგორც ჩანს, მამულები ჰქონია ბორჯომის ხეობაშიც.

¹ ქართლის ცხოვრება (ანასეული რედაქცია), 1942, გვ. 116, 138.

² ვახუშტი, გეოგრაფია, დ. ბაქრაძის გამოც., გვ. 146.

³ МАК, в. XII, стр. 22.

ხერთვისის ზემოთ ნახსენები წარწერა მოწმობს აგრეთვე იმ გარემოებას, რომ საქართველოდან სამცხის პოლიტიკური გამოყოფის შემდეგაც სამცხის აზნაურებს (და თვით სამცხის მთავრებსაც) ხშირად ესა თუ ის თანამდებობა ეჭირათ საქართველოს მეფის კარზე.

როდის დაკარგეს ქამქამისშვილებმა ხერთვისი არ ჩანს. XVI ს-ის დასაწყისში ხერთვისი უკვე სხვა „ხერთვისართ“ ეკუთვნის, რომლებიც, როგორც აღნიშნავს XVI ს-ის წყარო, „ქამქამისაეულზედა არიან“, ე. ი. ქამქამისშვილთა მამულს ფლობენ. XV ს-ში საქართველოს მეფის მოლარეთუხუცესობა ზედგინიძეებსა აქვთ. შესაძლოა, ქამქამისშვილებმა ხერთვისიც, ისევე როგორც მოლარეთუხუცესობა, XV ს-ში დაკარგეს.

1578 წ. თურქებმა სხვა ციხეებთან ერთად ხერთვისიც დაიპყრეს. 1624 წ. გ. სააკაძემ სცადა მისი განთავისუფლება, აიღო კიდეც ხერთვისისა და სამცხის სხვა ციხეები, მაგრამ ვერ შეინარჩუნა. ეს ციხეები ისევ თურქებმა დაიპყრეს. XVIII ს-ში ერეკლე II-მ კვლავ სცადა ხერთვისის შემოერთება, მაგრამ ვერც მან შეინარჩუნა იგი. მხოლოდ 1828 წელს, თურქეთზე რუსეთის გამარჯვების შედეგად, დაუბრუნდა საქართველოს ხერთვისი.

XVI ს-ის მეორე ნახევრისათვის ხერთვისში ცხოვრობს 127 კომლი გლეხი. ხერთვისის ციხეს განაგებს ციხისთავი, რომელიც მესხეთ-ჯავახეთის დაპყრობის შემდეგ ოსმალების ზოხელეა. ოსმალების სასარგებლოდ ხერთვისის მცხოვრებლები იხდიდნენ 23 სახის გადასახადს, რაც 25000 ახჩას შეადგენდა. ხერთვისის მეურნეობაში მემინდვრობის გვერდით მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მევენახეობას¹. საფიქრებელია, რომ აქ საქალაქო ცხოვრებაც ყოფილიყო განვითარებული. მით უმეტეს, რომ XVIII ს-ის ისტორიკოსის ომან ხერხეულიძის ცნობით, ხერთვისში „ესახლნენ მდიდარი ხალხნი და არს

¹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ს. ჯიქიას გამოც., 1941, გვ. 171—173.

იგი ხერთვისი ქალაქი და ამის გამო აქენდათ მრავალი სიმ-
დიდრე¹.

ხერთვისის გავლის შემდეგ, მტკვრის მარჯვენა სანაპი-
როზე, პატარა ხევში ჩანს ფიის ეკლესიები (სურ. 11).
ფია ამჟამად ნასოფლარია. ფიის ხევი მომხიბვლელი სილამა-
ზისაა და მეტად მდიდარი (ხილის ბაღებით და სხვ.). ნასოფ-
ლარში ორი ეკლესია დგას. ერთი მათგანი დარბაზული ტი-
პის ერთნავიანი ნაგებობაა. აშენებულია კარგად გათლილი
ფერადი ქვით. ეკლესიის მახლობლად გდია ტრაპეზის ქვა,
მასზე ასომთავრული წარწერაა, რომელშიც აღნიშნულია,
რომ 995 წელს ვილაც ჩქარმან და მისმა ძმებმა დადგეს ეს
ეკლესია. აქვეა მეორე ეკლესია, რომლის კედელზე მზის სა-
ათია გამოსახული წარწერით.

როგორც ვანის ქვაბთა განგების მინაწერებიდან ჩანს,
1393 წ. მურვან ლარიბას-ძეს ვანის მონასტრისათვის შეუწი-
რავს ფიაში ნასყიდი ორი ყანა. „თმოგუელთა ასულ გულ-
შარს“ კი მონასტრისათვის შეუწირავს მისი მშობლების
მიერ ფიაში ნასყიდი ვენახი².

ფიის სამხრეთით, მტკვრის იმავე მხარეზე მდებარეობს
ნასოფლარი ჯოლდა. აქ არის კლდეში ხელოვნურად გა-
მოკვეთილი გამოქვაბულები.

ვარძიამდე ორიოდ კილომეტრი-ლა რჩება, როცა
მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მაღალ კლდეზე თმოგვის ციხე
გამოჩნდება. აქვეა ორიოდ კმ-ზე ზედა თმოგვი.
მტკვრის მარჯვენა მხარეს კი, ამავე მიდამოებში არის ჯერ
წუნდა და მერე ვანის ხევი.

წუნდა

მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ასპინძიდან 25 კმ-ის დაშო-
რებით, მდებარეობს წუნდის ეელი, სადაც შემალლებული

¹ ქართლის ცხოვრება, დ. ჩუბინიშვილის გამოც., 1854, გვ. 492.

² თ. ჟორდანია, ისტ. საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა,

კლდის მასივზე დარბაზული ტიპის ეკლესიაა ამართული. ეკლესიის ჩრდილოეთით, გზის მარჯვნივ, სოფ. ნაქალაქევი მდებარეობს; გზის მარცხნივ კი ნაქალაქევის ქულბაქები. ნაქალაქევის ჩრდილოეთით, გზის მარჯვნივ, წუნდის პატარა ტბაა.

წუნდა ძველ ქართულ წყაროებში მოხსენებულია როგორც ციხე-ქალაქი. ისტორიკოს ჯუანშერის ცნობით, წუნდა წინაფეოდალურ ხანაში ჯავახეთის ცენტრია და ერისათვის რეზიდენციას წარმოადგენს. მეორე ისტორიკოსის ლეონტი მროველის ცნობით კი, წუნდა ქართლის მეფის რეზიდენციაც ყოფილა. ვახუშტი ბაგრატიონიც გადმოგვცემს, რომ წუნდა იყო „ქალაქი და ციხე და საერისთო ერთმეფობამდე“.

იმ ადგილას, რომელსაც წუნდა ეწოდება, დღეს მხოლოდ ეკლესიაა (და ისიც შედარებით გვიანი ხანისა) შემორჩენილი. თვით ქალაქი დღევანდელ სოფ. ნაქალაქევის ადგილზე უნდა ყოფილიყო. ამაზე მიუთითებს სწორედ სახელწოდება—„ნაქალაქევი“ (ის საისტორიო წყაროებში არ იხსენიება).

წუნდა ჯავახეთის არა მარტო ადმინისტრაციული, არამედ საეკლესიო ცენტრიც იყო. ეკლესია წუნდაში, ლეონტი მროველის ცნობით, ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების პირველსავე წლებში აშენდა. ვახტანგ გორგასალის დროს (V ს.) საქართველოში არსებულ საეპისკოპოსოებში წუნდის საეპისკოპოსოს მეოთხე ადგილი უჭირავს.

შემდეგ თანდათან წუნდა კარგავს ჯავახეთის პოლიტიკური და საეკლესიო ცენტრის მნიშვნელობას. IX—X სს-ში ჯავახეთის ცენტრად უკვე ციხე ყველი ჩანს. აქ ზის ჯავახეთის ერისთავი. X ს-ის დასაწყისში იხსენიება თმოგვი, როგორც მნიშვნელოვანი ციხე. იგი წუნდის გვერდით მდებარეობს და ბატონობს წუნდის ველზედაც. ცხადია, ციხე თმოგვის აგება იმის მომასწავებელია, რომ ამ დროისათვის წუნდას დაკარგული ჰქონდა მნიშვნელობა. ჯავახეთის საეპისკოპოსოს ცენტრად კი 964 წლიდან ჩანს კუმურდო (მის

სამწყისოში შედიოდა—„ხერთვისის ზევით სულ ჯაგახეთი ხვეთამდი“).

XVI ს-ის წყაროში წუნდა შეტანილია როგორც სოფელი, რომელშიაც 12 კომლი ცხოვრობს და 13000 ახჩას (თურქული ფულის ერთეული) იხდის თურქ-დამპყრობელთა სასარგებლოდ¹. შემდეგ აქ სოფელი გამქრალა და დღეისათვის წუნდის ველზედ არც ციხე-ქალაქის და არც სოფლის არავითარი კვალი არ დარჩენილა, გარდა ეკლესიისა (ისიც შედარებით გვიან აშენებული).

წუნდის ველის კლდის მასივზე ამართულია დარბაზული ტიპის ეკლესია (სურ. 12). მისი კედლები ბუნებრივად ამთავრებენ კლდეს და მასთან ერთად ჰქმნიან ერთ მთლიან არქიტექტურულ ერთეულს. კლდის ბაქანი მთლიანად გამოყენებულია ეკლესიისათვის, რომელიც აგებულია რალაც ნაგებობის ძველ კედლებზე. სამხრეთით ეკლესიას მიშენებული აქვს კარიბჭე, გადახურული წიბოებიანი გუმბათით და შემკული ჩუქურთმებით. სამხრეთიდან ბაქანს უვლის გალავანი. წუნდის ეკლესიის მშენებლობაში სამი პერიოდი ჩანს: 1. ქვედა ნაგებობა; 2. ამ ნაგებობის კედლებზე აშენებული ეკლესია და 3. ეკლესიის სამხრეთ მხარეს მიშენებული სამმალიანი კარიბჭე, რომლის აგებამ გამოიწვია შუა კარის გაქრა ეკლესიაში და წინათ არსებული კარის გაუქმება. შესაძლოა, დასავლეთის კარი სწორედ ამ მშენებლობასთან ერთად იქნა გაუქმებულ-ამოშენებული. ეკლესია, მისი არქიტექტურის მიხედვით, შეიძლება დაეთარილოთ XII ს-ის მეორე ნახევარსა და XIII ს-ის პირველ ნახევარს შორის დროით, კარიბჭე კი XIII ს-ით.

თმოგვი

თმოგვი ფეოდალური ხანის ციხე-ქალაქთა რიცხვს ეკუთვნის. მის შესახებ წერილობით წყაროებში მეტად ძუნწი ცნობებია.

¹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ს. ჯიქიას გამოც., გვ. 242.

თმოგვის აშენების დროზე არავეითარი ცნობა არ შემო-
ნახულა. X ს-ის დასაწყისში ის ჯავახეთის ერთი მნიშვნე-
ლოვანი სტრატეგიული ცენტრი და მიუვალე ციხე-სიმაგრე
ყოფილა. XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსი („მატიანე ქართ-
ლისაჲს“ ავტორი) გვამცნობს, რომ 914 წ. არაბთა შემო-
სევის დროს, ქართლ-კახეთის დალაშქერის შემდეგ, არაბთა
სარდალი აბულ-კასიმმა გადავიდა ჯავახეთში და „მოადგა
ციხესა თმოგვისასა და ვითარ იხილა სიმტკიცე მისი და სი-
მაგრე, აიყარა მუნიტ და მოვიდა ყველს“.

IX ს-ში და X ს-ის პირველ ნახევარში ყველის ციხე
(რომელიც ამ დროს ჯავახეთის ცენტრად ჩანს) და ჯავახეთის
დიდი ნაწილი ეკუთვნოდა აშოტ კუროპალატის (786—826 წწ.)
უფროსი ვაჟის ადარნასეს ჩამომავლებს. საფიქრებელია, რომ
თმოგვიც მათ მფლობელობაში იყო. X ს-ის ბოლოს ყველისა
და ჯავახეთის გამგე საქართველოს მეფის ხელქვეით მოხე-
ლედ იქცა, ხოლო თმოგვი უშუალოდ სამეფო ციხე გახდა
(სურ. 13).

ბაგრატ III-მ ქვეყნის ცენტრალიზაციისათვის ბრძოლის
დროს „კლარჯნი კელმწიფენი სუმბატ და გურგენ... პატი-
მარ ყუნა ციხესა შიგა თმოგვისასა“, სადაც დაასრულეს მათ
თავიანთი სიცოცხლე 1011—12 წწ.¹

საქართველოს მეფე თმოგვის ციხეს თავის ერისთავებს
უბოძებდა ხოლმე პირად მფლობელობაში („საქონებლად“).
ციხის მფლობელი, საერთოდ, ამავე დროს ფლობდა ხოლმე
ამ ციხისადმი კუთვნილ მამულებს. XI ს-ის შუა წლებში
თმოგვი ჰქონია ფარსმანს, რომელიც ბაგრატ IV-სა და კლდე-
კარის ერისთავის ლიპარიტ ბაღვაშის ბრძოლის დროს ლი-
პარიტის მხარეზე გადავიდა. ამ დროის საისტორიო წყა-
როს („მატიანე ქართლისაჲს“) ცნობით, ლიპარიტმა ვერ
აიღო ატენის ციხე, „რამეთუ ციხის უფალნი კაცნი მტკიც
იყუნეს ერთგულებასა ზედა ბაგრატიისა, თუინიერ ფარსმან
თმოგუელისა და ბეშქენ ჯაყელისა, თუხარისისა ერისთავისა“.

¹ სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 66.

საერთოდ ამ ბრძოლის პერიოდში ჯავახეთის დიდი ნაწილი ყველის ციხიანად ხელთ იგდო ლიპარიტმა. შეპყრობის შემდეგ მეფემ ჩამოართვა მას მოხვეჭილი ციხე-მამულები და მათ შორის ყველის ციხეც, რომელიც ჯაყულებს გადაეცა. თმოგვი კი 1073 წელს გიორგი II-მ „საქონებლად“ უბოძა ნიანია ქუაბულის-ძეს—ერთ-ერთ მომძლავრებულ, მეფის ურჩ ფეოდალს. ნიანიას შემდეგ თმოგვს ფლობს მისი ძე—კახაბერი. 1089 წელს დიდი მიწისძვრის დროს თმოგვის ციხე დაიქცა და თან დაიტანა კახაბერი ცოლით.

1177 წლის შემდეგ გიორგი III-მ თმოგვი უბოძა თავის ერთგულ პირს, მსახურთუხუცესად აღზევებულ აფრიდონს. თამარის გამეფების მეორე თუ მესამე წელს დიდებულთა ოპოზიციამ აიძულა მეფე დათმობაზე წასულიყო და გიორგი III-ის მიერ აღზევებული უგვარო პირები ჩამოეცილებინა მმართველობისათვის. მათ შორის, პირველ რიგში, გადაყენებული იქნა აფრიდონი: „კუალად აფრიდონ, აზნაურის ყმობისაგან ღმრთის-მობაძვისა წყალობით კაცქმნილი და მსახურთუხუცესობამდის მიღწეული, თმოგუისა და სხუათა ციხეთა და ქუეყანათა პატრონობითა აღზევებული, მოიშალა და დაიშო ნებითა და თნევითა ლაშქართა-თა“¹. თმოგვი გადაეცა ამირსპასალარ გამრეკელს. გამრეკელის გარდაცვალების შემდეგ, 1191 წელს, მეფემ თმოგვი გადასცა სარგის ვარამის-ძე მხარგრძელს. ამის შემდეგ თმოგვს იმკვიდრებს მხარგრძელთა ეს შტო და მისი წარმომადგენლები: სარგის I—თაყაიდინი—მხარგრძელი—სარგის II—თმოგველებად იწოდებიან. სარგის II თმოგველი ცნობილი პოეტი და სწავლული იყო. როგორც „ჟამთააღმწერელი“ გვამცნობს, ის იყო „კაცი მეცნიერი, ფილოსოფოსი და რიტორი“. ის ითვლება პოემა „დილარიანის“ ავტორად. 1246 წელს ის, სხვა დიდებულებთან ერთად, დავით ლაშას-ძეს გაჰყვა ჯერ ბათუ ყაენთან, ხოლო იქიდან ყარაყორუმში — დიდ ყაენთან. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ, სარგის თმოგველი

¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, 1941, გვ. 77:

კვლავ აქტიურ როლს თამაშობს ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში—მონაწილეობს მონღოლთა წინააღმდეგ კოხტასთავის შეთქმულებაში.

1266 წელს საქართველოს პოლიტიკურად გამოეყო და ცალკე სამთავროდ იქცა (მონღოლთაგან ხასობა მიიღო) მისი სამხრეთი პროვინცია—სამცხე. სამცხის მთავრებად ჯაყელები იყვნენ, რომლებიც ფლობდნენ აგრეთვე ჯავახეთის ნაწილს თმოგვით. უნდა აღინიშნოს, რომ თმოგვი, გარდა ციხე-ქალაქისა, ამ ციხისადმი კუთვნილი მამულების საერთო სახელად იქცა.

თმოგვის შემდეგ, მხარგრძელებს XIII ს-ის დასაწყისში საპატრონოდ გადაეცათ თმოგვის ახლოს მდებარე ვაჰანის ანუ ვანის მონასტერიც.

XIV ს-ის დასაწყისში თმოგვი კვლავ დააქცია მიწისძვრამ. ამის შემდეგ თმოგველები აქ აღარ ჩანან. თმოგვსა და ვაჰანის მონასტერს ეუფლება ფეოდალთა სხვა საგვარეულო, საიდანაც ცნობილი არიან: მურვან კითხაჲს-ძე (1350)→→[ლარიბა მურვანის-ძე]→მურვან ლარიბას-ძე (1393)→ლარიბა—არსლანი, მურვანის-ძე (1393)→მურვან ლარიბას-ძე (შესაძლოა ეს იყო ჯაყელთა ერთი შტო. ჯაყელთა გვარში ხშირად გვხვდება სახელი მურვანი). 1350 წელს მურვან კითხაჲს-ძემ აუშენა თმოგვს დანგრეული ზღუდე, რის შესახებაც გვამცნობს 1953 წლის ზაფხულში თმოგვის ციხეზე აღმოჩენილი, დღემდე უცნობი, ასომთავრული წარწერა:

„შეწევნითა და ძლიერებითა ვარძიისა ღვთის მშობელი-სათა, ქორონიკონს ლჳ (1350 წ.) დავიწყე ზღუდე ესე მე, მეფეთ-მეფის დავითის¹ ვარძიელმა საწოლის მწიგნობარმა, თმოგუს, მურვან კითხაჲს ძემან. თეოდორემ დადგა“ (სურ. 14).

მურვან კითხაჲს-ძის ჩამომავლები მოხსენებული არიან ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონის (წესდების) მინაწერებში².

¹ მეფობდა 1346—1360 წწ.

² თ. ქორდანია, ისტორ. საბ. შიომღვ. მონასტრისა, 1896, გვ. 44—49.

XVI ს-ში ვანის მონასტრის პატრონებად რჩელაშვილები¹, ხოლო თმოგვის პატრონად ამატაკიშვილები ჩანან². 1266 წლის შემდეგ თმოგვის ციხის პატრონი სამცხის მთავრის ვასალად ითვლებოდა.

თმოგვის ციხესთან გაჩნდა ქალაქი, რომელიც მოხსენებულია XVI ს-ში³. XVIII ს-თვის ეს ქალაქი დაბად იწოდება: „თმოგვი იყო ქალაქი, არამედ აწ არს დაბა“ — აღნიშნავს ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი⁴.

1576 წელს, მესხეთის აზნაურების სამცხის მთავრისგან განდგომის დროს, მანუჩარ ათაბაგმა დაარბია თმოგვის მამულები, ხოლო შემდეგ თმოგვიც აიღო და თვით დაიჭირა. 1578 წელს ის იძულებული იყო თმოგვის ციხე, ისევე როგორც სხვა მრავალი ციხე, ლალა-ფაშასთვის გადაეცა. მალე მთელ სამცხე-ჯავახეთს ოსმალები დაეპატრონენ. 1829 წელს ეს კუთხე ისევ დაუბრუნდა საქართველოს.

ზედა თმოგვი.

სოფელი ზედა თმოგვი მდებარეობს ჯავახეთში მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ვარძიის მონასტრისა და თმოგვის ციხეს შორის აღმართულ მთებში. ზედა თმოგვი თმოგვის ციხიდან დაშორებულია ორიოდ კილომეტრით.

წყაროებში სოფ. ზედა თმოგვი მხოლოდ XVI ს-დან გვხვდება. მანამდე ის ციხე-ქალაქ თმოგვის ერთი ნაწილი უნდა ყოფილიყო და სწორედ ამით უნდა აიხსნას მისი მოუხსენებლობა ცალკე პუნქტად წყაროებში. მას შემდეგ კი, რაც თმოგვი თანდათან დაეცა და დიდი ციხე-ქალაქიდან ჩვეულებრივ დაბად იქცა, თმოგვის ეს ნაწილი ცალკე პუნქტად ჩამოყალიბდა და ზედა თმოგვი ეწოდა.

¹ თ. ქო რ დ ა ნ ი ა, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, 1896, გვ. 44—49; აგრეთვე, სამი ისტ. ხრ., გვ. 90.

² Д. Б а к р а д з е, А П Г А, стр. 80.

³ იქვე.

⁴ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 127.

X-ის ბოლოსათვის თმოგვი სამეფო ციხედ იქცა. მეფე მას თავის მოხელეებს აძლევდა სამოხელეოდ. XI ს-ის შუა ხანებში თმოგვი თავისი მამულებით ბაგრატ IV-ის ერისთავთ-ერისთავს ფარსმანს სქერია.

ფარსმანმა ბაგრატ IV-ის მეფობაში, დღევანდელ ზედა თმოგვში, XI ს-ის შუა ხანებში ააგო საკმაოდ დიდი სამნავიანი ბაზილიკა (სურ. 15, 16). ეკლესია ნაგებია¹ თლილი, ნაცრისფერი ბაზალტის კვადრატებით. მისი მთავარი ნავი უფრო განიერია და მაღალი, ვიდრე ორი დანარჩენი, გადახურულია ლორწინის სახურავით. ეკლესიის აღმოსავლეთის ფასადს ამკობს ორი დიდი სადა ნიში და სამი სხვადასხვანაირად მორთული სარკმელი; სამხრეთის შესავალს ჩუქურთმებით შემკული პორტალი აქვს; დასავლეთის სარკმელი შემკულია ფოთლოვანი ორნამენტით. ეკლესია ამჟამად კარგადაა დაცული, მაგრამ მას არსებობის მთელს სიგრძეზე რამდენიმე შეკეთება თუ გადაკეთება განუცდია, რაც კარგად ჩანს როგორც ხუროთმოძღვრულ ფორმებში, ისე წარწერებშიაც. ერთ-ერთი ასეთი შემკეთებელი უნდა იყოს ამ ეკლესიის 1773 წ. წარწერაში მოხსენებული „საფარელი გიორგი მღვდელი“¹.

ეკლესიაზე სულ 9 წარწერაა და ერთი მზის საათი. ამათგან ორი წარწერა განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა. ერთ-ერთში მოხსენებულია მეფე „ბაგრატ და მარიამ დედოფალი“, რომელთა მეფობაშიც აუშენებიათ ეს ეკლესია. მეორეში კი მოხსენებულია ეკლესიის ზეორედ ამშენებელი (ეკლესია სხვა ძველი ეკლესიის ადგილას უნდა იყოს აშენებული) ერისთავთ-ერისთავი ფარსმანი, იგივე ფარსმან თმოგველი..

შემდეგ ზედა თმოგვის ეკლესია იმ მფლობელების ხელში იყო, რომელნიც ციხე-ქალაქ თმოგვს ფლობდნენ (იხ. აქვე „თმოგვი“).

1266 წ., როცა სამცხე საქართველოს გამოეყო, ზედა თმოგვიც მის საზღვრებში მოექცა.

¹ ეკლესიის აღწერილობა ამოღებულია რ. გვერდწითელის შრომიდან „ზედა თმოგვის ეკლესიის წარწერები“, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-B, 1947.

სოფ. ზედა თმოგვი ხშირად იხსენიება XVI ს-ის მეს-
ხური დავითნის ქრონიკაში. როგორც ამ წყაროდან ჩანს,
ზედა თმოგვი ხშირად ყოფილა სამცხის მთავრებსა და მის
აზნაურებს, თუ ოსმალებსა და მთავრებს შორის ბრძოლის
ასპარეზად. 1576 წელს, როცა მესხეთის აზნაურებმა სამცხის
მთავარს უღალატეს, საპასუხოდ — „გაემართნეს პატრონი
ყვარყვარე და პატრონი მანუჩარ და პერაკლე სახელსა ზედა
ლუთისასა და მივედით ზედა თმოგვს—წერს ათაბაგთა სახ-
ლის ერთ-ერთი წევრი---და თმოგვის ქალაქი მოვარბიეთ,
და იქვე ზედა თმოგვს ამოვედით... ორშაბათს ვანის ქუაბს
მივადეგით და ოთხშაბათს იერიშით ავიღეთ...“ და სხვ. (გვ.
90). ათაბაგმა დასაჯა მისი ურჩი აზნაურები და ციხეები თა-
ვისთვის დაიჭირა, მაგრამ მალე, 1578 წელს, ოსმალების
გაძლიერებული შემოტევის შედეგად, ათაბაგი თვით გახდა
იძულებული ზედა თმოგვიც, სამცხესთან ერთად, ოსმალები-
სათვის გადაეცა.

1595 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარ-
ში“ შეტანილია ს. ზედა თმოგვიც. ამ დავთრის მიხედვით
სოფელში 17 კომლი ყოფილა. გადასახადი სოფელზე გაწე-
რილი იყო როგორც ფულადი, ისე ნატურის სახით. ზედა
თმოგვი იხდიდა 250 ქილა ხორბალს, 200 ქილა ქერს, 5
ქილა კვავსა და სხვ. სულ ამ სოფელს 14 სახის გადასახადი
ადევს. როგორც ამ გადასახადებიდან ჩანს, მეურნეობის
მთავარი დარგი ზედა თმოგვში ყოფილა მემინდვრეობა (პუ-
რი, ქერი, კვავი), მაგრამ მის გვერდით მისდევდნენ აგრეთვე
მებაღეობას, მეფუტკრეობას, მესაქონლეობას. ტექნიკური
კულტურებიდან თესდნენ სელსა და სხვ. XVI ს-თვის სო-
ფელი ეკონომიურად შეძლებული ჩანს, მაგრამ შემდეგ, თურ-
ქების ბატონობის შედეგად, მთელ მხარესთან ერთად, ეს
სოფელიც ნადგურდება.

1829 წელს ეს მხარე, რუსთა ჯარების დახმარებით,
კვლავ საქართველოს დაუბრუნდა.

ვანის მშაბებში

ვანის ანუ ვაჰანის მონასტრის დაარსების დროის შესა-
ხებ ცნობები არ მოგვეპოვება. XIII ს-ის დასაწყისისათვის

ის სამეფო მონასტერია. 1204 წელს თამარ მეფის ვაზირმა ანტონ ჰყონდიდელმა ზღუდე გაუმაგრა ვაჰანის ქვაბებს, რის შესახებაც ცნობას გვაწვდის გამოქვაბულთა ქვედა რიგში მდებარე ეკლესიის კედელში გვიან ჩატანებული წარწერა¹. 1204—1234 წწ. შორის ვაჰანის მონასტერი გადაეცა სავარეულო მფლობელობაში თმოგველებს.

თითოეულ მონასტერს საქართველოში ჰყავდა თავისი პატრონი: მეფე, კათალიკოსი ან ფეოდალი. პატრონი ზრუნავდა თავისი მონასტრის მატერიალურ უზრუნველყოფაზე. (პერიოდული შეწირვებისა თუ მუდმივი ულუფის—ჯამაგირის გაჩენის გზით), მათ „უნაკლულოდ და უმოქნეოდ“ ყოფნაზე. ზრუნავდნენ აგრეთვე მათთვის წესდების—ტიბიკონის გაჩენაზე, უმტკიცებდნენ მათ ასეთ წესდებას ან თითონ უდგენდნენ ხოლმე. ვაჰანის მონასტრის ახალმა პატრონმა მხარგრძელ-თმოგველმა 1204—1234 წლებში ვაჰანის მონასტერს გაუჩინა ასეთი ტიბიკონი, რომლის ტექსტმა ჩვენამდე მოაღწია². ეს წესდება წარმოადგენს საკორპორაციო სამართლის ძვირფას ძეგლს. ის მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის სამონასტრო წყობილების შესახებ საქართველოში XIII ს-ში. წესდებიდან ვტყობილობთ, რომ XIII ს-ში მონასტრის „ძმათა და მამათა კრებული“ უკვე დაყოფილია სამ ერთმანეთისაგან უფლებრივად განსხვავებულ დასად. რომ არსებობს „უფროს მამათა“ და „უმცროს მამათა“ დასები. ამდენად, მანამდე არსებული მონასტრის მმართველობის კოლეგიურობა, რაც ფორმალურად არ არის წესდებაში უარყოფილი, აღარ შეესაბამება ფაქტიურ სინამდვილეს. ვაჰანის განგებიდან ჩანს ისიც, რომ იგი ფლობდა მამულებს (აღბათ, ჯერ მეფის, ხოლო შემდეგ ახალი პატრონის — თმოგველის მიერ შეწირულს), მაგრამ არ ჩანს სად.

განგების გვიანდელი მინაწერები და თმოგვის ციხეზე ნაპოვნი ზემოაღნიშნული წარწერა მოწმობს, რომ XIV ს-ის

¹ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, ენიმიკის მოამბე, VI, 1940.

² ვაჰანის ქვაბთა განგება, ლ. მუსხელიშვილის გამოც., 1939.

პირველ ნახევარში ვაჰანის მონასტერი თმოგვის ციხესთან ერთად დაუქარგავთ თმოგველებს და ის გადასულა მურვან კითხაძისა და მისი ჩამომავლების ხელში; XVI ს-ში, როგორც აღვნიშნეთ, ვანის ქვაბების პატრონებად რჩეულაშვილები ჩანან¹.

ვაჰანის მონასტრისათვის თმოგველთა მიერ შეწირული მამულებიდან ცნობილია სახნავი მიწები და ვენახები ფიაში, მირაშხანში, ზედა ვარძიაში და მილახში. მურვან კითხაძის ჩამომავლებს ვანის მონასტრისათვის შეუწირავთ მამულები სოფ. ტოლოშში, ფიაში, კუნელეთში, დიდკლდეში, ციხეენელში, კურბში, ერკოტში და სხვ. (ამ სოფლებს, გარდა ტოლოშის, ერკოტისა და ფიისა, დღემდე არ მოუღწევიათ). რჩეულაშვილებს შეუწირავთ მამულები განძაში და ჭაქკარში. სწირავენ აგრეთვე ჯაყელებიც (სწირავენ მაგ., მათთვის კუთვნილ გამოსაღებებს ჭაქკრიდან და თმოგვიდან: „ჭაქკრულ მალს“ და „თმოგვის ტამლას“). ყველა აღნიშნული შეწირული მამული უმთავრესად ნასყიდი იყო (საერთოდ ცდილობდნენ ეკლესია-მონასტრებისათვის შეეწირათ ნასყიდი მამული, რადგან პირადად ნაშოვნის შეწირვა უფრო მეტ დამსახურებად ითვლებოდა ღვთის წინაშე, ვიდრე მემკვიდრეობით მიღებულის, ან მეფის ნაბოძების).

„ვაჰანის ქუაბთა განგების“ ერთ-ერთი მინაწერი მურვან ლარიბას-ძისა მოწმობს, რომ XIV ს-ში მონასტერი დედათა (ან დედათა განყოფილებაჲა მამათა მონასტერში). ამას ადასტურებს ვანის ქვაბთა ზედა სართულზე მდებარე პატარა ეკლესიის კედლებზე შემორჩენილი შავი მეღნით გაკეთებული მხედრული წარწერებიც XIV—XV სს-სა, ისინი მოწმობენ აქ დედათა ყოფნას. აქ სულ ოცდაათამდე წარწერაა რამდენიმე ხელით დაწერილი. წარწერების უმრავლესობა შეიცავს მონასტერში გამოკეტილი ქალების ჩივილს თავის ბედზე: „...ზომიყვანა მანუჩარ ქალად და გასათხოვრად, ქმარი მე ჯერ არ მედგა. ღმრთის მადლმა და

¹ იხ. ისტორიული საბუთები შიომღვ. მონასტ., გვ. 45, 49.

მოწამიდთა მადლმა, ჩემისა ულამაზესი სულიერი დედის მიწაზედ არა იარებოდა... არც თუალად, არც ტანად, არც ზნითა, არც გონებითა...“—გვამცნობს ერთი; „ვერ გავიხარე სმით, ვერცა რძლითა, გაუხარელი მოვკუდე გაუხარელთა...“ —ჩივის მეორე. ზოგიერთი წარწერები წარმოადგენს „ვეფხისტყაოსნის“ სტროფებს.

ვაჰანის მონასტერი ამავე დროს სიმაგრესაც წარმოადგენდა. მას, როგორც აღვნიშნეთ, ზღუდე ჰქონდა აშენებული. 1576 წელს ჯაყელები გაემართნენ მესხეთის მოჯანყეურ ჩი ვასალი აზნაურების დასასჯელად, „თმოგვის ქალაქის“ მორბევის შემდეგ ვანის ქვაბებს მიაღდგნენ და 2 დღის იერიშების შემდეგ აიღეს ის.

როგორც ჩანს, XVI ს-ში ვანის მონასტერი ისევ მოქმედი ყოფილა. XVI ს-ის ბოლოს კი, მთელ სამცხესთან ერთად, ეს მონასტერიც ოსმალებს ჩაუვარდათ ხელში.

ნაწილი მეორე

ვარძია

ვანის ქვაბების ზევით გზა კაკლის ხეებით დაბურულ ბაღს გაივლის და პატარა ხევის შემდგომ ქორსატეველას ვაკეს გადასერავს. ამ ადგილიდან მოსულს თვალწინ წარმოუდგება, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, კლდოვან ქარაფში, ხუთასი მეტრის სიგრძეზე რვა სართულად გამოკვეთილი ვარძიის გამოქვაბულები. ახლა უკვე ნახევრად დაქცეული მრავალრიცხოვანი გამოქვაბულები თავისი დიდი ღიადებით 105 მეტრის სიმაღლის კლდის შუაზოლშია გამოკვეთილი და ადამიანზე წარუხოცელ შთაბეჭდილებას ტოვებს (სურ. 17).

ვარძიის ნანგრევები დღეს სამ ნაწილად წარმოგვიდგება. ქვაბთა ქალაქის დაახლოებით შუა ნაწილში გამოირჩევა მკაფიო მოხაზულობის, სუფთად ნათალი ბაზალტისაგან ნაშენი ტაძრის სტოას (პორტიკის) ორთალიანი კედელი. მის დასავლეთით ქვისაგან ნაგები მეორე შენობაა, რომელიც სამრეკლოს ნანგრევებს წარმოადგენს. ეს, ქვისაგან ნაგები ორი შენობა მთელ ნამონასტრალს სამ ნაწილად ჰყოფს. აღმოსავლეთის ნაწილი 150 მეტრის სიგრძეზეა გაჭიმული. ამ ნაწილის აღმოსავლეთის კიდეზე განლაგებულმა გამოქვაბულებმა და დაბლა ჩასასვლელმა დიდმა გვირაბმა ყველაზე კარგ მდგომარეობაში მოაღწია ჩვენამდე. ამავე კომპლექსშია „სადარბაზო“ და „თამარის ოთახი“. ამ ნაწილის მთლიანად ან ფრაგმენტულად ჩვენამდე მოღწეულ გამოქვაბულთა რიცხვი

242 შეადგენს. ტაძარსა და სამრეკლოს შუა მოთავსებული ნაწილი ყველაზე მცირეა, მაგრამ მასში ბევრი გამოქვაბულია, მათ შორის სატრაპეზოს ჯგუფიც. მესამე ნაწილი სამრეკლოს დასავლეთით მდებარეობს. დასავლეთის კიდეზე, ზედა სართულში ანანაურის ეკლესიაა, დაბლა კი საჯინიბო. ყურადღებას იპყრობს ორი დიდი გამოქვაბულის კომპლექსი, რომელიც ობლად გამოიყურება ამ ნაწილის მიწით დაფარულ გამოქვაბულებსა და ჩამოხვევებულ ლოდებს შორის. დასავლეთიდან ნამონასტრალს ადგება კლდეში ნაკვეთი წყალსადენის გვირაბის ნანგრევები. ქარაფის დასავლეთის კიდეზე, სადაც პატარა ხევი ჩაჭრილა, წყალსადენის გვირაბის ქვეშ დიდი გვირაბი მოჩანს. გვირაბის იატაკში სარწყავი არხია ჩაკვეთილი (იხ. ვარძიის სქემა).

მთელი ეს ნანგრევები, რომელნიც წარსული ძლიერების შესახებ მეტყველებენ, XII ს-ის მეორე ნახევარს მიეკუთვნებიან, როდესაც საქართველო ერთ-ერთ მოწინავე, ძლიერ ფეოდალურ სახელმწიფოს წარმოადგენდა ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებს შორის. საქართველოს საზღვრები იმ დროს საკმაოდ ფართოდ იყო გადაშლილი და სამხრეთით ქ. ანისამდეც კი აღწევდა. გიორგი III გამეფებისთანავე (1156 წ.) უნარიანად შეუდგა მემკვიდრეობით მიღებული სამფლობელოს განმტკიცებასა და გაფართოებას. მესხეთს, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთის ქვეყნების მომიჯნავე კუთხეს წარმოადგენდა, განსაკუთრებული დაცვა და შემომტკიცება ესაჭიროებოდა. ამისათვის გიორგი III შეუდგა ვარძიის ციხე-მონასტრის კლდეში გამოკვეთას. ვარძია მეფის ხელისუფლების განმტკიცების ხელშემწყობი და კულტურის მნიშვნელოვანი კერაც უნდა გამხდარიყო. მაგრამ გიორგი III-მ ვერ მოასწორო ვარძიის შენების ბოლომდე მიყვანა და მის მიერ დაწყებული საქმე მისმა შვილმა თამარ მეფემ დაამთავრა.

ამის შესახებ მოგვითხრობს თამარ მეფის ისტორიკოსი, ავტორი წიგნისა „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“: „გარნა არცა ის (თამარ) უღებ იქნა მოქმედებად საქმეთა. სათნოთა ღმრთისათა, ამისათჳს ჯელყო აღშენებად საყოფელ-

სა გამმარჯვებელისა მისისა ზეშთა-კურთხეულისა ვარძიისა ღმრთის-მშობელისასა, ზემო ვარძიის ქვემო ვარძიით მიცვალებითა, რომელი კლდისაგან გამოკუეთა, თვთ პატიოსანი ეკლესიაჲ და მონაზონთა საყოფი სენაკები, რომელი მტერთაგანცა შეუვალ და უბრძოლველ ყო. ესე ვარძიაჲ პირველად დაეწყო სანატრელსა მამასა მისსა გიორგის, გარნა ვერ სრულ ექმნა და დაეტევა, რომელი დიდმან ამან აღასრულა და შეამკო ყოვლითურთ და შესწირნა მრავალნი და დიდროვანნი სოფელნი და შეუშადა ტრაპეზისა შემოსავალნი დიდნი და პატიოსანნი, რომელისა ყოვლისაჲ მოთხრობაჲ ძნელ არს, თუ ვისმე ჰნებაჲს ამისაგანაცა, იხილენ ვარძიაჲ და საქმენი მისნი, ქმნულნი და ნაშენები ქუაბ-ქმნილი. ვინაჲ მეფემან თამარ გულს იდგინა მსახურებად უბიწოჲსა და განსაკრთომელისა სასწაულთა მოქმედისა ვარძიისა ღმრთის-მშობელისა, ამისათვის უმეტეს პირველთა იდიდა მეფობაჲ მისი¹. აქედან ჩანს, რომ ვარძიის გამოქცაბულთა კლდეში გამოკვეთა დაუწყია გიორგი III-ს. მაგრამ დაუმთავრებელი დარჩენია. მამის სიკვდილის (1184 წ.) შემდეგ, თამარ მეფე შეუდგა სამონასტრო ტაძრის შენებას, რისთვისაც შუა ადგილი აირჩია შერჩეულ ადგილზე უკვე არსებობდა გამოქცაბულები, ამიტომ პირდაპირ კლდის მასივში ტაძრის ამოკვეთა ველარ მოხერხდებოდა, რადგან იგი მთლიან მასივს კი აღარ წარმოადგენდა, არამედ დაჭრილი იყო გამოქცაბულთა სივრცეებით. საჭირო შეიქნა ტაძრის ზომების შესაფერისი სივრცის მთლიანად კლდეში გამოკვეთა და შემდეგ უკვე თვით ტაძრის სამხრეთის, ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კედლების ქვითკირით ამოყვანა. ეს სამუშაო ხუროთმოძღვარმა გაბედულად და მარჯვედ შეასრულა. ტაძრის ფრესკები კი მხატვარმა გიორგიმ მოხატა.

ვარძიის ტაძარში ჩრდილოეთის კედელზე გამოხატულია მეფე გიორგი III, რომელსაც მაღლა წარწერა აქვს: „ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეფეთა მეფე გიორგი, ძე დემეტრე

¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, კ. კეკელიძის გამოცემა, 1941, გვ. 123.

მეფეთა მეფისად“ (სურ. 19). მის უკან თამარ მეფეა გამო-
სახული. იგი, ისევე როგორც გიორგი, საკურთხევისაკენ
იციქრება და წინ გაწვილ ხელებში ტაძრის მოდელი უჭი-
რავს (სურ. 18). აქვეა წარწერაც: „ყოვლისა აღმოსავლეთისა
მეფეთა მეფე შვილი გიორგისა თამარ, რომელი მრავალ ქა-
მეულობსმცა“ (სურ. 20).

აღსანიშნავია, რომ მას თავსაბურავი ყბის ქვეშ არა
აქვს მოტარებული, რაც მის ქალწულობაზე მიგვითითებს.
ძველი ქართული წესის მიხედვით, გათხოვილ ქალს თავსაბუ-
რავი ყბის ქვეშ მოტარებული უნდა ჰქონოდა, ხოლო გაუ-
თხოვარს დაბლა დაშვებული. თამარ მეფის სხვა, მომდევნო
ხანის, პორტრეტებზე ყინცვისში, ბეთანიასა და ბერთუბანში
თავსაბურავი ყბის ქვეშაა შემოტარებული, რადგანაც ეს
პორტრეტები უკვე მისი გათხოვების შემდეგ არის შესრუ-
ლებული. ვარძიის აღმშენებელთა მხატვრობა ადასტურებს
ისტორიული წყაროს ცნობას და, ამასთან, იმასაც ლაპარა-
კობს, რომ ტაძარი მოიხატა გიორგი III გარდაცვალების
შემდგომ და თამარ მეფის გათხოვებამდე, ე. ი. 1184—1186
წლებში, რაც ხელოვნებათმცოდნე გ. ალიბეგაშვილმა გაარ-
კვია (სურ. 39).

მოხატვის შემდეგ ტაძარი ღვთისმშობლის მიძინების
სახელზე აკურთხეს. ვარძიაში სამეფო მონასტერი თამარ
მეფემ დააწესა, მრავალი სოფელი შეწირა მას და დიდი შე-
მოსავალი გაუჩინა.

აქვე ასე დაიწყო ვარძიის, როგორც სამეფო მონასტრის,
არსებობა.

რამდენიმე წლის შემდგომ, რუმის სულტანმა რუქნადინ-
მა, ზეირე აზიაში ქართველთა პოლიტიკური გავლენის მო-
სასპობად, თვით საქართველოს დარბევა და დამორჩილება
მოიწადინა. ამ მიზნის განსახორციელებლად რუქნადინმა
1204 წელს 400.000 კაცისაგან შემდგარი ლაშქარი შეკ-
რიბა და საქართველოს მეფეს თამარს მოციქულის ხე-
ლით მისი ქვეყნის განადგურებისა და მოსპობის მუქარით
საესე წერილი გამოუგზავნა. თამარ მეფესთან გამოგზავნილმა
მოციქულმა, ალბათ თავისი ბატონის ჩაგონებით, დაიწყო არა-

საკადრებელ სიტყვების თქმა: „უკეთუ მეფემან თქუნმან დაუტეოს სჯული, იპყრას სულტანმან ცოლად და უკეთუ არა დაუტეოს სჯული, იყოს ხარჭად სულტანისა“. მოციქულის ამგვარ საზღვარსგადაცილებული კადნიერების გამო, ზაქარია ამირსპასალარმა თავხედ მოციქულს ისე ძლიერად „უხეთქნა ხელითა პირსა“, რომ იგი „ვითარცა მკვდარი დაეცა“, და როცა მოციქული გონს მოვიდა, ზაქარიამ მას უთხრა: „თუ, მოციქული არა იყავ, პირველად ენისა აღმოკვეთა იყო შენი სამართალი და მერმე ლა თავისაო“. მოციქული რამდენიმე დღეს დააყოვნეს, რათა ჯარის შეკრებაზე დრო მოეგოთ. შემდეგ უკანვე გაისტუმრეს პასუხით და საიდუმლოდ მზვერავებიც მიაღწენეს მტრის შესახებ ცნობების მისაღებად.

მხედრობას ვარძიასთან მოუყარეს თავი. აქ თამარ მეფეც ვარძიის ღვთის-მშობელს შეავედრა დავით სოსლანი, სპა და დროშა გამარჯვებისათვის. ამის შემდეგ მხედრობა მტერთან საბრძოლველად გაემართა, ხოლო თამარ მეფე ოძრხეს მივიდა შედარებით უშიშარ ადგილს.

სასტიკი ბრძოლა ბასიანის სანახებში, ბოლოსტიკეში გაიმართა. თავგანწირულმა ბრძოლამ ქართველებს მრავალრიცხოვან მტერზე გამარჯვება მოაპოვებინა და დიდძალი ნადავლი ჩაუგდო ხელში. მტერზე გამარჯვებული მხედრობა თამარ მეფემ კვლავ ვარძიაში მიიყვანა და ვარძიის ღვთის-მშობელს, რომელიც ომში გამარჯვების მიზეზად იყო მიჩნეული, „ჯეროვანი მადლობა“ შესწირა, ხოლო თვით ღვთის-მშობელი აძიერიდან „განმარჯვებელ და სასწაულთა მოქმედათ“ იქნა აღიარებული¹.

ბასიანის ომში ქართველთა ჯარის გამარჯვება დიდ-მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო იმდროინდელი საქართველოს ძლიერების გაზრდისათვის.

1210 წელს თამარ მეფე კვლავ ეახლა ვარძიას. ეს იმ დროს მოხდა, როდესაც იგი ჯარს სპარსეთში სალაშქროდ

¹ დაწვრილებით ბასიანის ომზე: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I და II, 1913, გვ. 612—617.

ისტუმრებდა. ამჯერადაც თამარ მეფემ ვარძიის ღვთისმშობელს შეავედრა მხედრობა და დროშა, თვითონაც დალოცა ლაშქარი და ისე გაგზავნა სპარსეთს. ამ ლაშქრობიდანაც ქართველნი გამარჯვებულნი დაბრუნდნენ სამშობლოში.

ასეთია ჩვენამდე მოღწეული ცნობებით ვარძიის არსებობის პირველი წლების ისტორია, რომელიც ძლევამოსილ ომებთან იყო დაკავშირებული. სწორედ ამის გამო, პოეტმა იოანე შავთელმა ვარძიის ღვთისმშობელს, ბოლოსტიკეს ომში გამარჯვებისათვის, უძღვნა სამადლობელი იამბიკო „გალობანი ვარძიისა ღვთისმშობლისანი“¹.

1283 წელს საშინელმა მიწისძვრამ, რომელსაც ვულკანური ამოფრქვევებიც თან სდევდა, სამცხეს (მესხეთ-ჯავახეთს) დიდი ზიანი მიაყენა. მთლიანად დაიქცა თმოგვის ციხე, დაინგრა აწყური, მრავალი ქალაქი და სოფელი². ჩანს, ამ დროსვე ჩაბოიქცა ვარძიის გამოქვაბულთა დიდი ნაწილი, მათ შორის ტაძრის სტოაც, რომლის კლდეში ნაკვეთი კამარის მხოლოდ ნაწილიღაა შერჩენილი. ამ სტიქიური უბედურების შემდეგ, XIII—XVI საუკუნეთა მიჯნაზე, ნგრევის შესაჩერებლად ამოუყვანიათ ბურჯები და ორთაღიანი კედელი, რომელიც დღეს მკვეთრად მოჩანს გამოქვაბულთა შორის. ტაძრის დასავლეთით კი ძლიერ დანგრეული გვირაბის ადგილზე აშენდა სამრეკლო. ეს მოხდა მაშინ, როდესაც სამცხეს განაგებდა ათაბაგი ბექა დიდი ჯაყელი (1285—1306 წწ.).

ცხადი შესამჩნევია ვარძიის გამოქვაბულებში მარნების მრავლად მოწყობა XV საუკუნეში. ერთ-ერთი გამოქვაბული სამრეკლოს ქვეშ საწნახელადაც კი ყოფილა გადაკეთებული. აქ საწნახელში ყურძენს სწურავდნენ და ტკბილი მარნებში გადაჰქონდათ ქვევრებში ჩასასხმელად და ღვინის დასაყენებლად. მესხეთში რომ მევენახეობა-მელვინეობა ძველთაგანვე ფეხმოდგმული სოფლის მეურნეობის დარგთაგანი იყო, ეს

¹ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ნჭერლობის ისტორია, 1951, გვ. 304—305.

² ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, 1885, გვ. 254.

ვარძიიდან 1,5 კილომეტრით დაშორებული ვანის-ქვაბების მონასტრის განგებიდანაც ჩანს (შედგენილია XIII ს-ის პირველ ნახევარში). ამ საბუთის მიხედვით, მონასტრის თითოეულ ბერზე წლიური სარჩო, მისი მდგომარეობისა და წოდების მიხედვით, გარკვეულ რაოდენობით იყო გათვალისწინებული. ასევე განსაზღვრული რაოდენობით ეძლეოდა თითოეულ ბერს ღვინოც¹.

XVI საუკუნეში ვარძიის დასავლეთ ნაწილში, ზედა სართულში, ანანაურის ეკლესიის ჯგუფია გაშოკვეთილი და მოხატული.

გვიანი ფეოდალიზმის პერიოდი სქართველოში სახელმწიფოს სამთავრო-სათავადოებად დაშლით ხასიათდება. XV საუკუნეში სამცხე-საათაბაგო პოლიტიკურად იმდენად დამოუკიდებელი შეიქნა, რომ მისი მფლობელნი საკუთარ ფულსაც კი კრიდნენ. ამ ხანებში სამცხის ათაბაგებსა და ქართლის მეფეებს შორის ურთიერთობა ძლიერ გამწვავდა. მესხი ეპისკოპოსებისა და მღვდლების მცხეთაში კურთხევის დროს მეფისა და კათალიკოსის ერთგულებაზე ფიცის დადება ძველი წესის მიხედვით სამცხის ათაბაგისათვის არახელსაყრელი და არასასიამოვნო გამხდარა. ამ ფიცის თავიდან ასაცილებლად, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, სამცხის ათაბაგებმა მოინდომეს მესხეთის ეკლესიის ქართლის საკათალიკოსოსაგან ჩამოშორება და ანტიოქიის საპატრიარქოზე დაქვემდებარება. ამ ბრძოლაში ჩათრეული იყო სამცხის ეკლესია-მონასტრები, მათ შორის ვარძიის ძმობაც და თვით ანტიოქიის მიტროპოლიტიც. აღსანიშნავია, რომ მცხეთას უშუალოდ დაქვემდებარებული ვარძია, როგორც სამეფო მონასტერი, მალე, XV ს-ის შუაწლებში, კვლავ მცხეთის მფარველობას აღიარებს და საამისო ფიცის წიგნსაცა სდებს: „ესე წიგნი გკადრეთ თქვენ კათალიკოზსა დავეთს მეუფეს პატრონსა, დაგიღევით აღთქმა.... ჩუენ საფარისა და ვარძი-

¹ ვაჰანის ქვაბთა განგება, ლ. მუსხელიშვილის გამოცემა, 1939, გვ.11—16.7:.

ისა ძმათა მას ჟამსა, ოდეს მცბიერი ბერძენი მოვიდა, ცრუ წინასწარმეტყულები და მცირითა რაიმე სიტყვთა მიგვიზიდნა. აწ თქუნენ გაგუიწყებით და კიდეც უმართლეს იყვნენ, ამად რომე დღეთა მისთა... ვითარითა წესითა ყოფილ ვართ, მითივე წესითა ვიყვნეთ: არც მიტროპოლიტი შემოუშვათ, არც მისი წიგნი ვნახოთ, არცა მისი მცნება გავიგონოთ და არასთანა მისი არა ვირწმუნოთ; არც უმცხეთოდ ჩუენი მღდელი და დიაკონი იკურთხეოდეს. არცა რამ ჯავახეთს და წალისყურს ვისაქმოთ სამწყსობისა პირზედა და ვიყუნეთ თქუნისა ბრძანებისა მორჩილნი“¹.

მართლაც, ვარძიის მონასტერს ამის შემდეგ მცხეთის კათალიკოსისადნე მიცემული ფიცი აღარ გაუტეხია, ვარძია კი ქართლის მეფეების ერთგულთა სიმაგრედ გახდა. XVI საუკუნის პირველ ნახევარში სამცხე-საათაბაგოში ამტყდარი უთანხმოება იმდენად ძლიერი შეიქმნა, რომ ნოწინააღმდეგე მხარეები თურქეთისა და ირანის, საქართველოს განადგურების ამ ორი მოსურნე ქვეყნის, ძალასაც იყენებდნენ ძმათა შორის ბრძოლაში. 1551 წ. სპარსეთის შაჰს თამაზს სამცხის ათაბაგმა ქაიხოსრო II-მ თავის განდგომილთა განადგურებამოსპობა სთხოვა. შაჰი სიამოვნებით დათანხმდა საქართველოს ამ ნაწილის დარბევასა და განსაკუთრებით მისი დაუძინებელი მტრის ლუარსაბ I-ის მომხრე ფეოდალების მოსპობაზე.

შაჰი, რონელიც ამ დროს შაქში იყო, აიყარა და სამცხეს მოვიდა: „მესხთ თავადები, ქაიხოსროვ ყვარყვარეს შვილის ურჩნი და მეფის ლუარსაბის მიმდევნი აიყარნეს და ციხეთა და ქვაბთა შიგან დაიხიზნეს. ამაებზე კელწიფემ ლაშქარნი გაუძახა. ყველგან ქართველნი თავიანთ ხიზანს ზედან ძალ მიცემით და თავგამოდებით შემოებნენ და ზოგნი ციხეები აიღეს და კაცნი დაიხოცნეს და ზოგნი ციხეები ვერ აიღეს და მრავალი ყიზილბაშნი ამოსწყდნენ“².

მაგრამ ყველაზე უფრო საჭირო იყო ვარძიის აღება,

¹ თ. ჟონდანიძე, ქრონიკები, წ. II, 1897, გვ. 269.

² ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, 1926, გვ. 5.

რადგანაც იქ ლუარსაბ მეფის ერთგული თავადები იყვნენ გამაგრებული.

ვარძიაში გამაგრებულმა ქართველებმა სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწიეს შაჰისა და ათაბაგის ჯარს, ბევრი გაუღიტეს მომდგარი მტრის რიცხვიდან, მაგრამ მტერი სიმაგრის ერთ ნაწილში შევიდა და თვით გამოქვაბულებში სასტიკი ბრძოლა გაიმართა. ქართველებმა ვერ შესძლეს სუსტი ადგილის გამაგრება ციხის გარედან მოქმედი რაზმის საშუალებით და ვარძია მტერს ჩაუვარდა ხელში. შაჰთამაზის მიერ ვარძიის აოხრება მაშინდელ სპარსელ ისტორიკოსს ჰასან რუმლუსა აქვს აღწერილი: „ხსენებული ციხე (ვარძია) აგებული იყო ერთ მაღლობზე, კლდეზე, თმოგვის ხევის პირზე, მდინარეზე, რომელიც მტკვრის სათავეს წარმოადგენს. მიუვალობით ის ალექსანდრე მაკედონელის კედელს და ხეიბერის კოშკს ედრება, სიმაღლით კი ლურჯ ცას. ციხის შუაში გამოუქრიათ ადგილი 10 წყრთის (ადლის) სიმაღლით და მოუწყვიათ ეკლესია ოთხი ფართო სადგომით და გრძელი სტოათი. კედელი შიგნით და გარეთ მოუხატავთ ოქროთი და ლაქვარდით და კერპთა (წმინდანთა) სახეებით. მეორე სადგომში მოუწყვიათ ტახტი და დაუდგამთ ძვირფასი თვლებით შემკული ოქროს ხატი. ორი თვალის ადგილას იმ უსულო სახისათვის ორი ბრწყინვალე ლალი ჩაუსვამთ. აგრეთვე ხსენებული ეკლესიის გარეთ იწყებოდა მეტად ვიწრო და ბნელი გზა, დაახლოებით 150 ადლის სიგრძისა, რომელიც ზემოთ ადიოდა და კლდეში იყო გამოქრილი. ორი ფართული კოშკი ჰქონდათ გამართული ჟამთა ცვალებადობისა და მოულოდნელი შემთხვევებისათვის. გარეთა სადგომებს გაკეთებული ჰქონდა რკინისა და ფოლადის კარები..... რჯულის საფარველი შაჰი დიდებულ ამირებთან ერთად ეკლესიაში წავიდა და იქ მოკლეს ოცი ცუდბუნებოვანი, საზიზღარი, მუდამ დაუბანელი მღვდელი. ზარი, რომელიც 70 ბათმანს იწონიდა და შეიდგერ იყო ჩამოსხმული, დაამსხვრიეს ისე, როგორც დაიმსხვრა მათი სიცოცხლის ქურქელებ. მოგლიჯეს რკინის და ოქროს კარები და ბედნიერ ხაზინას გადასცეს.

ბედირ-ხან უსთაჯლუმ დაამტვრია ოთხი სანთელი რომელ-
თაგანაც თვითეული ამ უვარგის ქართველებს სამოც ბათმან
ცვილისაგან ჩამოუსხამთ. რჯულის საფარველმა შაჰმა უამ-
რავი დაელა აილო; მათ შორის იყო ორი ლალი, რომელიც
ორი თვალის ადგილას ჩაედგათ იმ ხატისათვის. თითოეული
მათგანი ორმოცდაათი თუმანი ღირდა. ციხე მიწასთან
გაასწორეს და რადგანაც ქართველმა მთავრებმა ვერ შეძ-
ლეს სხვაგან სადმე წასვლა, ძალაუვნებურად დამორჩილდნენ
და შაჰის მალალ კარზე მივიდნენ¹.

მთლიანად გაძარცულმა და აოხრებულმა ვარძიამ გამო-
ცოცხლება ვერც შესძლო, რადგან მალე, 1578 წ., სამცხე თურ-
ქებმა ჩაიგდეს ხელთ. მომდევნო წლებში საქართველოს ამ
ნაწილში თურქეთის წესები დამყარდა ქვეყნის მართვის საქ-
მეში; ეკლესია-მონასტრები კი შევიწროებისა და დევნის
გამო ცარიელდებოდა და მღვდელ-მონაზნები იმერეთსა და
ქართლს აფარებდნენ თავს.

ხარაგოულის რაიონში არსებობს სოფ. ვარძია, სადაც
დაცულია სამრეკლო და ეკლესია, აქვე ახლოსაა ვახანიც. ეს
ორი მონასტერი ვარძიისა და ვანის ქვაბებიდან გახიზნული
ბერების მიერ დაარსებულად უნდა ვიგულისხმოთ.

ვარძიის დაცარიელებული გამოქვაბულები მწყემსებისა
და ყაჩაღების ანაბარა დარჩა. გამოქვაბულების ხის ნაწილები:
კარები, სარკმლები და თახჩები, ავეჯთან ერთად, ამ დაუპა-
ტივებელი სტუმრების საწვავად გადაიქცა. ტაძრის კედლის
მხატვრობა კვარტლით დაიფარა და თოფის სროლით დაზიან-
და, ხოლო ანანაურის ეკლესიისა—ხმალ-ხანჯლით დაისერა და
დაიჩეხა. ამ ბარბაროსობას ბოლო მოუღო მხოლოდ 1828 წ.
პასკევიჩის მიერ ახალციხის სათაშოს აღებამ. მხოლოდ საბ-
ჭოთა ხელისუფლებამ მიაქცია ვარძიას ჯეროვანი ყურადღე-

¹ კ. ფ. უ. თ. უ. რ. ი. ძე, ისტორიკოსის ჰასან რუმელუს ცნობა ყიზილ-
ბაშების მიერ ვარძიის აოხრების შესახებ, 1953. ხელნაწერი, საქ. სსრ მე-
ცნიერებათა აკადემიის ვარძიის მუზეუმი, ნაკრძალის სამეცნიერო ფონდი,
გვ. 5—6.

ბა და აქ ჯერ ტურისტული ბაზა, შემდეგ კი, 1938 წ., მუზეუმიც დააარსა, წარსულის ამ შესანიშნავი ძეგლის მეცნიერულად დაცვისა, შესწავლისა და საბჭოთა ფართო საზოგადოებრივობისათვის გაცნობის მიზნით.

სამეურნეო და სხვა ნაბეზობები

რადგანაც ვარძია მის დამაარსებლებს გამაგრებულ დასახლებულ ადგილად ჰქონდათ ნავარაუდები, მათ თავიდანვე უნდა ეფიქრათ მის უზრუნველყოფაზე სათანადო მეურნეობითა და თავშესაფარისათვის საჭირო მოწყობილობით. წყლით მომარაგება ერთ-ერთი ამ მთავარ საზრუნავთაგანი იყო. ეს საკითხი ისე უნდა გადაეჭრათ, რომ გარემოცვის შემთხვევაში, შეხიზნულებს წყალი არ მოჰკლებოდათ. ამიტომ, კლდის მასივში გაქრილი იყო 5,0 კილომეტრის სიგრძის გვირაბი, მიწის ზედაპირიდან 7—8 მეტრის სიმაღლეზე. ამ გვირაბის იატაკში ამოკვეთილი იყო ოთხკუთხი თხრილი, რომელშიაც კერამიკული მილების ორი რიგი იყო ჩაწყობილი და კირით დადუღაბებული. გვირაბის 1,8 მეტრის სიმაღლე და 0,6—0,7 მეტრის სიგანე მასში თავისუფლად სიარულის საშუალებას იძლეოდა და წყალსადენის შემოწმებას და რემონტს უზრუნველყოფდა (სურ. 22,23). სათავე, რომელიც ზედავარძიის წყაროებიდან იღებდა წყალს, აგრეთვე, კლდეში იყო გამოკვეთილი. წყალსადენის გამტარიანობა დღე-ღამეში 207.360 ლიტრს აღწევდა, რაც 4.200—7.900 სულის ნორმას შეადგენს¹.

წყალსადენი მონასტრის დასავლეთიდან შემოდის და გამოქვაბულთა კომპლექსის სამრეკლოძღე მაინც აღწევდა, სადაც თიხის მილების ნაშთები ახლაცაა შენახული. აღსანიშნავია, რომ სადაყუდებულას ხეზე წყალსადენის გადასაყვანად

¹ მოუწყობელ დასახლებულ ადგილებში, სადაც წყლის მიწოდება ქუჩაში დადგმული ონკანებით წარმოებს, დღე-ღამის ნორმა ერთ სულზე 30—50 ლიტრია.

შეერთებული ჭურჭლების თვისებაა გამოყენებული. აქ წყალ-სადენის ტრასა ჯერ დაბლდებოდა, ხოლო ხევის გავლით მაღლა მიიმართებოდა და წყალი წნევის საშუალებით აღწევდა რა სასურველ სიმაღლეს, კვლავ თანაბარი დაქანებით, თვითდინებით მიიმართებოდა ვარძიისაკენ.

როგორც ზემოთაც ვნახეთ, თამარ მეფემ ვარძიის საკვებით მომარაგებაზეც იზრუნა, რისთვისაც მას სოფლები შეწირა და ამით შემოსავალი გაუჩინა. გარდა ამისა, როგორც ჩანს, ვარძიას იქვე, გამოქვაბული კომპლექსის წინ მდებარე ფერდობებზეც ვენახები და ბაღები ჰქონია გაშენებული. ვარძიის ქარაფის დასავლეთ კიდეზე. წყალსადენის გვირაბის ქვეშ დიდი გვირაბის ნაშთია. რომლის იატაკში რუა ამოკვეთილი. თავის დროზე ეს სარწყავ არხს წარმოადგენდა და ვარძიის წინ გაშენებულ ვენახ-ბაღებს რწყავდა (სურ. 24). აქვე, კლდის ჩამონანგრეე ლოდებში გამოკვეთილი, დღემდე მოღწეული საწნახელებიც იმის უტყუარი საბუთია, რომ ძველად აქ ვენახები ყოფილა გაშენებული. ერთი საწნახელი გამოკვეთილია ვარძიის დასავლეთი ნაწილის წინ. შემადგენელი ბაქნის სამხრეთი ბექობის დიდ ლოდში. ლოდში მომცრო ოთხკუთხი გამოქვაბულია ამოჭრილი შესასვლელი კარით დასავლეთის მხრიდან. აღმოსავლეთის კედელთან საწნახლის ყუთია, რომელსაც ფსკერთან მილი აქვს გაჭრილი, საიდანაც ტბილი გამოდიოდა და აქვე ამოკვეთილ მცირე ორმოში ჩადგმულ ჭურჭელში გროვდებოდა. შემდეგ ტბილი ჭურჭლით ვარძიის გამოქვაბულ მარნებში მოჰქონდათ, სადაც ქვევრებში ასხამდნენ დასადუღებლად.

თვით ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსში დაცული საწნახელი სამრეკლოს ქვეშ მდებარე დიდ საცხოვრებელ დარბაზშია გამართული. გამოქვაბულის დასავლეთ კედელში უხეშადაა ამოკვეთილი საწნახლის ყუთი, რომელსაც ფსკერზე სადენი ღარი და ტბილის გადმოსადენი მილი აქვს. ამ მილის წინ ორმოა ამოჭრილი სითხის დასაგროვებლად. აქვეა ქაჭიდან ზედმეტი წვენი სწამოსაწური მოწყობილობაც, ე. წ.

საქაჯავი ანუ წბერი (სურ. 25, 26). მთელი ეს სისტემა კირის ხსნართაა შელესილი, რაც სითხეს იცავდა ფოროვანი კლდის მიერ შეწოვისა და გაბინძურებისაგან. საწნახლის მოთავსება საცხოვრებელ გამოქვაბულში და ნაკვეთობის განსხვავება მოწმობს, რომ საწნახელი შემდეგ ხანებშია მოწყობილი. ვარძიაში ღვინის მარაგის შესანახად გათვალისწინებული იყო ცალკე საცხოვრებლების, სანოვანის შეანახ გამოქვაბულების, ე. წ. საუნჯეების გამოყენება. რადგანაც თავდაპირველად ვარძიაში ასვლა მხოლოდ გვირაბებით, ხოლო გამოქვაბულში შესვლა მარტო ვიწრო გადასასვლელებით შეიძლებოდა, ქვევრების გამოქვაბულებში შეტანა და მათი ჩაყრა შეუძლებელი იყო. ამიტომ, ღვინის დაყენება-შენახვისათვის იყენებდნენ მომცრო ჭურჭლებს, რომლებსაც საუნჯეებში ათავსებდნენ. მომდევნო ხანებში, როდესაც ვარძიის წინამხარე ჩამოწვა და მიმოსვლის საშუალებებიც სხვაგვარი გახდა, ვარძიაში ქვევრები შეაქვთ და ჩვეულებრივი სახის მარნებს აწყობენ. მარნად იყენებენ უმთავრესად საუნჯეებს, იშვიათად თვით საცხოვრებელ ოთახებს — დარბაზებს. მარნების საერთო რიცხვი დღემდე გაწმენდილ გამოქვაბულებში 25 შეადგენს. ამ მარნებში მთლიანად შენახული, ფრაგმენტულად მიღწეული და კლდის ნაკვალევის მიხედვით, სულ 185 ქვევრი უნდა ყოფილიყო. ქვევრებს უმეტეს შემთხვევაში ტანს გარედან რადიალური საღებავები აქვთ სიმაგრისათვის. ქვევრები გამოქვაბულის იატაკში საგანგებოდ ჩაჭრილ ორმოშია ჩადგმული. ორმოს სიღრმე და ფორმა ქვევრების ზომის შესაბამისადაა ამოკვეთილი, რითაც შესაძლო ხდება ქვევრის რიცხვის დადგენა იმ შემთხვევაში, როდესაც თვითონ ქვევრი არ გადარჩენილა. თითოეული ქვევრი ქვებითა და ნამსხვრევი კერამიკითაა შემოწყობილი და ისეა დადუღებული (სურ. 27, 29), ქვევრების რიცხვი თითოეულ მარანში 1—18-მდე მერყეობს. 1938 წელს, გამოქვაბულთა გაწმენდის დროს, აღმოსავლეთის ნაწილის ერთი გამოქვაბულის დამსხვრეული ქვევრის ფსკერის ქვეშ აღმოჩნდა ყვარყვარე დიდის მიერ

XV ს-ში მოქრილი ვერცხლის მონეტი¹. ამის მიხედვით ვარძიაში საწნახელის და მარნების მოწყობის თარიღად შეიძლება XV ს. მივიჩნიოთ.

ცალკე უნდა აღინიშნოს, რომ სხვა სანოვანის შენახვა ვარძიაში გათვალისწინებული იყო, გარდა თითოეული საცხოვრებლის საუნჯისა, კიდევ ცალკე საწყობებშიც. კომპლექსის მესამე სართულის აღმოსავლეთის კიდეზე გადარჩენილია გამოქვაბულთა ჯგუფი, რომლის თითოეული გამოქვაბული გეგმით სხვადასხვაა და ნაკვეთობაც უხეშია. მათს იატაკში ამოკვეთილია ბევრი თხრილი და მცირე ორმოები. ცხადია, რომ ამ გამოქვაბულებში ძველად სურსათ-სანოვანეს ინახავდნენ. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ვარძიაში სხვა ამგვარი ჯგუფებიც არსებობდა.

აქვეა აღსანიშნავი, რომ ვარძიას თავისი საჯინიბოც ჰქონია 8—10 ცხენის მოსათავსებლად. საჯინიბოს კომპლექსი დასავლეთის კიდეზე, დაბლა იმყოფება, იქ, სადაც ახლა გამოქვაბულებში ასასვლელი ბილიკი იწყება. გამოქვაბული ზომით 7×8 მ. გეგმით სწორკუთხედს უახლოვდება და ზურგის კედელი ტეხილი აქვს. გამოქვაბულის შუა ნაწილი შემალლებულია საშუალოდ ერთი მეტრით. ამ შემალლებული ნაწილის წინა მხარეზე ორი სვეტია ამოკვეთილი ისე, რომ მათ შუა. შემალლებულ ნაწილში, ერთსაფეხურიანი კიბით ასვლა შეიძლება. ამ ნაწილში ადამიანის თავისუფლად გავლისათვის კერიც საგანგებოდაა შემალლებული. შუა შეშალლებულ ნაწილში ორსავე მხარეს ამოქრილია ბაგა. ცხენები ორ გვერდით ნაწილში თავსდებოდნენ. მეჯინიბე შუა ნაწილიდან აწვდიდა მათ საკვებს. კლდეში ჩაკვეთილია წყლის მცირე ღარებიც, რომელთა საშუალებით საჯინიბოს მარჯვე გაწმენდა-გარეცხა შეიძლებოდა (სურ. 31,32). აღსანიშნავია, რომ ვარძიის ეს, მეთორმეტე საუკუნის, საჯინიბოს ტიპი,

¹ დ. კაპანაძე, უცნობი ქართული მონეტების და ზარაფხანების საკითხის შესწავლისათვის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, X^ს-ის, 1947, გვ. 153—154.

ზოტეკნიკაში გავრცელებას XIX ს-ში პოვებს. ისეთი დიდი კომპლექსისათვის, როგორცაა ვარძია, 8—10 ცხენის მოსათავსებელი საჯინბო, ცხადია, დიდს არაფერს წარმოადგენდა. ამ ხანის სხვა საჯინბოების არსებობაც საეჭვოა, რადგანაც ქვედა ნაწილში არსადაა შერჩენილი მათი მცირე ნიშნებიც კი. ამიტომ, ეს საჯინბო, საფიქრებელია, განსაკუთრებული დანიშნულებისა იყო. ამ ნაწილში საჯინბოს არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ აქვე მალა ასასვლელიც უნდა ყოფილიყო. მართლაც, ახლა აქედან წარმოებს ვარძიაში ასვლა იმ საურმე გზით, რომელიც XIX ს-ის მეორე ნახევარშია გაკეთებული. ეს გზა რომ გაეყვანათ, საქირო შეიქნა მაღალი საყრდენი კედლის აგება, მშრალად და დაუდევრად ნაწყობი ქვისაგან. ეს საყრდენი კედელი ქარაფის დიდ ნაწილს ჰფარავს და ბევრ საყურადღებო საკითხის გადაჭრას საშუალებას უსპობს მკვლევარს, მათ შორის ნამონასტრალის ამ ნაწილში ასასვლელის საკითხისასაც. კომპლექსის აღმოსავლეთის კიდეზე დაცულია დაბლა ჩასასვლელი დიდი გვირაბი, რომელიც მესამე სართულიდან მიემართება ქვემოთ ქარაფის ძირამდე. შემდეგ იგი უფრო ღრმად იჭრება და ჰორიზონტულად მიიმართება აღმოსავლეთისაკენ. მისი მცირე განშტოება ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ არის მიმართული. გვირაბიც და განშტოებაც დაუმთავრებელია.

ნამონასტრალში ასვლა წარმოებდა კიდევ იმ გვირაბით, რომელიც სამრეკლოს ქვეშაა. როგორც ჩანს, 1283 წლის დიდი მიწისძვრის შემდეგ, იგი ისე დაზიანდა, რომ გაუქმებული იქნა. დაზურული გვირაბებით გამაგრებულ მონასტერში შესვლა სავსებით გასაგებია, რადგან მტრის მიერ ბრძოლით გვირაბში გავლა და გამოქვაბულებში შეჭრა ადვილი საქმე არ იყო. აღსანიშნავია, რომ 1551 წ. შაჰთამაზისა და ქაიხოსრო ათაბაგის ჯარებმა მხოლოდ იმიტომ შეძლეს ვარძიის აღება, რომ იგი უკვე მნიშვნელოვნად იყო დანგრეული. აღმოსავლეთის კიდეზე ჩამოდის პატარა „სალალატო“ ხევი. სწორედ ამ ხევის მახლობლად მიემართება დიდი, ქვემოდან

ამოსასვლელი გვირავი, რომელიც ამ ნაწილში თაღჩაქცეულია. მარჯვე კოლმეურნეები საღალატო ხევიდან გვირავში გადასვლას ახლაც ახერხებენ. ხევის სახელწოდება „საღალატო“ და ფ. გორგოჯანიძის ცნობა იმის შესახებ, რომ „ციხის ერთს კერძოა ყიზილბაშნი შეუვიდნეს, შიგნით ძლიერი ომი შეიქნაო“—გვაფიქრებინებს, რომ სწორედ აქედან გადასულა მტრის ჯარი, ჩასულა თაღდანგრეულ გვირავში და მესამე სართულში ბრძოლა გაუჩაღებია. იმ გარემოებამ, რომ იმ დროს წინა ნაწილიც ჩამონგრეული იყო და, ვიწრო გასასვლელების ნაცვლად, დანგრეულ გამოქვაბულთა იატაკებმა ღია ბაქნები შექმნეს, მტერს მთელი გამოქვაბული კომპლექსის აღებაც გაუადვილა.

ტაძარი

თავისი მკაფიო ფორმებითა და სასიამოვნო პროპორციებით მთელ გამოქვაბულ ნამონასტრალში გამოირჩევა ვარძიის ცენტრალურ ნაწილში სუფთად ნათალი ქვით ამოყვანილი ორთაღიანი კედელი, რომელიც ქვისაგანვე ნაწყობ ბურჯებზეა დაყრდნობილი (სურ. 33). ეს ორთაღიანი კედელი წარმოადგენს ტაძრის სტოას სამხრეთ კედელს. სტოაში შესვლა ახლა შესაძლებელია დასავლეთიდან, ბოლოხანებში გაკეთებული ქვის კიბით და იმ ვიწრო კარით, რომელიც სტოას კედელშია დატანებული.

სტოა ვიწრო ზოლად გაჰყვება ტაძრის სამხრეთის კედელს და მეტად მაღალია სიგანესთან შედარებით. მას ორთაღიანი დიდი მალი აქვს, რათა კლდის მასივში მოთავსებული ტაძრის ცალმხრივი განათება საკმარისი გახადოს. ქვითკირით ნაგებ სტოას კედელს დასავლეთის კიდეზე, შიგნიდან, ფლეთილი ანდეზიტის ქვისაგან ნაწყობი ოთხკუთხი ბურჯი აქვს მიდგმული (სურ. 34—36). ამ ბურჯშია დატანებული შესასვლელი კარი, რომელსაც ბალავრად ადევს მღა-

რედ ნათალი ანდუბიტის ლოდი წარწერით: „ყოვლად წმინდაო ვარძისა ღვთის მშობელო ადიდე ორთავე შინა სუფევათა დიდისა ამის ტრაბეზისა აღმშენებელი პატრონი ივანე ასუფევე და ცოდვანი მისნი შეუნდოს ღმერთმან. ამინ“ (სურ. 49). ჩანს ივანე ათაბაგს (1391 — 1444 წწ.) დაზიანებულ სტოას კედლის გასამაგრებლად ეს ბურჯი აუგია. წარსული საუკუნის სამოციან წლებისათვის ეს ბურჯიც დაზიანებულია და მღვდელ გ. პოპონდოპულოს შეუკეთებია, რის აღსანიშნავადაც ბურჯში საკმაოდ მაღლა ღია ფერის სუფთად ნათალი ქვიშაქვის პატარა ფილა ჩაუდგამს ჯვრის ულაზათო გამოსახულებითა და წარწერით „1869“. სტოას იგივე ნაწილი გარედანაც გამაგრებულია კონტრფორსით, რომელიც აგრეთვე გ. პოპონდოპულოს მიერაა აგებული. ამავე დროს ეკუთვნის კაკლის მთლიანი ფიცრისაგან გამოჭრილი და სქელი რკინის ფურცლებით უხეზად მოჭედილი ქუსლიანი კარი, რომელიც რატომღაც დამთვალეირებელთა დიდ ყურადღებას იპყრობს¹. შაჰთამაზმა სწორედ აქედან შეხსნა ის ძველი ერთ-ერთი რკინის კართაგანი, რომელიც სხვა ნადავლთან ერთად წაიღო სპარსეთში. სტოას დასავლეთის კედელი ქვემოთ გამოწეულია და გარეგნულად ოთხკუთხი საკანის შთაბეჭდილებას ტოვებს. მასში კარია გაჭრილი ტაძრის დასავლეთის ეკვდერში შესასვლელად. სტოას აღმოსავლეთის კედელი ზედა ნაწილში პატარა საკურთხეველს შეიცავს, რომელიც წინიდან ტრიუმფალური თაღითაა გამშვენებული. წრიული აფსიდი კონქითაა დაგვირგვინებული და ტრაპეზიც აქვს. რადგან ამ საკურთხევლის ქვეშ გაჭრილია მონასტრის აღმოსავლეთის ნაწილში გასასვლელი, საკურთხეველში ასვლა მარტო

¹ ეს კარი სოფ. ჰაჰკარში (ვარძიდან 1,5 კმ აღმოსავლეთით) იყო ნაყიდი მღვდელ გიორგი პოპონდოპულოს მიერ. პოპონდოპულოს ვარძიაში საქმიანობის შესახებ ცნობები 1939 წ. მოგვაწოდა სოფ. ჰაჰკარში მცხოვრებმა 115 წლის მოხუცმა სტეფანე ალექსის ძე ხუტციშვილმა. პოპონდოპულოს შესახებ იხ. ა. ფრონელი, დიდებული მესხეთი, 1914, გვ. 107—110.

მისადგმელი კიბითაა შესაძლებელი (სურ. 37). აღსანიშნავია, რომ ამ საკურთხეველის იატაკის დონე მახლობელ გამოქვაბულთა იატაკის დონეს უსწორდება და, როგორც ჩანს, ადრე არსებული მცირე ეკლესიის ნაშთს წარმოადგენს. ტაძრის შენე-ბით გამოწვეული რეკონსტრუქციის დროს ეკლესიის დარბაზი მოუნგრევიათ, მაგრამ საკურთხეველისათვის მაინც არ უბ-ლიათ ხელი და ასე დაუტოვებიათ.

სტოას კამარა, რომელიც კლდეშია გამოკვეთილი, მხო-ლოდ ნაწილია თავდაპირველისა; ეს აშკარად ჩანს მასზე არსე-ბული ფრაგმენტულად დარჩენილი მხატვრობიდან. 1283 წლის დიდი მიწისძვრით დანგრეული სტოას კამარაც ჩამოქცეულა ნაწილობრივ. მისი სამხრეთის ნაწილი შეუსწორებიათ და XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნაზე ამოუყვანიათ სუფთად თლი-ლი ქვის ორთაღიანი კედელი.

სტოას ჩრდილოეთის კედელს, რომელიც თლილი ქვი-თაა ნაგები და, ამასთანავე, ტაძრის სამხრეთის კედელსაც წარმოადგენს. ტაძრის გასანათებლად დაბლა ოთხი დიდი და ერთი მომცრო სარკმელი, მალლა კი, სადაც ქვითკირის კედელი კლდოვან კამარას ებჯინება, სამი პატარა სწორ-კუთხოვანი სარკმელი აქვს დატანებული. ამავე კედლის და-სავლეთის ნაწილში ტაძარში შესასვლელი კარია. მთელი სტოა (გარდა მერმინდელი შენამატებისა) ტაძრის შენების თანადროული კედლის მხატვრობითაა დაფარული.

ტაძარი დარბაზულია. სამხრეთის, ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კედლები თლილი ქვით კირის ხსნარზე აქვს ნა-წყობი, ხოლო საკურთხეველის აბსიდი, კამარა და იატაკი კლდისაგან ნაკვეთი. ტაძრის დარბაზული გადაწყვეტით ხუ-როთმოძღვარმა მხარი აუქცია კლდეში ნაკვეთი ყალბი გუმ-ბათიანი სისტემის შექმნას. დარბაზის სწორკუთხოვან ფორ-მას აღმოსავლეთიდან ორი საფეხურით შემალღებული პარა-ბოლური მოყვანილობის აბსიდი ეკვრის. დარბაზი წყვილი პილასტრით ორადაა გაყოფილი, აღმოსავლეთის მოზრდილ და დასავლეთის მომცრო ნაწილებად.

დარბაზზე გადაყვანილ კამარასაც, ამის გამო, პილასტრებზე დაყრდნობილი საბჯენი თალი აქვს. ასეთივე თალი, მაგრამ უფრო ვიწრო, კამარას დასავლეთის კედელთანაც გასდევს. აბსიდი დაგვირგვინებულია პარაბოლოიდური კონქით, რომელიც ტრიუმფალური თალის ფართო შუბლითაა გამოყოფილი ტაძრის დარბაზისაგან. სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლები თაღოვანი, ოდნავ შეღრმავებული, ნიშნებითაა გამშვენებული, რომელთაგან აღმოსავლეთის წყვილი უფრო მოზრდილია დასავლეთისაზე (სურ. 38). სამხრეთის კედლის ოთხი დიდი სარკმელი ტაძარს საკმარის სინათლეს აწვდის. დასავლეთის კედელში, შუაში კარია გამართული ეკვდერში გასასვლელად. ჩრდილოეთის კედელში ორი თაღოვანი კარია, ერთი საკურთხევლიდან და ერთი დარბაზიდან; ამ კედელს სამი პატარა სარკმელიც აქვს ჩრდილოეთით მდებარე გამოქვაბულის გასანათებლად. ტაძრის ირგვლივ მერხია შენობებული. საკურთხევლის შუაზე მოთავსებული ტრაპეზი აგებულია XIX საუკუნეში, სამრეკლოს დანგრეული სვეტის ქვებისაგან (ლეროს ზედა ნაწილი და კაპიტელი). საკურთხეველი დარბაზისაგან მხოლოდ აღსავლის კიბითა და მძლავრი ტრიუმფალური თალით გამოიყოფა; დასავლეთიდან — აღმოსავლეთისაკენ ფორმათა თანდათანობით ზრდა (დარბაზის ნაწილები, თაღოვანი ნიშები) თანაბარი გადასვლებითაა განხორციელებული. დარბაზის მარტივი და მკაფიო ფორმები, აბსიდის და კონქის თავისებურ, პლასტიკურ ფორმებთან ერთად, ერთიან და საზეიმო მკუდროების განწყობილებას ჰქმნის. მაყურებლის მიმართვა მთავარისაკენ (საკურთხევლისაკენ) ფორმათა ცვალებადობითა და მორთულობის ოსტატური გამოყენებითაა მიღწეული უცნობი ხუროთმოძღვრის მიერ.

ტაძრის ჩრდილოეთით მოთავსებული გამოქვაბული უსწორმასწოროა და მაღალი, მისი დასავლეთის ნაწილი 1,7 მ-თაა შემადგენელი, იატაკში თხრილი და ქურქლის ჩასადგმელი ორმოები აქვს და, როგორც ჩანს, ამ ნაწილში ტაძრის აგებამდე არსებულ გამოქვაბულთა ე. წ. საუნჯეს, ანუ სანოვაგის შესანახს წარმოადგენდა. ამ ნაწილის ღონეც

მეზობელ გამოქვაბულთა სიმაღლეს შეესაბამება. დასავლეთის ეკვდერთან ამ გამოქვაბულიდან კიბეებია ჩაკვეთილი, მაგრამ ამჟამად ეს ადგილი მშრალი წყობის კედლითაა დახშული. ამავე გამოქვაბულის აღმოსავლეთის ნაწილში, ტაძრის კარების მახლობლად, სამწირველოში ორი საფლავია მოთავსებული. სამწირველო აგურითაა ნაგები, აქვს კარი დასავლეთიდან სამკუთხოვანი ზღუდარით და მის პირდაპირ თაღოვანი სარკმელი. შიგნიდან იგი კამარითაა გადაყვანილი და მთლიანადაა შელესილი. გარედან იგი მოჭიქული ცისფერი და მოყავისფრო-წითელი ფილებით იყო შემოსილი; ეს ფილები სამწირველოს ზედა ნაწილში ახლაცაა შერჩენილი¹. აღმოსავლეთის კედელში, საკურთხეველის ახლოს, გამოქვაბულს აქვს არათანაბარი თაღებიანი ნიშა, რომელიც შელესილია და მხატვრობითაა დაფარული. გამოქვაბულის ჩრდილოეთით ორი დაბალი ერთმანეთთან დაკავშირებული სივრცეა. აქედან იწყება სახიზარში (თავშესაფარში) ასასვლელი გვირაბი.

დასავლეთის ეკვდერი მოგრძო ნაგებობაა, სამხრეთის კარით, იგი სტოას უკავშირდება, აღმოსავლეთისა კი ტაძარს. ეკვდერში ბევრი საფლავია, ზოგი იატაკში, ზოგიც კედელში ჩაკვეთილ ნიშებში. დასავლეთის კედლის შუაზე ეკვდერს გასასვლელი აქვს გაჭრილი, რომელიც დიდ გამოქვაბულს კვეთს, შემდეგ კი ჩრდილოეთით უხვევს და ბნელი მისასვლელით წყაროს აუზს ადგება. აუზის ტევადობა 9,6 კუბ. მეტრს

¹ ვახუშტის ცნობით, აქ დამარხული არიან 61-ე მეფე გიორგი და 75-ე მეფე კონსტანტინე (გეოგრაფია, 1842, გვ. 94), ე. ი. გიორგი III (1156—1184) და კონსტანტინე I (1407—1411). ვარძიაში კონსტანტინე I დამარხვის შესახებ იგი ისტორიაშიაც გვაცნობებს (ისტორია, 1885, გვ. 297). რაც შეეხება გიორგი III-ს, გარდა ძველი წყაროებისა, ვახუშტიც აღნიშნავს, რომ იგი გელათშია დასაფლავებული (გეოგრაფია, გელათის აღწერაში). თვით სამწირველოც XIV-XV სს. ნაგებობაა.

შეადგენს. წყაროს დებეტი დღე-ღამეში 52 ლიტრია, რაც 2—3 კაცის მოთხოვნილების მინიმუმსაც არ შეადგენს. წყალი რბილი, ცივი ($t=11^{\circ}$) და სასიამოვნო სასმელია. მოსახლეობის მიერ ამ წყაროს წმინდა წყლად მიჩნევამ პოპონდოპულოს საშუალება მისცა განორჩენის მიზნით გამოეყენებინა იგი. საგანგებო მილსადენით მან წყალი დაბლა, გასასვლელით გადაჭრილი გამოქვაბულის ქვეშ ჩაიყვანა, სადაც სამრეკლოს თლილი ქვებისაგან წყარო და აბაზანა მოაწყო. ამ აბაზანაში მღვდელი „წმინდა მკურნალობას“ უწევდა გულუბრყვილო მორწმუნეებს და ცხადია გასამრჯელოსაც იღებდა. ამ წყლის სასწაულებრივი მოქმედების გაზვიადება და გახმაურება პოპონდოპულოს ზეცადინეობით უნდა იყოს გამოწვეული. რადგანაც ყველაზე მეტად და მრავალფეროვნად ამ წყლით კურნების რწმენა მარტო წალკელ ბერძნებშია გავრცელებული¹. „წმინდა წყლად“ მიჩნევითვეა გამოწვეული რწმენა, თითქოს წყლის დონე აუზში არც მატულობს და არც კლებულობს. ყოველი ზაფხულის ბოლოს აუზის გაწმენდის მიზნით ხდება მთელი წყლის ამოქცევა და აუზის ამორეცხა-გაწმენდა. ამის შემდეგ საკირია 4—5 დღე გაიაროს, რომ წყალი 20 სმ სიმაღლეზე შეგროვდეს (ზაფხულში წყლის დონე 70 სმ აღწევს). აღსანიშნავია, რომ 1940 წ. თებერვალში, რაკი აუზიდან წყალს არავინ არ იღებდა, წყალი მასში პირამდე დაგროვდა და პატარა ნაკადად გვირაბში მოედინებოდა. ეს წყარო გვიანი ხანის ნახელავი ჩანს. დიდი, მშვენივრად ნაკვეთი, გამოქვაბულის გაუქმება იმ გასასვლელით, რომელიც წყაროსაკენ მიიშრთება, მოწმობს, რომ თავდაპირველად ამ წყაროს რაიმე მიზნით გამოყენების არავითარი სურვილი არცა ჰქონიათ. მრავალრიცხოვანი მოსახლეობის მქონე მონასტრისათვის ასეთი წყაროს არსებობა არავითარ

¹ რადგანაც ვარძიის მახლობლად ქრისტიანი მოსახლეობა ძალიან ნაკლები იყო. მრევლის გაზრდისა და, მაშასადამე, პირადი გამოჩენისთვისაც პოპონდოპულო თავის წალკელ თანამოდმეებს მიმართავდა და სასწაულებრივი შენატხზებით ვარძიაში იზიდავდა.

საქიროებას არ წარმოადგენდა, რადგანაც მას მძლავრი წყალ-სადენი გააჩნდა.

ზემოთ აღწერილი ტაძარი და სტოა კედლის მხატვრობითაა შემკული (სურ. 39, 48). ტაძრის კედლის მხატვრობა საუკუნეთა მანძილზე დაზიანებულა. საკურთხევის კონქში ფრესკის მნიშვნელოვანი ნაწილი შელესილობითურთ ჩამოშლილია წვიმის წყლით, ასევე ალაგ-ალაგაა დაზიანებული კამარის მხატვრობაც. კედლების ზედა ნაწილის მხატვრობა შექპარტლულია, ქვედა ნაწილისა კი გადაწმენდილია ადამიანის ხელით. ასეთმა „განახლებამ“ მხატვრობის უმრავლესი წარწერები იმსხვერპლა, ხოლო პერსონაჟებს და დეკორატიულ ფონს სიმკვეთრე დაუკარგა. საბედნიეროდ, „განმაახლებელმა“ აღმშენებელი მეფეების ნახატობისა და მათ წარწერებისთვის ხელის ხლება ვერ შებედა, რის გამოც ამ ძვირფასმა მხატვრობამ თითქმის შეუბღალავად მოაღწია ჩვენამდე.

ეკლესიის საკურთხებლად მომზადების დროს პოპონდოპულომ, სადაც კი მას ხელი მიუწვდებოდა, „გაწმინდა“ კედლის მხატვრობის ქვედა ნაწილი. მასვე შელესვის ქვედა ჩამოშლილი ნაწილიც ბუნარევი კირით ამოულესია¹. ძველი შელესვა ორფენიანია და მკვრივი. პირველი ფენა სქელ შემზადებას წარმოადგენს, მეორე კი მხატვრობისათვისაა განკუთვნილი და საგანგებოთ გასიპული ზედაპირი აქვს.

ტაძარში შესვლისთანავე მნახველის ყურადღებას იზიდავს კონქში მოთავსებული მხატვრობა. საყდარზე (ტახტზე) მჯდომარე ღვთისმშობელს ხელში ყრმა ქრისტე უჭირავს. ღვთისმშობლის გამოსახულების ორსავე გვერდზე მოთავსებულია მთავარანგელოზების მიქელისა და გაბრიელის ფიგურები. კონქის ეს კომპოზიცია ქვევიდან ყვავილოვანი არწივით არის მოსაზღვრული. აბსიდის ქვედა ნაწილში 12 მამათმთავ-

¹ 1949—1952 წწ. ჩატარდა აღმშენებელ მეფეთა კომპოზიციის გაწმენდა, გაიწმინდა აგრეთვე სხვა ქვედა კომპოზიციები, ხოლო საკურთხევის მთელი მხატვრობა გაწმენდასთან ერთად გამაგრებულიც იქნა.

რის გამოსახულებაა მოთავსებული. ისინი მშვიდი და საზეიმო მოძრაობით აბსიდის ცენტრისაკენ არიან მიმართულნი, სადაც მცირე ნიშში ქრისტეს სახეა გამოსახული (სურ. 42). საკურთხეველის სამხრეთ ნახევარში მოთავსებულია ორმა სარკმელმა მხატვარს მხოლოდ ოთხი მამათმთავრის დახატვის საშუალება მისცა, მაგრამ მხატვარმა სარკმლის გვერდის კედლებიც გამოიყენა და მოხერხებულად მათზე კიდევ ორი მამათმთავარი გამოსახა. ასეთი ხერხით ოსტატმა სრულიად გაწონასწორებული კომპოზიციის შექმნა შეძლო. სარკმლების ზოპირდაპირე გვერდის კედლებზე, რომელნიც ტაძრის დარბაზიდან არ მოჩანან, ორი მთავარ-ღიაკონია მოთავსებული. მღვდელმთავრების კომპოზიციის ქვემოთ სამფერიანი (თეთრი, მუქი წითელი და შავი) კვადრატებისაგან შედგენილი ფართო ორნამენტული ზოლია. ეს ზოლი აგვირგვინებს ეკლესიის კედლებზე მოხატულ პანელს, რომელიც კონცენტრული, ფერად ნაკვეთებიანი, როზეტებისაგან შედგება. ტაძრის მთავარ ნაწილში—საკურთხეველში, ეკლესიის პატრონის—ლეთისმშობლის და მამათმთავრების დიდი ფიგურების მოთავსებით მხატვარმა, მონუმენტურობასთან ერთად, ერთგვარ საზეიმო სიმშვიდესაც მიაღწია.

შემდეგი კომპოზიცია, რომელიც ეკლესიაში შესული მნახველის ყურადღებას იპყრობს, წარმოადგენს ქტიტორების (აღმშენებლების) პორტრეტულ გამოსახულებებს. იგი მოთავსებულია ჩრდილოეთის კედლის დიდ ნიშაში (სურ. 18). უხვად განათებული, საკურთხეველის გვერდით მოთავსებული ეს კომპოზიციაც დიდი ფიგურებისაგან შედგება. მეფეები, მაყურებლისკენ ერთი მეოთხედით მობრუნებულნი, დინჯი მოძრაობით საკურთხეველისკენ არიან მიმართულნი; ხელები ვედრებით წინ, ლეთისმშობლისაკენ აქვთ გაწვდილი. ლეთისმშობლის გამოსახულება, რომლის წინაშე ვედრების პოზაში გამოსახულნი არიან მეფეები, კომპოზიციის აღმოსავლეთ ნაწილში ძლიერ მაღლაა მოთავსებული. საყდარზე მჯდომარე ლეთისმშობელს ხელში ბავშვი უჭირავს. მეფეების

ზევით გამოსახულია მფრინავი ანგელოზი, როგორც მათი მფარველი და შუამავალი ღვთისმშობლის წინაშე. ეს კომპოზიცია მთელი სისავსით გადმოგვცემს ვარძიის შენების ისტორიის იმ ცნობილ დედააზრს, რომელიც „ისტორიანი და აზმანი შარვანდელთათანის“ ავტორმა განმარტა. მეფე გიორგი III წინაა მოთავსებული, როგორც ვარძიის პირველი აღმშენებელი. მის უკან (დასავლეთით) თამარ მეფეა, რომელიც ქალწულადაა გამოსახული, მას ხელში უჭირავს მოდელი ამ ტაძრისა, რომლის აშენებისათვისაც მან გულმოდგინედ ილგაწა. ეს კომპოზიცია საზეიმო მონუმენტურობით სასიათდება.

ამავე კედელზე დასავლეთის ნიშში მოთავსებულია წარჩინებული პირის პორტრეტი, რომელიც აგრეთვე ვედრებითაა მიმართული იქვე გამოსახული ღვთისმშობლისადმი. აქაც ეკლესიის ზეგნების მონაწილე ღვთისმშობელს შეწყალებას სთხოვს. კომპოზიცია (და თაღოვანი ნიშიც) მცირეა მეფეთა გამოსახულებებზე, და მდებარეობითაც მეორეხარისხოვანი ადგილი უჭირავს.

ტაძრის მთელი დანარჩენი მხატვრობა წარმოგვიდგენს „ქრისტეს ვნებათა“ კომპოზიციებს და წმინდანების გამოსახულებებს. წმინდანების გამოსახულებები მოთავსებულია სარკმლებისა და შესასვლელი კარის გვერდის კედლებზე, პილასტრებზე, საბჯენ თაღსა და, იშვიათად, კედლების ცალკე მონაკვეთებზე. დღესასწაულთა პერსონაჟები და წმინდანების გამოსახულებები ზომით მნიშვნელოვნად მცირეა, ვიდრე აბსიდის მხატვრობის პერსონაჟები და ქტიტორთა ფიგურები, რის გამოც მნახველის ყურადღებას მხოლოდ საკუთხეველია და მეფეთა მხატვრობის გაცნობის შემდგომ იპყრობენ.

„ქრისტეს ვნებანი“ თანმიმდევრობითაა წარმოდგენილი. კამარის სამხრეთ ნახევარში ორი კომპოზიციაა: აღმოსავლეთ ნაწილში „ხარება“, დასავლეთში — „შობა“, შემდეგ თხრობა გადადის დასავლეთი კედლის ზემო თაღმოტარებულ ნაწილში, სადაც სამხრეთ ნახევარში „მირქმეა“, მეორეში

კი „ნათლისღება“. შემდეგი კომპოზიცია, „ფერისცვალება“, მოთავსებულია კამარის ჩრდილო ნახევრის ზედა ზოლში; მას აღმოსავლეთით „ლაზარეს აღდგინება“ მოსდევს. შემდეგ მოყვება „ფერხთაბანა“, რომელიც ლაზარეს აღდგინების ქვემოთაა მოქცეული. მომდევნო კომპოზიცია, „საიდუმლო სერობა“, უკვე სხვა მხარეს, დასავლეთითაა მოთავსებული. შემდეგი კომპოზიცია, „ჯვარცმა“, სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთ დიდ ნიშშია დახატული. რადგანაც თაღოვანი ნიში ორი დიდი სარკმლითაა გაჭრილი, მხატვარს კედლის თავისებურ ფორმაში შუაზე ჯვარცმული ქრისტე მოუთავსებია, ხოლო კიდეების თავისუფალი კედლის ზოლზე ღვთისმშობელი და იოანე მოციქული. კომპოზიციის თანმიმდევრობა, როგორც დასაწყისში, აქაც საათის ისრის მოძრაობის მიმართულებას მისდევს, ამიტომ დასავლეთის მომცრო ნიშში „ჯოჯოხეთის წარტყვევნა“ მოცემული. დასავლეთი კედლის ქვემო ნაწილში მოთავსებულია სამხრეთით — „ამაღლება“, შუაზე — „სული წმინდის მოფენა“ და ჩრდილოეთით „ღვთისმშობლის მიძინება“. კომპოზიციები მოჩარჩოებულია მუქი წითელი ზოლით.

ყოველ კომპოზიციას და წმინდანის გამოსახულებას წარწერა ახლავს. კონქის კომპოზიციას ბერძნული წარწერები აქვს; ხოლო მამათმთავრებისას ქართულ-ბერძნული. ამასთანავე გრაგნილებზეც, რომელნიც მათ ხელში უპყრიათ, შენაცვლებით ქართული და ბერძნული წარწერებია მოთავსებული. ტაძრის დანარჩენ მხატვრობას ყველგან მხოლოდ ქართული ასომთავრული წარწერები აქვს, გარდა ქრისტესი. ასოები ნატურალური ოქროთია ნაწერი.

ასოები ლაქვარდ არეზე მკაფიოდ გამოირჩევიან და ერთგვარი ბზინვარება აქვთ. ისინი შედარებით მაღალი და ტანწვრილნია, რის გამო მოხდენილი შეხედულებისაა. სტრიქონში ასოები ხან ერთმანეთშია ჩაწერილი, ხან ერთიმეორეზეა მოთავსებული, რაც სტრიქონს სიხისტეს უკარგავს და წარწერასაც ცოცხალსა და ხალისიანს ხდის. თითოეული წარწერისათვის ადგილი მოფიქრებითაა შერჩეული, ხოლო სტრი-

ქონებად მოცემული დანაწევრება კომპოზიციურ მთლიანობას ითვალისწინებს (სურ. 20, 21, 41). ხშირად ამ მიზნით სტრიქონებს ვერტიკალური მიმართულებაც ეძლევა.

აღსანიშნავია, რომ საკურთხეველის კონქის გამომყოფ ყვავილოვან არშიაში ასოებია ჩაწერილი იმავე ნატურალური ოქრათი, რომლითაც მხატვარს შესრულებული აქვს ამ არშიის ყვავილების კონტურები და მოდულირება. ერთ ყვავილში წერია „გა“ ანუ ქარაგმის გახსნით „გიორგა“ (სურ. 21). სხვა ყვავილში „ქ“-ა ჩაწერილი და ერთი ყვავილის გამომშვებით იქვე ასო „რ“. ეს ფარვით ჩაწერილი ასოები ცხადია მხატვრის მიერაა შესრულებული და მის ვინაობასთან უნდა იყვნენ დაკავშირებულნი. როგორც ჩანს, მხატვარს გიორგი რქმევია. მეორე დაქარგმებული სიტყვის მხოლოდ ორი ასო კ და რ-ა დარჩენილი და ძნელი აღსადგენია.

მხატვრული კომპოზიციები მოთავსებულია ტაძრის კონსტრუქციული ნაწილების გათვალისწინებით. ასე მაგალითად, კამარის საქეკის ხაზზე როზეტებიანი ფართო ზოლია მოთავსებული, რითაც მხატვარი ცდილობს გადმოსცეს კონსტრუქციული აზრი. თვით კამარის არქიტექტურულად დაყოფილ თითოეულ ნაწილში თითო მთლიანი კომპოზიციისაა მოთავსებული (ხარება, შობა, ფერისცვალება და ლაზარეს აღდგინება). ასევეა კომპოზიციები ნიშებში, საკურთხეველის კონქსა და ცილინდრულ ნაწილში. პილასტრები და თალი სწორკუთხოვან მოჭარჩოებაში მოთავსებული წმინდანების გამოსახულებებითაა დაფარული და სხვ. არქიტექტურული ვიწრო დანაყოფები, პილასტრებისა და ნიშების გვერდის წახნაგები გეომეტრიული და ნახი მცენარეული ორნამენტითაა შემკული. ასეთი ხერხით მხატვარმა ტაძრის თითოეული არქიტექტურული ფორმა, დეტალი და აქცენტი უფრო მეტად გააძლიერა, აამეტყველა და მონუმენტალობა შეუნარჩუნა.

მხატვარს პერსონაჟის ტანის ნაკვეთები მარჯვე რბილი მონასმითა აქვს გადმოცემული. ტანსაცმლისა და პეიზაჟის ფერთა შერჩევაც სასიამოვნო შებამებითაა შესრულებული.

მომწევანო-ყავისფერი, სახის განათებული ადგილები მოვარდისფერო და მოყვითალო ფერებითაა გაღიავენებული. ლაქვარდი ცის ფონიც, რომელზეც დიდრონი თეთრი ფერის რვაქიმიანი ვარსკვლავებია, სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ქმნის¹.

აქა-იქ ადამიანის ხელით დაზიანებული და ზოგან მზისგან გახუნებული სტოას მხატვრობის ნაშთები მნახველზე მაინც დიდ შთაბეჭდილებას სტოვებს.

სტოას ჩრდილოეთის კედელსაც დაბლა პანელი აქვს გამოყოფილი, რომელსაც ზემოდან ფერადი კვადრატებისაგან თხზული ფრესკული არშია გასდევს. ქვედა ნაწილი არ შენახულა შელესვის ჩამოცვენის გამო. პანელია ზემოთ, კედლის მთელ ფართობზე, გაშლილია „განკითხვია დღის“ სიუჟეტი. მაღლა ერთ ზოლად ტახტზე მჯდომარე ქრისტეა წმინდანთა კრებულითურთ. კედლის შუაზე „განკითხვის დღეა“, რომლისკენაც ჯგუფ-ჯგუფად „გუნდნი წმინდათანი“ მიეშურებიან განსაკითხავად. რამდენიმე ჯგუფი, უკვე „განკითხული“, ბრუნდება უკან და დასავლეთის კედელზე გამოსახული სამოთხისაკენ მიეშურება. დასავლეთის კედელზე მოცემულია „აბრამ და წიაღნი მისნი“. შუაზე ტახტზე მჯდომარე აბრაჰამია, რომელსაც ყრმა ქრისტე უზის კალთაში, მის მარჯვნივ კი ყრმების გუნდია (გარდაცვლილთა სულები). წიაღი სხვადასხვა მცენარეულით, მათ შორის მსხმოიარე ვაზითაა, წარმოდგენილი. როგორც ვხედავთ, „განკითხვის დღის“ მთელი ეს სიუჟეტი გაშლილია ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კედელზე. სტოას აღმოსავლეთის ნაწილში მოთავსებული აბსიდის კონქში გამოსახულია: შუაზე ქრისტე, მის აქეთ-იქით ღვთისმშობელი და იოანე ნათლისმცემელი (სურ. 46). კამარის შუაზე

¹ III. А м п р а н а ш в и л и, История Грузинского искусства, т. I, 1950, стр. 193—194; В. Л а з а р е в, История византийской живописи, 1947, стр. 183; Д. К п п ш и л а с е, О расписи большого храмового нещерного сооружения Вардзиси. Известия КИАИ, т. III, 1925, стр. 87—96.

„ჯგერის ამაღლება“ მოცემული (სურ. 45). დიდ მედალიონში ძვირფასი თვლებით შემკული ჯვარია, რომელიც ოთხ მფრინავ ანგელოზს უჭირავს. კამარის დასავლეთ ნაწილში წმინდა სტეფანეს ცხოვრების ორი სცენაა (სურ. 47)¹.

სტოაში მოთავსებული სურათები გაშლილია ლავგარდიცის ფონზე. პერსონაჟების პირისახე შესრულებულია ყავისფერი კონტურებით. განათებული ადგილები მომწვანო ფერითაა გაღიაებული; სამოსელიც მომწვანო ფერითაა წარმოდგენილი. კომპოზიციაში პერსონაჟების განაწილება, მათი ზოგჯერ სხვადასხვა ზომით წარმოდგენა და დინჯი მოძრაობის შემოტანა მხატვრობას ერთგვარად აშორებს მკაცრ მონუმენტალობას. აღსანიშნავია წარწერების მკაცრი ხაზოვნება. ეს წარწერები დამჯდარი, მსხვილი ასომთავრულითაა შესრულებული (სურ. 48).

ასეთია თამარის მეფობის პირველ წლებში შესრულებული ვარძიის ტაძრის ეს თვალწარმტაცი სანახაობა. მთელი ეს ადგილი, რომელიც ჩვეულებრივ გამოქვაბულებს ექირა, თამარ მეფის ბრძანებით გამოინგრა და შეიქმნა ერთიანი დიდი სივრცე.

კლდის მასივში გამოკვეთილ დიდ სივრცეში კირის ხსნარზე თლილი ქვით ტაძრის სამხრეთის, ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კედლები იქნა ამოყვანილი, ხოლო საკურთხეველი და კამარა—კლდეში გამოკვეთილი. გამზადებული ტაძარი და სტოა, როგორც ვნახეთ, შეიმკო კედლის მხატვრობით. მთელი ეს სამუშაო შესრულებული იყო მეფე გიორგი III გარდაცვალების შემდეგ და თამარ მეფის გათხოვებამდე. ანუ 1184—1186 წლებში.

¹ ამ კომპოზიციაში გამოსახულია, სხვათა შორის, ქართული ურემი. თვით კომპოზიციაზე შეთხზულია ლეგენდა, რომელიც ხალხის თავისუფალი ფანტაზიის ნაყოფია. იხ. ც. გაბაშვილი, ვარძია, 1945, გვ. 57.

ტაძრის ჯგუფთან დაკავშირებულია ფრიად საყურადღებო სამხედრო დანიშნულების ნაგებობაც.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ვარძიის მშენებლობაში სამხედრო დანიშნულების საკითხებს განსაკუთრებული ადგილი ჰქონდა დათმობილი. თვით ადგილის შერჩევა — ვარძიის ქარაფის შუა ზოლში მოთავსება, სამხედრო თავდაცვის თვალსაზრისით იყო ნაკარნახევი. აღსანიშნავია, რომ გამოქვაბულთა მტრის ხელში ჩავარდნაც კი იყო ნავარაუდევი და ამასთან დაკავშირებით წარჩინებულთა გადარჩენისათვის ზრუნვას სპეციალური ყურადღება მიექცა. ამ მიზანს ემსახურებოდა სახიზარი, მასში ასასვლელი გვირაბით.

ეკლესიის ჩრდილოეთით მდებარე დიდი გამოქვაბულის სიღრმეში ორი კამაროვანი სივრცეა; სადაც სახიზარის გვირაბი იწყება. გვირაბის დასაწყისი იატაკიდან 1,2 მ სიმაღლეზეა მოთავსებული და ვიწრო გასაძრომს წარმოადგენს. შესავალთანვე პირველი კარია, რომელსაც, დღეისათვის გადარჩენილი თლილი ქვის ზღურბლის მიხედვით, დანარჩენი ნაწილებიც ქვისა ჰქონია¹.

გვირაბი მცირე შემადგენლობით ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ არის მიმართული და ამ დასაწყის ნაწილში მცირე სიმაღლისაა (1,3 მ), ისე, რომ აქ ადამიანს მხოლოდ ძალზე მოხრილს შეუძლია იმოძრაოს. გვირაბის სიგანე 65 — 88 სმ შორის მერყეობს. გვირაბი თანდათან მაღლდება და 1,6 მ-ით შეკიბულ ადგილს აღწევს. გვირაბის ამ ნაწილში, კედლებში, პირისპირ შევეული ღარებია ჩაჭრილი, მათში ანდეზიტის გრძელი თლილი ლოდების ჩასადგმელად. ამ ღარებში თავბოლოთი ჩამაგრებული ლოდები მტრისაგან კარის საიმედოდ დახშვის შესაძლებლობას იძლეოდნენ. მტერს რომ ამ ქვების განგრევისთვის ხელი შეშლოდა, კარის წინ

¹ ქვის კარებმა არაერთგან მოაღწია ჩვენამდე მესხეთის ძველ სახლებში.

გვირაბის კერში ხერელია ჩამოკვეთილი, აქვე მოთავსებული მცირე სენაკიდან. სენაკში მოთავსებული მცველები სხვადასხვა საშუალებით კართან მომდგარ მტერს ხოცავდნენ და, ამგვარად, მათ კარის განგრევისა და სახიზარში შეღწევას ხელს უშლიდნენ. კარს უკან მარჯვნივ გვირაბის განშტოებაა ჩამოკვეთილი, რომლის ბოლოში შვეული ჭაა (შახტი) ჩაჭრილი. ეს ჭა ეკლესიის ჩრდილოეთით მდებარე გამოქვაბულიდანაც შეიმჩნევა, კერში ახერეტილი დიდი მილის სახით. ეს ჭა სახიზარის სამხედრო თავდაცვის სისტემაში შედის. გვირაბის განშტოების დასაწყისთან, მთავარი გვირაბის ახლოს, მცველების სენაკში შესასვლელია გაჭრილი. ასეთი გადაწყვეტით ადვილად ხორციელდებოდა კავშირი სახიზარში თავშეფარებულთა და კარის მცველთა შორის. უნდა ითქვას, რომ აღწერილი კარი სახიზარის გამაგრების უკანასკნელი საშუალება იყო და მტრის ზიერ მისი ალებით დახიზნულები გააფთრებულ მტერს ხელში ჩაუცვივებოდნენ. პირველი კარი მტრის დროებითი შეჩერებისათვის იყო საჭირო, რათა მეორე, მთავარი კარის დახშვა მოესწოთ. აღსანიშნავია, რომ ლოდების (სამი ლოდიდან ორი ახალიცაა შენახული) ბუდეებში ჩადგმა არც ისე ადვილი საქმე იყო და დროს მოითხოვდა.

კარის შემდეგ მთავარი გვირაბი კიბეებით მალლა მიმართება და მისი სიმაღლეც (1,8 მ) ამ ნაწილში ისეთია, რომ მასში თავისუფლად, თავდაუხრელად შეიძლება სიარული. გვირაბი შემდეგ მკვეთრად უხვევს სამხრეთისაკენ და შედის დიდ, დაბალ და უსწორმასწოროდ ნაკვეთ გამოქვაბულში — სახიზარში.

მთავარ გვირაბს და მის განშტოებასაც პატარა საკრაქები აქვს ამოჭრილი ორსავე კედელში. ამ საკრაქების დიდი სიმრავლე ჩამოკვეთილი იყო გვირაბის ნკრელი ოსტატების მიერ; გვირაბის მკვეთავი, წინსვლასთან ერთად, ჭრაქს თავითვის მარჯვე ადგილს ათავსებდა, რისთვისაც სახელდასელოდ ჭრაქის პატარა ბუდეს ჭრიდა კედელში. გვირაბის განშტოებაში ჩამოკვეთილია ცალკე მოზრდილი საკრაქებიც.

სახიზარის გამოქვაბულის წინა მხარეს, დასავლეთის მხარეზე, იატაკში რამდენიმე საფეხურია ჩაკეტილი, წინიდან ღია მცირე სივრცეში შესასვლელად. გვერდის კედლებში და იატაკში გამოქვაბულის ამ ნაწილს ხის ძელების ბუდეები აქვს ამოჭრილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ თავის დროზე ქვის სატყორცნი მანქანა (ფილაქვენის) იყო მოწყობილი (სურ. 50). საფილაქვენეს ზემოთ გამოკვეთილია მცირე სათვალთვალო. აღმოსავლეთის მხარეზე გაჭრილი იყო სახიზარიდან აღმოსავლეთით მიმართული გვირაბი, რომლისგანაც ამჟამად ნაშთებიღაა დარჩენილი. ეს გვირაბი უკავშირდებოდა მალლა საძრომ ქას (შახტი), რომელიც მალლა გამოკვეთილ მცირე გამოქვაბულში ასვლის შესაძლებლობას იძლეოდა. ამ გამოქვაბულსაც, აღწერილ საფილაქვენეს მაგვარად, წინ ღია და ხის ძელების ბუდეები აქვს გამოკვეთილი. აღსანიშნავია, რომ ამ გამოქვაბულში დღესაცაა შერჩენილი გროვა მრგვალი, დაახლოებით ერთი ზომის (29—25 სმ), ქვებისა. ეს გარემოება კი ამ გამოქვაბულში ფილაქვენის არსებობის აშკარა ნიშანია.

შაჰთამაზის 1551 წლის შემოსევის აღმწერელს აღნიშნული აქვს, რომ სახიზართან ორი კოშკი იყო გამართული. ცხადია, რომ ისტორიკოსი აღწერილ ორ საფილაქვენეს კოშკებად გულისხმობდა. მისივე აღწერიდან ჩანს ისიც, რომ გასაქირში ჩაცვენილ ბერებს სახიზარში შეუთარებიათ თავი, მაგრამ სპარსელებს გვირაბისთვის მიუგნიათ და მისი კარის ალებაც მოუხერხებიათ. სავსებით შესაძლებელია, რომ კარის მესამე ლოდი (ორი დღემდე მოღწეული ლოდი კარს მხოლოდ ნახევრამდე ხზავს) სპარსელებმა დაამსხვრიეს და ისე გადაძვრნენ გვირაბის მეორე მხარეს, და ასე შეძლეს დახიზნულების ხელში ჩაგდება.

სახიზარიდან აღმოსავლეთით მიმართული გვირაბის და მერმინდელი გადასასვლელით შეიძლება მეზობელ გამოქვაბულთა VIII სართულის ჯგუფში გადასვლა. დიდი გამოქვაბულის იატაკში კიბეებიანი, ქვემოთ ჩაჭრილი, გვირაბია. ამ გვირაბით შესაძლოა VII სართულში მოხედრა და V სარ-

თულის მოზრდილ ბაქანზე ჩასვლა. გვირაბის ქვედა ნაწილი ჩამონგრეულია და სანაცვლოდ ქვის კიბეა ამოყვანილი, რო მელიც გვირაბის მოძრაობისთვის გამოყენების საშუალებას იძლევა.

ბაქანზე ჩასული მნახველის თვალწინ ყოველ მხარეს გრანდიოზული ნაგებობის ნანგრევების სურათი ეშლება.

დაკვირვებული თვალი ადვილად ამჩნევს, რომ გამოქვაბულის კომპლექსის აღმოსავლეთ კიდეზე კლდის ზედა ნაწილი სწორი კუთხითაა გამოწეული სამხრეთით. ამ ნაშევრის მოაზუგოება, წვიმისა და ქარის ზეგავლენის წყალობით, მოქნილი, რბილია. მის დასავლეთით კი კლდე ჩამონაგლეჯი — ტეხილი ზედაპირისაგანაა შედგენილი. ცხადია, რომ აქ მოთავსებულ გამოქვაბულთა სიღრუეებმა შეასუსტეს კლდის მასივი, კლდის სიმძიმეს ვერ გაუძლეს და მოხდა ქარაფის მთელი წინა ნაწილის ჩამონგრევა. ყველაზე ძალიან ზედა სართულებია დაზიანებული, უფრო ნაკლებად კი ქვედა. ამასთან, ქვედა სართულების აღმოსავლეთ კიდე-სთან გამოქვაბულები უფრო კარგადაა დაცული. მეორე სართულის ამ გამოქვაბულებთან მისვლა შეიძლება ჩასასვლელი კიბეებითა და აღმოსავლეთით მიმართული ბილიკებით.

გამოქვაბული საცხოვრებლები

მეორე სართულის აღმოსავლეთ კიდეზე მოთავსებული გამოქვაბულების სამი ჯგუფი იმდენად კარგადაა შენახული, რომ წინა მხარის მხოლოდ მცირე ნაწილი აქვთ ჩამოქცეული (სურ. 51). თითოეულ ჯგუფს წინა მხარეს, სამხრეთით მიმართული და ქარაფისაკენ გახსნილი კამაროვანი დერეფანი აქვს. ამ დერეფნის უკან წიდი და მაღალი გამოქვაბული — დარბაზია გამოკვეთილი, რომელსაც დერეფნისაკენ კარი და ხშირად სარკმლებიც აქვს გაჭრილი (სურ. 55, 56). კედლების გარშემო მერხი გასდევს, ზურგის, ჩრდი-

ლოეთის კედელში კი დიდი თალიანი წალოა, მცირე თახჩა და დარბაზის უკან მოთავსებული მცირე გამოქვაბულში შესასვლელი კარი. გამოქვაბული კამარითაა დაგვირგვინებული, სწორკუთხედს უახლოვდება და ზომით უმეტესად 5X6 მ-ს შეადგენს. გამოქვაბულის ყველა კედელი, გარდა ჩრდილოეთისა, სადადაა დამუშავებული. რაკი გამოქვაბულში შესვლის ყურადღებას მის წინ მოთავსებული ჩრდილოეთის (ზურგის) კედელი იპყრობს, ამიტომ მთელი ხუროთმოძღვრული აქცენტი ამ კედელზეა გამახვილებული. ამ გარემოებას აძლიერებს კარიდან და სარკმლებიდან შემოჭრილი პირდაპირი შუქით ჩრდილოეთი კედლის ჰკვეთრი განათებაც გამოქვაბულის სხვა ნაწილებთან შედარებით. ზურგის კედელში გამოკვეთილი წალო. რომელიც საპირით დამუშავებული თალითაა დაგვირგვინებული, დიდი ფორმებით კომპოზიციურად დაპირისპირებულია მცირე თახჩისა და სწორკუთხოვანი კარის ფორმებთან. პატარა თახჩა საპირიანი თალითვეა დამუშავებული. რითაც წალოს არქიტექტურულ სახეს იმეორებს. რაც შეეხება აქვე მოთავსებულ კარს, რადგანაც ისიც თაღოვანი ტიპიანია განშვენებული, მთლიან, შეხმატებულ და ცხოველხატულ კომპოზიციას ქმნის. მთელი ეს თაღებით დაგვირგვინებული ხუროთმოძღვრული კომპოზიცია თავის მხრივ მოთავსებულია აგრეთვე თალით მოხაზული ზურგის კედელზე. კარგად დამუშავებულ გამოქვაბულებში აღსანიშნავია, რომ მთელი ეს არქიტექტურული სისტემა სასიამოვნო პროპორციებითაცაა გადმოცემული (სურ. 52). ამ კომპოზიციის მხატვრულ-ხუროთმოძღვრული მახვილი დიდ ნიშაში, წალოშია მოცემული. საფიქრებელია, რომ ეს შემთხვევითი კი არაა, არამედ გარკვეული შინაარსიდან გამომდინარეობს: სახელდობრ, ოჯახის პატრიარქალური წესებიდან. ოჯახის მესვეურს განსაკუთრებული პატივი და უპირატესობა თავისიანების წრეში შენარჩუნებული ჰქონდა XX საუკუნემდეც კი. ეს პატივი ძველ საქართველოში იმდენად ძლიერი უნდა ყოფილიყო, რომ

ოთახში მესვეურის ადგილი საამისოდაც უნდა გამართულ-გამშვენებულიყო. ხოლო, რაკი ვარძიის საცხოვრებლების სახე, უდაოა, ჩვეულებრივი მშენებლობის ზეგავლენითაა მიღებული. ამ ნიშების, წალოების ასეთი ხუროთმოძღვრული სახე, აღნიშნული გარემოებით უნდა აეხსნათ¹.

ამ დიდი საცხოვრებელი გამოქვაბულის—დარბაზის—უკან, სიღრმეში მოთავსებულია მცირე, დაუდევრად გამოკვეთილი გამოქვაბული, რომელიც საკმელ-სასმელის შესანახად იყო განკუთვნილი და ძველად საუნჯე ეწოდებოდა. ამ საუნჯეებს, რომლებიც თავდაპირველი სახითაა ჩვენამდე მოღწეული, კედლის გაყოლებით იატაკში თხრილი და მცირე ორმოები აქვთ ამოჭრილი. თხრილი ისეთი ზომისაა, რომ მასში თავისუფლად გოდრის ჩადგმა შეიძლება. რაც შეეხება მცირე ორმოებს, მათში თიხის ქურქელს დგამდნენ. უსწორმასწორო იატაკზე დადგმული ქურქელი ადვილად წაიქცეოდა და კლდოვან იატაკზე დაიმსხვრეოდა კიდევ. ორმოებში ჩადგმული ქურქელი, ასეთი მოულოდნელობისაგან უკვე დაზღვეული იყო. ბევრ საუნჯეში XIV—XV ს-ში დიდი საქვევრე ორმოები ამოჭრეს და შიგ ქვევრები ჩადგეს (სურ. 27). თხრილები, რომლებიც ადრევე იყო გამოქვაბულებში გოდრების ჩასადგმელად ამოჭრილი, ბევრ გადაკეთებულ საუნჯეში შეიმჩნევა, რითაც შემდგომ ხანებში მარნების გამართვა დასტურდება. როგორც ვნახეთ, თითოეული ჯგუფი სამხრეთიდან ჩრდილოეთით, ერთიმეორის უკან მოთავსებულ სამი გამოქვაბულისაგან—დერეფნისა, დარბაზისა და საუნჯისაგან—შედგება და ქმნის დამოუკიდებელ ერთ საცხოვრებელ ბინას. ასეთი ჯგუფების ერთიმეორის გვერდით მოთავსება ჰქმნიდა კომპლექსის საართულს. მიმოსვლისათვის მეზობელი დერეფნები კარებით და გადასასვლელებით იყვნენ დაკავშირებულნი, რითაც შესაძლე-

¹ I—III ს-თა უფლისციხის ზოგ გამოქვაბულში კერის მორთულობაც კი ჩვეულებრივი მშენებლობის ხის კონსტრუქციის მიბაძვითაა შესრულებული.

ბელი ხდებოდა სასურველ საცხოვრებელ ჯგუფში მისვლა. აღსანიშნავია, რომ მეზობელ ჯგუფებს შორის სხვა არაერთარი კავშირი არაა შემჩნეული, რაც გამოწვეულია თითოეული საცხოვრებლის სრული იზოლაციის მიღწევის სურვილით. ერთმანეთთან დაკავშირებული დერეფნები ამგვარად თავისებურ, დახურულ ქუჩას წარმოადგენდნენ (სურ. 57). ერთი სართულიდან მეორე სართულში ასასვლელად ზოგიერთ დერეფანს მაღლა ერდო (ლიუკი) ჰქონდა აქრილი. ამ ერდოზე მიდგმული ხის კიბით შესაძლებელი იყო სართულებს შორის კავშირის დაჭერა. სართულების ასეთი წესით დაკავშირება და გადახურული ქუჩის ვიწრო გასასვლელები, გამოქვაბულებში შეღწეულ მტერს კომპლექსის თითოეული უბნის აღებას ძალზე გაუძნელებდნენ. უნდა ითქვას, რომ შაჰთამაზის შემოსევის დროს ვარძია იმდენად იყო დანგრეული, რომ ნაცვლად ზემოთ მოყვანილი სისტემისა, ისე როგორც დღესაა ბევრგან, გამოქვაბულთა იატაკებით შექმნილი ბაქნები-ლა იყო. ასეთ პირობებში შაჰთამაზს ბრძოლა გაცილებით გაუადვილდებოდა, რადგანაც გადამწყვეტი ამ შემთხვევაში უკვე რიცხობრივი უპირატესობა იყო.

რადგანაც მშენებლების მიზანი იყო, რაც შეიძლება მეტი საცხოვრებელი ჯგუფების მოთავსება მოცემული კლდის მონაკვეთზე, ამიტომ ამ ჯგუფის გეგმა განით ძალზე ვიწრო, ხოლო სიგრძით კლდის მასივისაკენ ძალიან წაგრძელებულია. ხშირად, დროისა და შრომის დაზოგვის გამო ორი მეზობელი საცხოვრებელი ჯგუფი ისე ახლო მოუთავსებიათ, რომ გამოქვაბულებს შორის კედელი 15—20 სმ-ის სისქისაა. მაღალი კლდის მასივის დაწოლას, ცხადია, ასეთი თხელი კედლები ვერ გაუძლებდნენ. ამან, აგრეთვე, ხელი შეუწყო კლდის ჩამოგრევის. რადგანაც ეს ნგრევა წინა პირიდან მიმდინარეობდა, პირველ რიგში დერეფნები და პატარა ეკლესიები იღუპებოდა, შემდეგ დიდი გამოქვაბულები — დარბაზები, ბოლოს კი მცირე გამოქვაბულები — საუნჯეები. აღმოსავლეთ ნაწილში მთლიანად ამ დანგრეული სახით მოღწეულ 242 გამოქვა-

ბულთაგან, დერეფანს 9 და ეკლესიას 6 წარმოადგენს მხოლოდ, დარბაზს — 79, საუნჯეს და სხვა დამხმარე გამოქვაბულს კი 148.

მეორე სართულის ამ ნაწილის დარბაზებიდან ყურადღებას იპყრობს ძალზე დიდი გამოქვაბული ზომით 5,6 X 18 მ, რომელსაც კამაროვანი ქერის უდიდესი ნაწილი ჩამოქცეული აქვს. ამ დარბაზის კედლები სწორია და მათი ზედაპირი თითქმის სიგლუვის ზომამდეა გათლილი. ჩრდილოეთის კედლის წაღო მკაფიო გეომეტრიული ფორმისაა და ოდნავ შეისრული საპირიანი თალი აქვს. პატარა თახჩა წყვილ-წყვილი ბირთვებიანი ღეროებითა და ნახევარწრიული მძლავრი ლილვითაა დამშვენებული. საუნჯეში შესასვლელი კარიც ნახევარწრიული ტიპანითაა აღქურვილი (სურ. 52). დასავლეთის კედელში ამოჭრილი მცირე სახატე ნიშაც გამშვენებული ყოფილა სამკაულით, მაგრამ ახლა წვიმის წყლისაგან გადარეცხილია. დეტალების ფაქიზი დამუშავება, ფორმების სასიამოვნო და მკაფიო გეომეტრიული ხაზებით გადმოცემა, ადამიანის მოხიბვლასთან ერთად, გაცეხასაც იწვევს, რადგანაც კლდეში კრით ასეთი სიზუსტით ფორმების მიღება თითქმის შეუძლებელია. მართლაც, განა შეეძლო კლდის მჭრელ ოსტატს თარაზოთი, ლარითა და შვეულით ესარგებლა იმავე წესით, როგორითაც ჩვეულებრივ მშენებლობაში სარგებლობენ? ამ დარბაზის გამოკვეთაში ოსტატის მთელი უნარი და მონდომებაა ჩაქსოვილი, რათა გამოქვაბული განსაკუთრებით გამშვენებული გამოსულიყო. თუ ორნამენტი არ არის აქ ნახმარი, მხოლოდ იმიტომ, რომ ტუფ-ბრეკჩიის რბილი სტრუქტურა ამის საშუალებას არ იძლეოდა. იმიტომაც, რომ აქაც და სხვაგანაც, სადაც გამშვენების რაიმე ცდაა, ყველგან მხოლოდ პროფილირებული არქიტექტურული სამკაულია ნახმარი.

ამ შესანიშნავად შესრულებულ გამოქვაბულს სწორი არა ყავს ვარძიაში. მის მეზობლად, აღმოსავლეთით, მეორე ჩვეულებრივი ზომის დარბაზია. მისი ჩრდილოეთის კედელში

აგრეთვე წალო, თახჩა და კარია გამართული. თაღების მოხაზულობა არაა გეომეტრიული, კუთხეები ჩამოუნაკეთავია და კლდეში კვეთის თავისებურობის აშკარა ნიშნებს ატარებს. ასე დამუშავებული გამოქვაბული ვარძიაში ხშირად გვხვდება (სურ. 53).

შემდეგი მეზობელი ჯგუფის დარბაზი უკვე იმდენად დაუდევრად არის ნაკეთი, რომ წალო უფორმო, კედელში შექრილ შეღრმავებას მიაგავს, ხოლო თახჩა ყოველგვარ გამშვენების ცდასაც კია მოკლებული (სურ. 54). ეს სხვადასხვაობა საცხოვრებელ გამოქვაბულთა სიდიდესა, დამუშავებასა და მოკაზმულობაში, ცხადია, გამოწვეულია იმით, რომ თითოეული მათგანი განეკუთვნებოდა საზოგადოების სხვადასხვა ფენის წარმომადგენელს. ვარძიის ამ მცირე უბანზე მოთავსებული რამდენიმე გამოქვაბულის შედარებაც კი ადამიანის წინ ნათლად შლის იმდროინდელი საზოგადოებრივი წყობის, სოციალური უთანაბრობის იმ მკვეთრ სურათს, რომელიც მაშინ არსებობდა საქართველოში,

„სადარბაზო“

ნანონასტრალის ამავე ნაწილში, მეოთხე სართულშიაც არის კარგად დაცული გამოქვაბულთა ერთი ჯგუფი (სურ. 59). დერეფანი ამ ჯგუფს მხოლოდ ნაწილობრივ აქვს შენარჩუნებული. დერეფნის დასავლეთი კედელი და კამარა ჩამონგრეულია. კამარის მოხაზულობა ახლაც კარგად შეიმჩნევა დერეფნის ჩრდილოეთის კედელზე. ამ კედელში, შუაზე დიდი თაღოვანი კარია გაჭრილი დარბაზში. კარის მარჯვნივ საპირიანი თალით დავგირგვინებული წალოა, რომლიდანაც სარკმელია გაჭრილი დარბაზში. მეორე, უფრო დიდი სარკმელი კარის მეორე მხარეზეა გამოკვეთილი (სურ. 60). აღმოსავლეთით დერეფანი მცირე ეკლესიას უკავშირდება. ეკლესია დარბაზულია; საკურთხეველი ერთი საფეხურით აქვს შე-

მალღებული და კონქი ტრიუნფალური თაღითაა გამოყოფილი (სურ. 62). საკურთხევის აბსიდს მერხი გასდევს, შუაზე კი ტრაპეზია კედელზე მიყრდნობილი. ეკლესიის დარბაზი გეგმით კვადრატს უახლოვდება. ჩრდილოეთის კედელში მას აქვს დიდი თაღიანი ნიშა, საიდანაც მცირე სარკმელი ეკლესიის მეზობელ მცირე გამოქვაბულს ოდნავ ანათებს. სამხრეთის კედელში გაჭრილია დიდი სარკმელი; აქედან შემოჭრილი სინათლე უხვად ანათებს ეკლესიას. ეკლესია მთლიანად შელესილია, ეტყობა მოხატვისათვის იყო გამზადებული. ტრაპეზის შელესილობაზე იყო მხედრული მინაწერი XV—XVI სს-ისა, ხოლო ჩრდილოეთის ნიშაში ნუსხური, უფრო ადრინდელი მინაწერები. შელესვაზე არსად არ იყო შემჩნეული მოხატვის მცირე კვალიც კი¹.

ეკლესია ფორმებითა და პროპორციებით მნახველში სასიამოვნო მკუდროების განწყობილებას ქმნის.

დერეფნიდან დიდი კარის საშუალებით დარბაზში შეიძლება შესვლა. კარგად შენახულ დიდ კამაროვან ოთახს აქაც ჩრდილოეთის კედელი დიდი წალოთი, მცირე თახჩითა და საუნჯეში შესასვლელი კარითა აქვს დანშევნებული (სურ. 61). გვერდის კედლებში მომცრო წალოა ამოჭრილი ჩრდილოეთის კედლის მახლობლად, ერთმანეთის პირისპირ. დარბაზის აღმოსავლეთი კედლის საწხრეთ ნაწილში კარია გაჭრილი ოთხკუთხოვან და სუფთად ნათალ მცირე გამოქვაბულში. ამ გამოქვაბულში ოდნავ შემოდის სინათლე ეკლესიიდან გაჭრილი მცირე სარკმლიდან. დარბაზის ჩრდილოეთით მოგრძო საუნჯეა, რომლის იატაკში საგოდრე თხრილებია ამოჭრილი, დასავლეთის კედელში კი გრძელი თაროს მაგვარი თახჩა. თვით დარბაზის ზედაპირი სუფთადაა ნათალი, მაგრამ გეომეტრიულ სისწორეს მოკლებულია. წალოების საპირიანი თაღებიც მკაფიო ხაზოვნებას მოკლებუ-

¹ ეკლესიის შელესილობაზე სხვადასხვა ფერი საღებავით მნახველთა მიერ აუარებელი მინაწერი იყო გაკეთებული. ეს შელესილობა ჩამოიხსნა მთლიანად 1951—52 წლებში.

ლია, ამიტომ სხვა გამოქვაბულთა ფორმებისაგან დამუშავებით არ გამოირჩევა და ვარძიისათვის დამახასიათებელ სახეს ატარებს. ადამიანს აოცებს მხოლოდ დარბაზის დიდი ზომები.

გადმოცემით, თითქოს მთელი ეს ჯგუფი „დივანხანას“, ანუ „სადარბაზოს“ წარმოადგენდა თავის დროზე. ამ თქმულების მიხედვით, აქ დამნაშავეებს ასამართლებდნენ და, როდესაც დამნაშავე პატარა ეკლესიაში მღვდლის წინაშე აღსარებას ღებულობდა, თვით თამარ მეფე პატარა ოთახიდან სარკმლის საშუალებით ყურს უგდებდა დამნაშავისა და მღვდლის საუბარს. აქვე თამარ მეფე თითქოს სამეფო დარბაზსაც იწვევდა. მთელი ეს თქმულება სინამდვილეს არ შეეფერება, რადგანაც თამარ მეფე, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ვარძიაში მხოლოდ სამჯერ, ისიც განსაკუთრებულ და სასწრაფო შემთხვევებთან დაკავშირებით, იყო მისული. ამგვარად, რაიმე დარბაზობისა ან სასამართლოს აქ მოწყობაზე, და ისიც მონასტერში, ლაპარაკი უსაფუძვლოა.

ცალკეა აღსანიშნავი, რომ მომდევნო ხანაში დარბაზის წინა ნაწილი გადაუკეთებიათ: აუთლიათ მერხი, შეუჭრიათ დასავლეთის კედელი და ამბარის მაგვარი ხის საკანი გაუმართათ.

გამოქვაბულთა ამ ჯგუფის სახით ჩვენ სინამდვილეში. საქმე გვაქვს დერეფან-დარბაზ-საუნჯის შემცველ ჩვეულებრივ საცხოვრებელთან, რომელსაც რამდენადმე გეგმა გართულებული აქვს ეკლესიისა და მცირე დამხმარე ოთახის დამატებით.

„თამარის ოთახი“

„სადარბაზოს“ ნახლობლად, დასავლეთით, მცირე გამოქვაბულიდან, რომელიც თავის დროზე საუნჯე იყო, გვირახბია მეხუთე სართულში ასასვლელად. ეს კიბეებიანი გვირახბი მეოთხე სართულთან აკავშირებს მხოლოდ გამოქვაბულთა პატარა ჯგუფს, რომლის მთავარი ოთახი — დარბა-

ზი—წინა მხრიდან ჩამოქცეულია (სურ. 63). დარბაზის ჩრდილოეთის კედელში აქაც დიდი წაღო, თახჩა და საუნჯის კარია გამოკვეთილი (სურ. 64). რამდენადნე თავისებურია აღმოსავლეთის კედელი, რომელშიაც გამართულია ორი თალიანი ნიშა და მათ შორის პატარა თახჩა, ჩანს, ხატის ჩასადგმელად. აღმოსავლეთ კედელს გასდევს მთელს სიგრძეზე მერხი. ნიშა, რომელიც ჩრდილოეთის კედლის მეზობლადაა, ღრმაა, ფართო და მერხს უკან იატაკამდე ჩაჭრილი. მეორე ნიშას სამხრეთი გვერდი ჩამოქცეული აქვს (სურ. 65). დარბაზის აღმოსავლეთით მცირე ბაქანია დარჩენილი, ეტყობა, აქაც გამოქვაბული ყოფილა. დარბაზს ახლა სამხრეთი კედელი აღარ გააჩნია და ამიტომ მასში შესასვლელი კარისა და წინ მოთავსებული დერეფნის მხოლოდ წარმოდგენალა შეგვიძლია. დარბაზის უკან საუნჯეა, რომლის იატაკის თავდაპირველი დონე კარის წინაა შერჩენილი, დანარჩენი ნაწილი კი ჩაკვეთილია, ეტყობა მარნად უნდოდათ გადაეკეთებინათ. იატაკში ერთი ქვევრისათვის ორმოცაა სანახევროდ ამოჭრილი. დარბაზი სუფთადაა ნათალი. წაღოს, ნიშების, თახჩისა და კარის თაღები მკაცრ გეომეტრიულობასაა მოკლებული და ჩვეულებრივია ვარძიის გამოქვაბულთა ნაკვეთობისათვის. ეს დარბაზი თქმულებით თამარ მეფის საწოლ ოთახს წარმოადგენდა. ღრმა ნიშაში, რომელიც აღმოსავლეთ კედელშია, მეფის საწოლი ყოფილა ჩადგმული, ხოლო სამკარიან საუნჯეში მეფის ძვირფასი ნივთები ინახებოდა. გვირაბი კი საიდუმლო გასასვლელის მოვალეობას ასრულებდა. ნიშას, რომელშიაც თითქოს თამარ მეფის საწოლი მდგარა, შემდგომი გაგანიერებისა და გაღრმავების აშკარა ნიშნები აქვს. იგი, დღევანდელი გადამახინჯებული სახის ნაცვლად, მის მეზობელ, ზომიერ და ვარძიაში ჩვეული წესით შესრულებული ნიშის ანალოგიური უნდა ყოფილიყო. თვით საუნჯე უკვე განხილული სხვა საუნჯეების მსგავსი იყო და თავის დროზე მხოლოდ ერთი ხის კარით იკეტებოდა: მეორე კარი შემდეგში დაუდევრად ამოკვეთილ ბუდეებში ჩაუდგამთ, ხოლო მესამე კარი არცა ყოფილა, რადგანაც ამ ადგილას კარის

ჩასადგმელი. ბუდეების ნაცვლად, ორი გადამღობი ფიცრის ბუდეებია მხოლოდ ამოკვეთილი. რაც შეეხება „საიდუმლო“ გვირაბს, რომლის საჭიროება თამარ მეფისათვის სრულიად გაუგებარია, იგი აგრეთვე მერმინდელია და მისი გაკეთება გამოწვეულია დერეფნის ჩამონგრევის შემდგომ ამ გამოქვაბულთა ჯგუფში შესვლისა და მათი გამოყენების სურვილით. ამ გვირაბის გამოკვეთამ გამოიწვია წალოს გადაკეთება-დამახინჯებაც, რაც კლდის ნაკვეთობაში ცხადად ჩანს. საფიქრებელია, რომ აღმოსავლეთის კედელს მესამე ნიშაც ჰქონდა, მაგრამ დაინგრა და მეზობელი გამოქვაბულის იატაკთან ერთად, ახლა ბაქნის სახით წარმოგვიდგება. გამოქვაბულის ყოველი ის ნაწილი, რომელიც თქმულების შინაარსით გარკვეულ მიზანს ემსახურებოდა, სინამდვილეში მერმინდელ გადაკეთებასთანაა დაკავშირებული.

აღსანიშნავია, რომ ეს ჯგუფიც ჩვეულებრივი, მაგრამ რამდენადმე გართულებული, ყოფილა გეგმით. მას ადრე არსებული დერეფნიდან ჰქონდა შესასვლელი კარი. მის უკან მოთავსებული გამოქვაბული საუნჯის მოვალეობას ასრულებდა და, ამრიგად, დერეფან-დარბაზ-საუნჯის უკვე ცნობილი საცხოვრებლის სახეს წარმოადგენდა თავდაპირველად. მაგრამ ამ ჯგუფის გეგმა გართულებული იყო კიდევ ერთი დამხმარე გამოქვაბულით და, შესაძლებელია, ეკლესიითაც, რომლის მცირე ნაშთები აქვე, დასავლეთითაა შემორჩენილი.

„სალხინო“

„თამარის ოთახის“ მსგავსი ჯგუფი მოღწეულია აღმოსავლეთ ნაწილის შუაზე, მერვე სართულში. ახლა ამ ჯგუფის მთავარ ოთახში მოხვედრა შეიძლება მარტო ვიწრო და ძნელად ასასვლელი კიბით. დიდი გამოქვაბულის წინა ნაწილი ჩამოქცეულია და მისი სრული სიდიდის დადგენა ძნელია. ეს გამოქვაბული — დარბაზი, ფართოა (სიგანე 7 მ), მას მაღალი კამარა აქვს. ჩრდილოეთის კედელში ჩვეულებრივი თალიანი წაღოა ამოკვეთილი და ძალიან განიერი ოთხკუთხა

კარი. კარს ზემოთ დარჩენილი ტიმპანის თალით ადვილი წარმოსადგენია, რომ ძველად კარი ჩვეულებრივი ზომის თალოვანი ტიმპანით ყოფილა აღჭურვილი. აღმოსავლეთის კედელში სამი თალოვანი ნიშაა (სურ. 66), ნიშის ზემოთ კი ოთხკუთხი თახჩაა, შესაძლებელია, ხატის მოსათავსებლად. მარანის კარი იმდენად ფართოა, რომ დარბაზიდანვე მოჩანს მარანში მოთავსებული და დღემდე კარგად მოღწეული ქვევრები, რაც ძალაუნებურად აქ თავის დროზე ქეიფსა და დროსტარებას აფიქრებინებს ადამიანს. მართლაც, ამ გამოქვაბულს ხალხი „სალხინოს“ ეძახის. დარბაზის აღმოსავლეთით მცირე გამოქვაბული მოჩანს, რომელშიაც ახლა შესვლა შეუძლებელია. დარბაზის დასავლეთის კედელში გაჭრილი კარით შეიძლება გასვლა მეორე მცირე გამოქვაბულში, რომელსაც სარკმელები აქვს გაჭრილი მის მეზობელ, სამხრეთით მდებარე გამოქვაბულში. ამ უკანასკნელისა კი მხოლოდ მცირე ნაწილია დარჩენილი.

აღდგენილი სახით ეს ჯგუფი შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: წინ უნდა ყოფილიყო დერეფანი, რომლიდანაც კარით დარბაზში შესვლა შესაძლებელი იქნებოდა. ამგვარად, დარბაზს ჰქონდა წინა კედელი, რომელშიაც კარ-სარკმელი უნდა ყოფილიყო გაჭრილი დერეფნისაკენ. ჩრდილოეთის კედლის კარი კი ზომიერი და ტიმპანით დამშვენებული ყოფილა. ამ კარით შეიძლებოდა შემდეგში მარნად გადაკეთებულ საუნჯეში შესვლა. აღმოსავლეთ კედელში გაჭრილი კარით დარბაზი მცირე გამოქვაბულს უკავშირდებოდა, ხოლო დასავლეთის მხარეზე—ორ მცირე გამოქვაბულს. ასეთია ე. წ. „სალხინოს“, ანუ „სატრაპეზოს“ აღდგენილი სახე, რომელიც ჩვეულებრივი გეგმის თავისებურ გართულებას წარმოადგენს და „თამარის ოთახის“ ჯგუფს წააგავს.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ყველა მოყვანილი თქმულება სინამდვილეს არ ასახავს. თურქთა თითქმის სამასწლიანი ძალმომრეობა მკვიდრ მოსახლეობაზე და ვარძიის უპატრონოდ დაგდება ხალხს ვარძიაზე ყოველგვარ გადმოცემებს დაავიწყებდა. მას შემდეგ, რაც მესხეთ-ჯავახეთი პასკე-

ვიჩის სამხედრო მოქმედების შედეგად კვლავ საქართველოს ნაწილად გახდა, ვარძიას ბევრმა მოგზაურმა და მკვლევარმა მიაშურა. ამ გარემოებამ მკვიდრ ქართველ მოსახლეობაში ეროვნული სიძველეებისადმი სიყვარული მალე გააღვიძა და ხალხურმა ფანტაზიამ ვარძიაზე თქმულებები შეთხზა. ამიტომაც, რომ ყოველი თქმულება ვარძიის აწინდელი მდგომარეობიდან გამოდის მხოლოდ და ნამდვილი ვითარების მცირედ ასახვასაც კი მოკლებულია.

სატრაპეზო

ვარძიას, როგორც მონასტერს, თავისი სატრაპეზოც უნდა ჰქონოდა. ეკლესიასა და სამრეკლოს შორის, სამრეკლოს მახლობლად მოზრდილი განოქვაბულია. ამ განოქვაბულის გვერდის კედლებს ჩვეულებრივი მერხები გასდევს, მაგრამ მათ წინ მერხის მაგვარი მეორე ზოლიცაა გაყოლებული (სურ. 67). აშკარაა, რომ ეს ორი ზოლი მაგიდას, ტაბლას წარმოადგენდა ძველად და, ისევე როგორც გარეჯის მონასტრებში. მათ ზემოდან ფიცარი ჰქონდათ დაფენილი. განოქვაბულის აღმოსავლეთ კიდეზე შერჩენილია საკურთხეველის ნაწილი, რომელსაც აბსიდის შუაზე ტრაპეზის ნაშთებიც გააჩნია. განოქვაბულის კამაროვანი კერი თითქმის მთლიანადაა ჩამოქცეული. ზურგის, ჩრდილოეთის კედელში სიმეტრიულად ორი დიდი ნიშაა, რომლებშიაც თითო კარია გაჭრილი განოქვაბულის უკან მოთავსებულ მცირე განოქვაბულებში, რომლებშიაც, ჩანს, სასმელ-საქმელი ინახებოდა. დიდი განოქვაბულის — სატრაპეზოს — გვერდის კედლებში გამოკვეთილია ორი დიდი თაღებიანი ნიშა. სატრაპეზოს. წინა კედელი ჩამოქცეული აქვს; დაღუპულია დერეფანიც, საიდანაც შესასვლელი კარით აქ შემოსვლა წარმოებდა თავდაპირველად.

მონასტრის ძმობა კედლის გაყოლებით მერხებზე ჯდებოდა ერთმანეთის პირის-პირ და საკურთხეველში ერთ-ერთი ბერის მიერ ლოცვის წაკითხვისა და სუფრის თავში, აღმო-

საელეთის ნიშაში, მჯდომი წინამძღვრის მიერ დალოცვის შემდგომ, პურის ქამას შეუდგებოდნენ ხოლმე. სატრაპეზოს ახლანდელი სიგრძის მიხედვით, მერხებზე დაახლოებით 30—40 ბერი შეიძლებოდა დამჯდარიყო.

სამრეკლო

1283 წლის საშინელმა მიწისძვრამ ვარძიის ბევრი გამოქვაბული იმსხვერპლა და ვარძიასაც ძალზე შეუცვალა სახესხვაგვარი გახდა ვარძიაში მიმოსვლაც, რადგანაც წინაპირზე მოქცეული დახურული გადასასვლელები სანახევროდ ჩამოიქცა.

ამ ნგრევის შემდეგ ვარძიაში, ტაძრის სტოას ორთაღიანი კედლის გარდა, სამრეკლოც აშენდა. სწორედ ამ ხანში, XIII ს-ის ბოლოს, საქართველოში სამრეკლოების შენებას მოჰკიდეს ხელი და პირველად აგებულ გუდარეხის. ზარზმისა და საფარის სამრეკლოთა შორის, ვარძიის სამრეკლოცაა მოქცეული.

სამრეკლოს ასაშენებლად შეარჩიეს დასავლეთიდან ეკლესიისკენ მიმავალი გზის ის ნაწილი, რომელიც წინაა წაწეული კონცხის სახედ¹. დანგრეული გამოქვაბულისა და გვირაბის ქვით ამოყორვის შემდგომ, საშენებლო ბაქნის მისაღებად, კვარცხლბეკი იქნა ამოყვანილი მუქი, შედარებით, მცირე ზომის, ტლანქად გათლილი ქვებისაგან. ამ კვარცხლბეკზე ამართულია სამრეკლოს პირველი სართულის ოთხკუთხა ნაგებობა (სურ. 68). მეორე სართულის თაღოვანი ყელი და გუმბათი მას დანგრეული აქვს. სამრეკლოს კედლები ამოყვანილია მორუხო ფერის ქვიშაქვის კარგად გათლილი კვადრებისაგან. კედლის წყობაში აქა-იქ ჩაყოლებული მოცისფრო ძარღვიანი, მოყავისფრო და შავი ფერის ქვა აცო-

¹ მასალა სამრეკლოს შესახებ აღებულია რ. გვერდწითელის გამოკვლევებიდან: ვარძიის სამრეკლო, 1943 წ. ხელნაწერი. ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალის სამეცნიერო მასალების ფონდი.

ცხლებს მას. სამრეკლოს კედლების წყობის ფერი კლდის ფერთან შედარებით უფრო მუქია და ამიტომ შორიდანაც კი იგი ქარაფის ფონზე მუქად და მკაფიო სილუეტით გამოიყოფა (სურ. 69—72).

რადგანაც სამრეკლო ზედ გზაზე უნდა აშენებულიყო, ხუროთმოძღვარმა პირველი სართული საზეიმოდ მოკაზმული გასასვლელის სახით გააკეთა და დასასვლეთისა და აღმოსავლეთის ფასადზე ერთმანეთის პირისპირ ჩუქურთმიანი არშიით შემკული თაღები მოათავსა, სამხრეთის ფასადი კი ორი თალით გახსნა და ამით ხეობისაკენ გადასახედი შექმნა. ეს ნაგებობა მან ხუროთმოძღვრული სამკაულით გამშვენებული გუმბათით გადახურა და მას საზეიმო სახე მისცა. ოთხკუთხა პირველი სართულის შენობა დაგვირგვინებული იყო თაღებიანი ყელითა და კონუსური სახურავით, რომელთა სამკაულიანი ფრაგმენტები დღემდეა მოღწეული. ხუროთმოძღვარი ცდილა სამრეკლო რაც შეიძლება მეტად კლდის ქარაფისაკენ გადაეწია, მოეწყვიტა კლდის მასივისაგან და უფსკრულზე ამართული ვერტიკალი შეექმნა (სურ. 71). საშენი ქვის ფერის შერჩევით, მოცულობათა დახვეწილი ხაზებით და თვით ფორმისათვის ვერტიკალობის მიცემით, გარემოსთან ორგანულ შერწყმასთან ერთად, მიღწეულია კონტრასტული დაპირისპირება. ამ მხატვრული გადაწყვეტის სრული სურათი დღეს უკვე დაკარგულია, მაგრამ შენობის სანახევროდ დარჩენილი ნაწილი ჩანაფიქრის ამ არსს მაინც აგრძნობინებს მნახველს.

კვარცხლბეკზე სუფთად თლილი ქვიშაქვის ცოკოლია, რომელიც საფეხურად შიგნითაა შეწეული და მძლავრი ლილვითაა დაგვირგვინებული. ამ ცოკოლზე კი ამართულია სამრეკლოს პირველი სართულის სუფთად ნათალი კედლები.

მხოლოდ ჩრდილოეთის ფასადი, რადგანაც იგი კლდის ბორცვთან თითქმის უშუალოდაა მიდგმული, ნახეთქი და მცირედ ნათალი ქვითაა შესრულებული.

დასავლეთის ფასადი, რომელიც მომსვლელთა მხარესაა მოქცეული, გამშვენებულია ოდნავ შეისრული თალიანი კა-

რით. ეს კარი, ამას გარდა, ფართო ჩუქურთმიანი არშიითაა გამშვენებული. თვით თალიცერად-კვეთილი თაროიანი კაპიტელებითაა გამოყოფილი კარის არშიებისაგან. ჩუქურთმიანი არშია შიგნიდან ცალი, გარედან კი წყვილი ლილვითაა მოჩარჩოებული. ლილვები შეუღლ ნაწილში პილასტრების სახითაა წარმოდგენილი და ანიტომ ბირთვიან-რკალებიანი ბაზები და კაპიტელები აქვთ. თვით მცენარეულ-გეომეტრიული ორნამენტი რამდენადმე მოკლებულია პლასტიკურობას და ელემენტების გამეორებაში ნიუანსების შეუტანლობის გამო ხალისსაა მოკლებული. ყოველივე ეს დამახასიათებელი ნიშნებია XIII—XIV ს-თა მიჯნის ქართული არქიტექტურისათვის. კარის ნაწილები ხუროთმოძღვარს, როგორც ვნახეთ, არქიტექტურულ გაფორმებაში მკაფიოდ აქვს გამოყოფილი, რითაც უფრო ამეტყველებს ფორმას. კედლის სამხრეთ წიბოსთან, სიმაღლის შუაზე როზეტია, რომელსაც ნასკვებიანი ლილვი უვლის. ლილვი კედლის კუთხეს აჰყვება და მაღლა, კარნიზის ქვეშ ირკალება, სადაც ორი ყურძნის მტევანია გამოსახული. მტევნები ძალიანაა სტილიზებული და სიკოცხლესაც მოკლებულია. ფასადს აგვირგვინებს სადა. სასიამოვნოდ პროფილირებული კარნიზი.

აღმოსავლეთის ფასადი ანალოგიურადაა გადაწყვეტილი, მაგრამ იგი მოკლებულია როზეტიან და მტევნებიან სამკაულს, რის გამოც რამდენადმე დაქვემდებარებულ სახეს ღებულობს დასავლეთის ფასადთან შედარებით.

სამხრეთის ფასადს არავითარი ჩუქურთმა არ გააჩნია, რადგანაც იგი მხოლოდ შორიდან აღსაქმელადაა გაანგარიშებული. მართლაც, სამრეკლოს სამხრეთის ფასადის ნახვა ახლოდან შესაძლებელია მარტო ძლიერ რაკურსში (პერსპექტიულ დამახინჯებაში). სამხრეთი ფასადის სადა სიბრტყე არქიტექტორმა ორი თალით გახსნა და ამით შორიდან მკაფიოდ შესამჩნევი ორი მუქი ლაქა შექმნა. ორთაღიანმა არქიტექტურულმა ელემენტმა, რომელიც იმავე ხანებში

აგებული ტაძრის სტოას კედელში იყო ნახმარი, სამრეკლო-შიაც ჰპოვა თავისი გამოხატვა. საუბედუროდ, სამრეკლოს ამ თაღების შუა ნაწილიც დანგრეულია.

პირველი სართული შიგნიდან გაფორმებულია კედლი-დან ორსაფეხურად გადმოშვერილი თაღებით, რომლებიც კაპიტელებიან პილასტრებს ეყრდნობიან. თაღებს ზევით პროფილირებული ფრიზია, რომელზედაც დაყრდნობილია ცხრასხივიანი გუმბათი. ახლა გუმბათიც ჩამოქცეულია და მხოლოდ მისი ზოგიერთი ნაწილია ადგილზე შერჩენილი.

როგორც ვთქვით, პირველ სართულზე ამართული იყო სამრეკლოს ცილინდრული ყელი; მასში რვა თალი იყო გა-ჭრილი და ხუროთმოძღვრული სამკაულით გამშვენებული. ყელი მთავრდებოდა მძლავრი კარნიზით, რომელსაც ეყრ-დნობოდა გუმბათის კონუსი.

სამრეკლო, რომელიც XIII საუკუნის მიწირულსა და XIV ს-ის დასაწყისში მაღალი გემოვნების მქონე, დახელოვნე-ბული უცნობი ხუროთმოძღვრის მიერ იყო აშენებული, და-ინგრა 1551 წ. შაჰთამაზის შემოსევის დროს.

სპარსელი ისტორიკოსი ჰასან რუმლუ აკი იკევხის კი-დეც, რომ „ციხე მიწასთან გაასწორეს“¹.

ჩანს, რუმლუ ისე გაუტაცია შაჰთამაზის ჯარის ბარბა-როსობას, რომ მარტო სამრეკლოს დაქცევა მთელი ვარძიის მიწასთან გასწორებად მოჩვენებია.

ანანაურის ეკლესია

XV საუკუნეში და XVI საუკუნის დასაწყისში, ვარძიაში ქვევრებისა და მარნების მოწყობის გარდა, მონასტრის და-სავლეთ კიდეზე, ზედა სართულში, ანანაურის ეკლესიის ჯგუ-ფიც გამოკვეთეს.

კლდიდან ჩამოცურებული ლოდის გვერდით, საშუალო ზომის (4,5×6,0 მ.) შესასვლელია გამოქვაბულში. ამ გა-მოქვაბულს წინა კედელი ჩამონგრეული აქვს და ახლა ზემო-

¹ გ. ფუთურაძე, დასახ. შრომა, გვ. 6.

ხსენებული ლოდი მის მაგივრობას ასრულებს. გამოქვაბულის ზედაპირი ვარძიისთვის დამახასიათებელი სიწმინდითაა დამუშავებული. ჩრდილოეთ კედელში გამოკვეთილია დიდი ნიშა, რომელსაც საპირიანი სამყურა თალი აქვს (სურ. 73). შუა თალი, თავის მხრივ, აგრეთვე სამნაწილედია და მისი ცენტრალური თალი შეისრულია. ნიშას ბუდეები აქვს. ჩანს, ორი ხის სვეტი ყოფილა ჩამაგრებული და, შესაძლებელია, ხის მოჩარჩოებაც ჰქონდა. დასავლეთის კედელში ჩვეულებრივი თალიანი ნიშაა: საყურადღებოა აღმოსავლეთის კედელი, რომელიც ამასთან ერთად ეკლესიის შესასვლელსაც წარმოადგენს. მისი ფართო და მაღალი, მაგრამ არაღრმა ნიშა თალიანია. ნიშის შუაში თაღოვანი ტიმპანით დაგვირგვინებული შესასვლელი კარია. მთელი ეს ნაწილი შეღესილობითაა დაფარული და მოხატული (სურ. 74). ამ დიდი ნიშის ჩრდილოეთით, იმავე კედელზე, თახჩაა შეისრული თალით. თალი წვეტიან მთავრდება ნავის ცხვირის სახედ.

ეკლესიის შესასვლელი კარის ტიმპანში „ვედრებაა“ გამოსახული. შუაში საყდარზე (სავარძელზე) მჯდომი ქრისტეა, აქეთ-იქით ღეთისმშობელი და იოანე დგანან. კედლის ზედა ნაწილში „სულიწმინდის მოფენაა“, სამხრეთით, მის ქვეშ, წმინდა ივლიტა. ჩრდილოეთის მხარეს ქტიტორის პორტრეტია ეკლესიის კარისკენ ხელგაწვდილი და მაყურებლისკენ მეოთხედით მობრუნებული (სურ. 75). ფიგურას გრძელი სამოსელი აცვია; მხარზე და წელზე მოსარტყამი აქვს, რომელიც ხელზეა გადაკიდული. სახე წვერ-ულვაშითაა მოაილი და თავი გვირგვინით დაბურული. აღსანიშნავია, რომ ეს მეფის სამოსელში გამოხატული ფიგურა დაუმთავრებელია; სამოსელის ზოგიერთ ნაწილზე საღებავი სულ არაა დადებული. საუბედუროდ, ამ კომპოზიციაზე წარწერის არავითარი ნიშანიც კი არაა შენიშნული.

ნიშის თაღში მაღლა „ხარებაა“, დაბლა: ჩრდილოეთის გვერდზე ორი ანგელოზია, რომელთაც ხელში მედალიონში მოთავსებული ქრისტე-ევმანოელი უჭირავთ. თაღის სამხრეთი ნაწილი ჩამოკეცილია მთლიანად. მხატვრობის სამხრეთი და

ქვედა ნაწილი ძალიანაა დაზიანებული, ნახატის გარჩევა კი ძნელია.

აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოეთის მხარეს, დასავლეთის კედელზე, ზედა ნაწილში შელესილობაა და მხატვრობაა დაწყებული. ჩანს, განზრახვის სისრულეში მოყვანა აღარ დასცლიათ.

მხატვრობა კომპოზიციებში სქემატიზებულია და ხისტი; სამაგიეროდ პორტრეტები: წმ. ივლიტა, ორი ანგელოზი მოქნილი ხაზებითაა შესრულებული და ჩრდილ-სინათლეც რამდენადმე რბილი გადასვლებითაა მოცემული. სახეების გაღიაება მოყვითალო, ზოგჯერ მოვარდისფრო ფერებითაა შესრულებული. სამოსელის ნაოქები კი ღია ყავისფერითაა ჩაჩრდილული. ტანისამოსის ფერებში სკარბობს მომწვანო და ლურჯი, რომელიც ცის ფონთან ერთად ცივ კოლორიტს იძლევა. ეს მხატვრობა XVI საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება.

თვით ეკლესია დარბაზულია და ძალზე მცირე. დარბაზის ზომა $2,5 \times 2,5$ მ-ს შეადგენს. საკურთხეველი ჩვეულებით სამებრ ერთი საფეხურითაა შემალლებული და დარბაზიდან ტრიუმფალური თალითაა გამოყოფილი. აბსიდში, ისევე როგორც დარბაზის ნაწილში, მერხია. საკურთხევლის შუაზე მოზრდილი ტრაპეზია. სამხრეთის კედელში გაჭრილი ორი სარკმლით ეკლესია საკმარისადაა განათებული, ჩრდილოეთ კედელში გამოკვეთილია დიდი ნიშა, რომლის იატაკში უცნობი პირის საფლავია.

საკურთხევლის კონქში (სურ. 76, 77) წელამდე ღვთისმშობელია გამოხატული, განზე გაშლილი და ზემოთ ამართული ხელებით. მის გულთან ასეთივე პოზაში ყრმა იესოა. მარჯვნივ და მარცხნივ კი ნთავარანგელოზებია. ამ კომპოზიციის ქვემოთ გამოსახულია ქრისტე, რომელიც კუბოდან ამოდის, აქეთ-იქით ორ-ორი მამათმთავარია, წელში მოხრილი და ქრისტესკენ მიმართული. მათი სამოსელი ღია ფერისაა: ყავისფერი, ლაქვარდი და მწვანე. ნაოქები შავი ხაზებითაა გადმოცემული, ხოლო ჩრდილ-სინათლე თეთრი ან ისევე შავი ფერით.

კამარის საქვეზე ფართო, როზეტებისაგან შედგენილი ორნამენტული არშიაა გატარებული. იგი ეკლესიის დარბაზის კამარას ორად ჰყოფს: სამხრეთ ნახევარში აღმოსავლეთით „იერუსალიმში შესვლის“ კომპოზიციაა, დასავლეთით—„ლაზარეს აღდგინება“. კამარის ჩრდილოეთის ნახევარში აღმოსავლეთით „ამაღლება“, შუაზე — „აღდგომა“ და დასავლეთით „ჯვარცმია“.

სამხრეთის კედელზე „ნათლისღება“ და „სულიწმინდის მოფენა“ მოცემული. კედლის ქვედა ნაწილზე პანელია წრიული როზეტებისაგან შემდგარი. თითოეული როზეტის ცენტრში წმინდანის პორტრეტია მოთავსებული. დასავლეთის კედელზე, წრიულ ნაწილში „ღვთისმშობლის მიძინება“, კარის სამხრეთით—მიქელ და ჩრდილოეთით—გაბრიელ მთავარანგელოზი. ჩრდილოეთის კედელზე ნიშის აღმოსავლეთით „ფერისცვალება“. თვით ნიშაში „ქრისტე ყოვლისმპყრობელია“ გამოსახული, ხოლო თაღოვან ნაწილში „ხარება“, „შობა“ და ორი ძალზე დაზიანებული კომპოზიციაა.

მხატვრობის სახეები, რომლებიც შავი ხაზებითაა მოხაზული, მუქი ყავისფერითაა შესრულებული. გაღიაება სახის გაშუქებული ნაწილებისა თეთრი ფერის შტრიხებითაა მოცემული. ფიგურები უპროპორციოა. მოძრაობა უსიცოცხლოდაა გადმოცემული. პეიზაჟი სწორხაზოვანია, მკვეთრი. კონტურები შავი ხაზებითაა აქვს შემოხაზული, ცის ფონი იმდენად მუქი ლურჯი ფერითაა შესრულებული, რომ შავი ფერის შთაბეჭდილებას ტოვებს. წარწერები, თუ ეკლესიის გარეთა მხატვრობაში ტანწერილი და მოხდენილი ქართული ასომთავრულით იყო გადმოცემული, აქ, შიგ ეკლესიაში, დაუდევრად და ნაჩქარევად დაწერილი ბერძნულად.

ეს მხატვრობა რამდენადმე წინ უსწრებს ეკლესიის გარეთ მოთავსებულ მხატვრობას და XVI ს-ის დასაწყისს უნდა მიეწეროს.

მომდევნო ხანაში, როდესაც საქართველოს ეს ნაწილი თურქთა სათარეშო გახდა, ამ მხატვრობის არც ერთ პერსონაჟს პირისახე არ გადაურჩა. ყოველი ეკლესიაში შე-

ზოსული, ჩანს, ხმალ-ხანჯლის ხმარების ოსტატობაში აქ ცდილა დახელოვნებულიყო და მხატვრობაზე გამოსახულ ადამიანებს თვალებსა და პირისახეს უჩიჩქნიდა. მაგრამ მართო ანანაურის ეკლესია არ იწვევდა მათში ასეთ „ინტერესს“. ვარძიის თითოეული გამოქვაბული განიცდიდა ამ სახის დამლუპველ ზემოქმედებას, რომელიც მხოლოდ 1828 წლის შემდგომ მოისპო.

ვარძიას დიდი ყურადღება მიექცა მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების დროს, განსაკუთრებით მას შემდგომ, რაც აქ 1938 წელს მუზეუმი იქნა დაარსებული. მუზეუმის დაარსებისთანავე ჩატარდა გამოქვაბულთა დიდი ნაწილის გაწმენდა, შეიქმნა პირობები ძეგლის მეცნიერული შესწავლისათვის. პირველ წლებშივე აიზომა თითქმის მთელი აღმოსავლეთი ნაწილის გამოქვაბულები, გამოვლინდა რიგი საყურადღებო საკითხი.

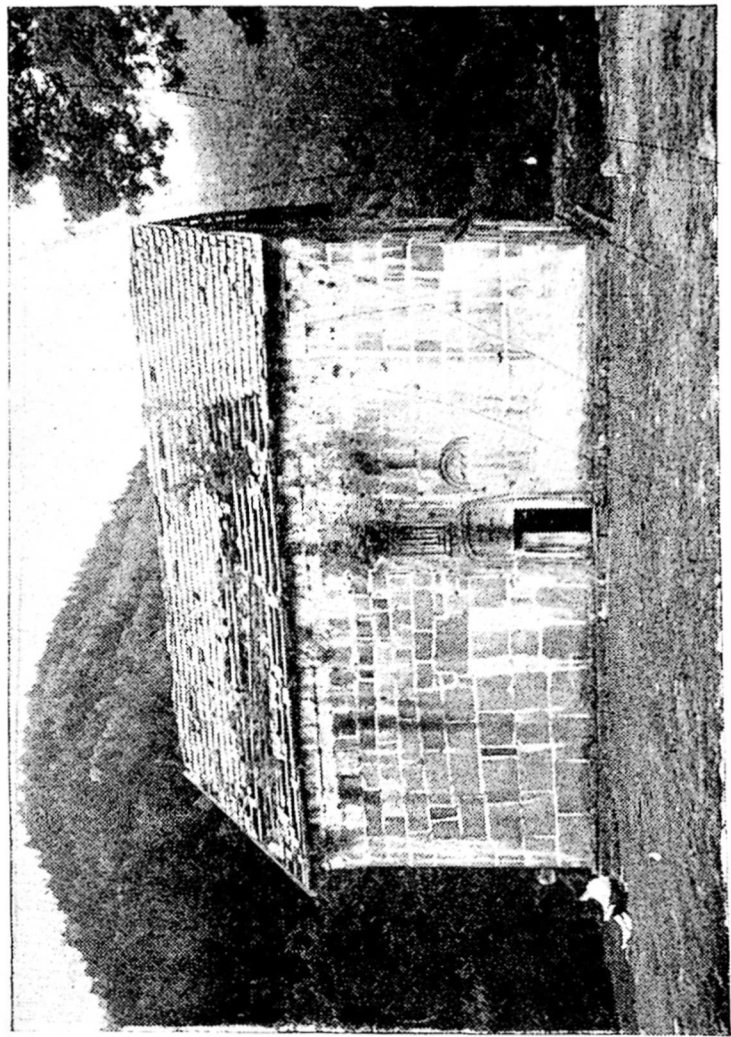
სამამულო ომის დაწყებისთანავე, მუზეუმის მთელი შემადგენლობა სამშობლოს დასაცავად ფრონტზე გაეშურა, მაგრამ მუზეუმს მაინც არ შეუწყვეტია მუშაობა. მამაკაცი მეცნიერი თანამშრომლები ქალებმა შეცვალეს და ომიანობის ძნელ პირობებში მესხეთ-ჯავახეთის ისტორიული და არქიტექტურული ძეგლების უმრავლესობის ფიქსაცია და შესწავლა ჩაატარეს. ეს ახალი ამოცანა ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალის წინაშე მეცნიერებათა აკადემიის მიერ იყო დასმული, როგორც იმ დროისათვის აუცილებელი და გადაუდებელი სამუშაო.

სამამულო ომის დამთავრების შემდგომ, კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა ხელისუფლებამ კიდევ უფრო მეტი ყურადღება მიაქციეს ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალის მუშაობას: მნიშვნელოვნად გადიდდა მეცნიერ თანამშრომელთა რიცხვი და ჩატარდა ღონისძიებები ნაკრძალის კეთილმოსაწყობად. ვარძიის გაცნობის ინტერესი შორს სცილდება საქარ-

აკეილას ფარგლებს. მას ხშირად ეწვევიან სტუმრად საბჭო-
თა კავშირის სხვადასხვა კუთხიდან, მოსკოვიდან, ლენინგრადი-
დან. სტუმრები, ათვალიერებენ რა გამოქვაბულებს, ეცნო-
ბიან ქართველი ხალხის შემოქმედებისა და შრომის უნარს:
სოფლის მეურნეობის, ჰიდროტექნიკის, ქალაქმშენებლობის,
სამხედრო-საინჟინრო და სახვითი ხელოვნების საქმეში.

მაგრამ ვარძია მთლიანად რომ იქნას წარმოდგენილ-
მნახველთა წინაშე, საჭიროა ხანგრძლივი და დაუღალავი
შრომა. საჭიროა ზოგად ხაზებში წარმოდგენილი თითოეული
საკითხი მთელი სიღრმით იქნეს შესწავლილი და ახალი, ჯერ
ჩვენთვის უცნობი, საკითხები გამოვლინდეს.

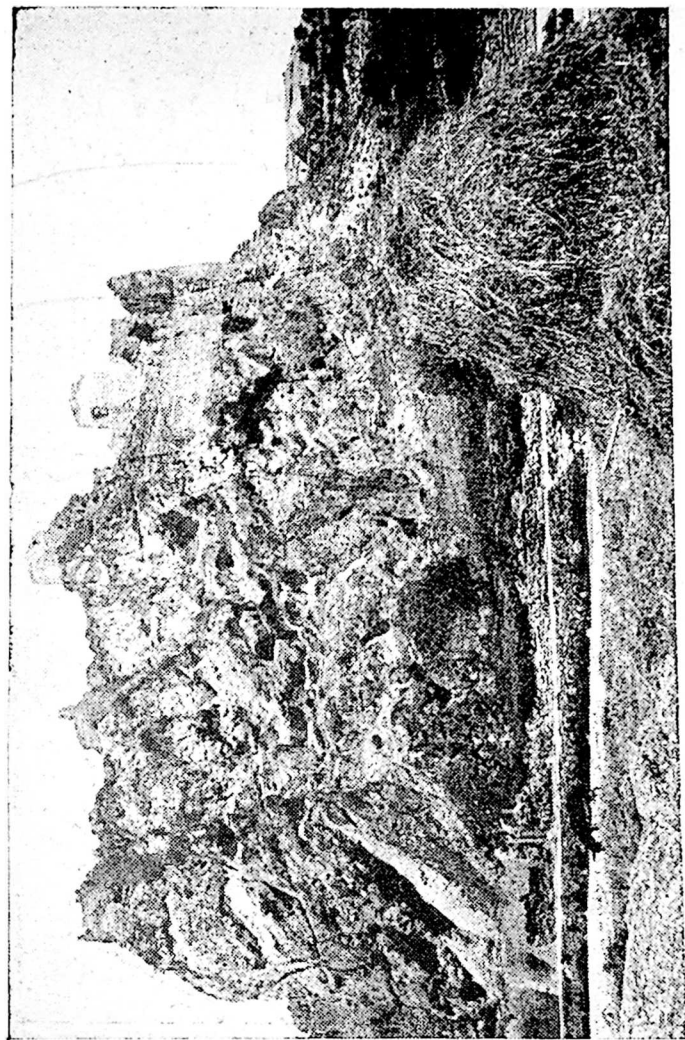
ამ საპატიო მიზნისათვისაა მოწოდებული საქართველოს
სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვარძიის მუზეუმ-ნაკრძალი,
რომელიც ვალდებულია კომუნისტური პარტიისა და საბჭო-
თა მთავრობის ზრუნვა თავისი დაუღალავი და ნაყოფიერი
მუშაობით გაამართლოს.

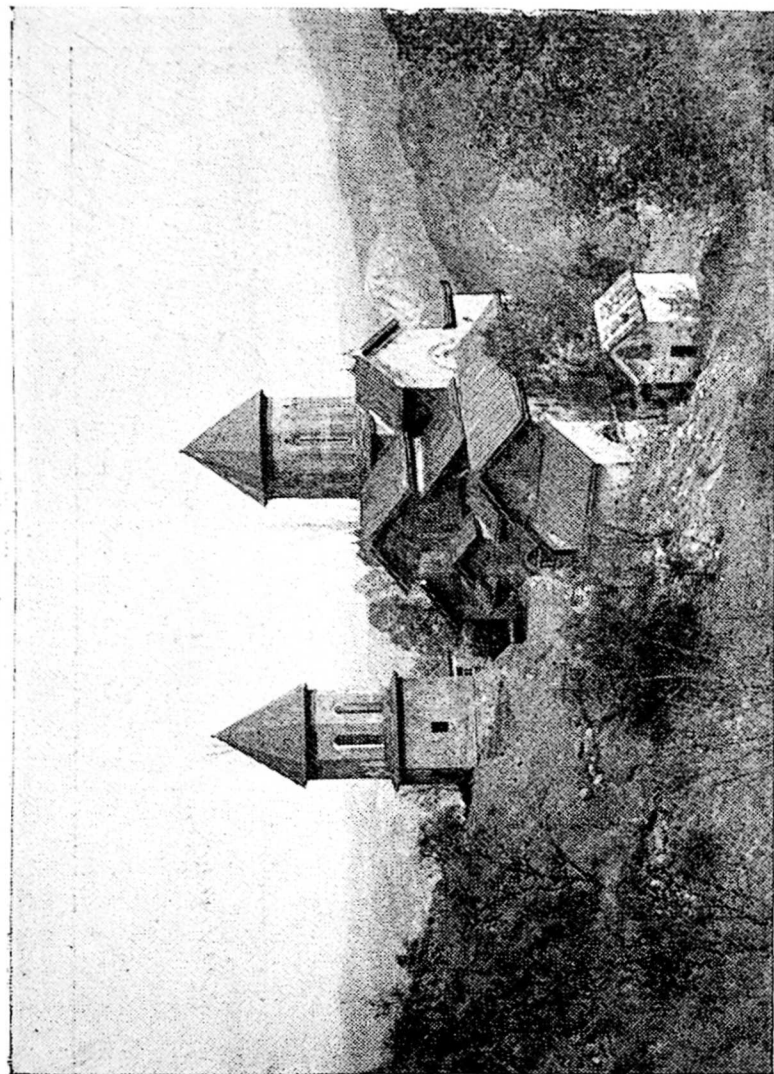
სურ. 1. სადგურის წმინდა გიორგის ეკლესია

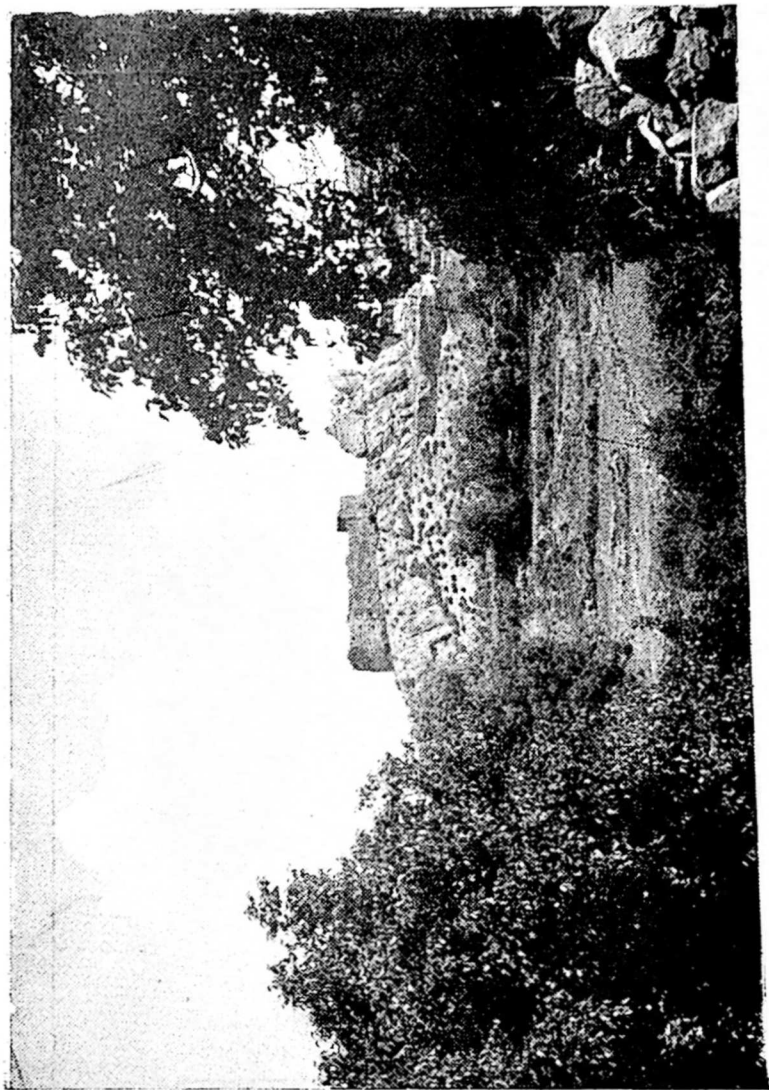
სურ. 2. მწვანე მონასტერი (ჩითახევი)

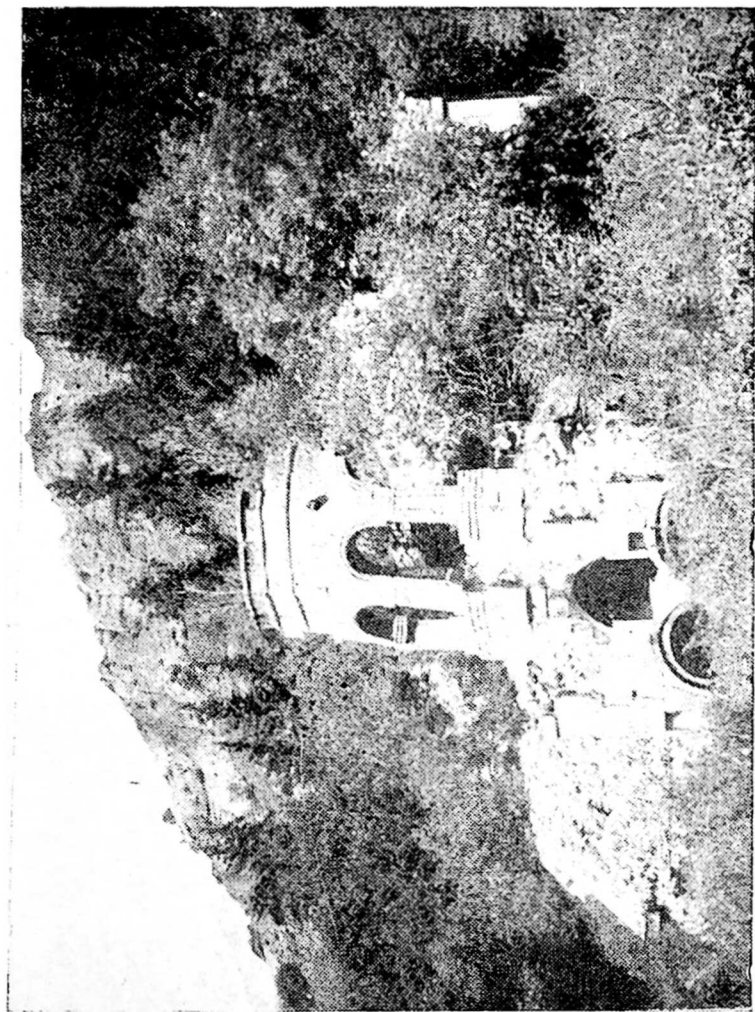
სურ. 3. აწყურის ციხე

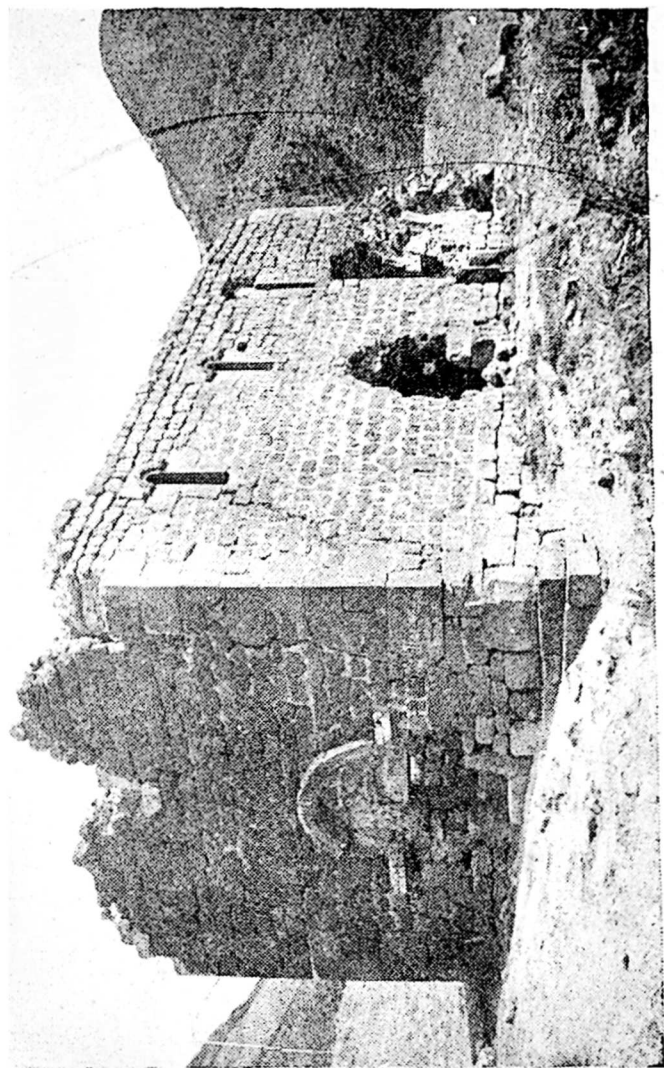
სურ. 4. საფარის მონასტერი

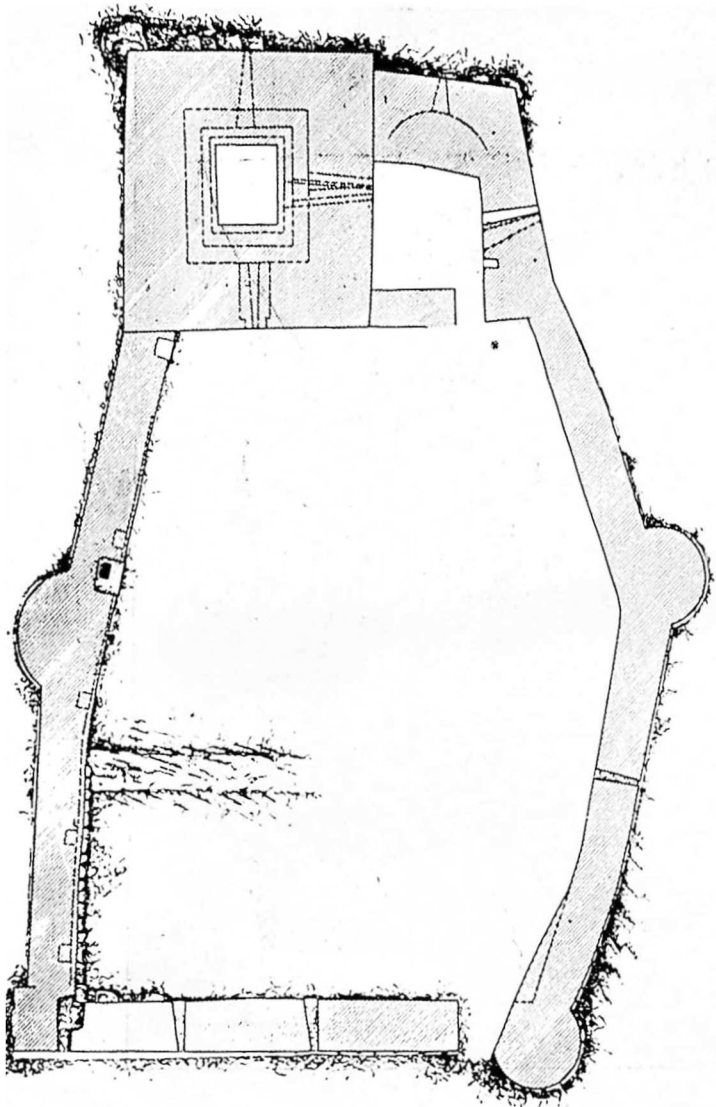
სურ. 5. ასპინძის ციხე. ზოგადი ხედი სამხრეთიდან

სურ. 6. შიდაკართის მონასტერი

სურ. 7. ხეილიშას ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

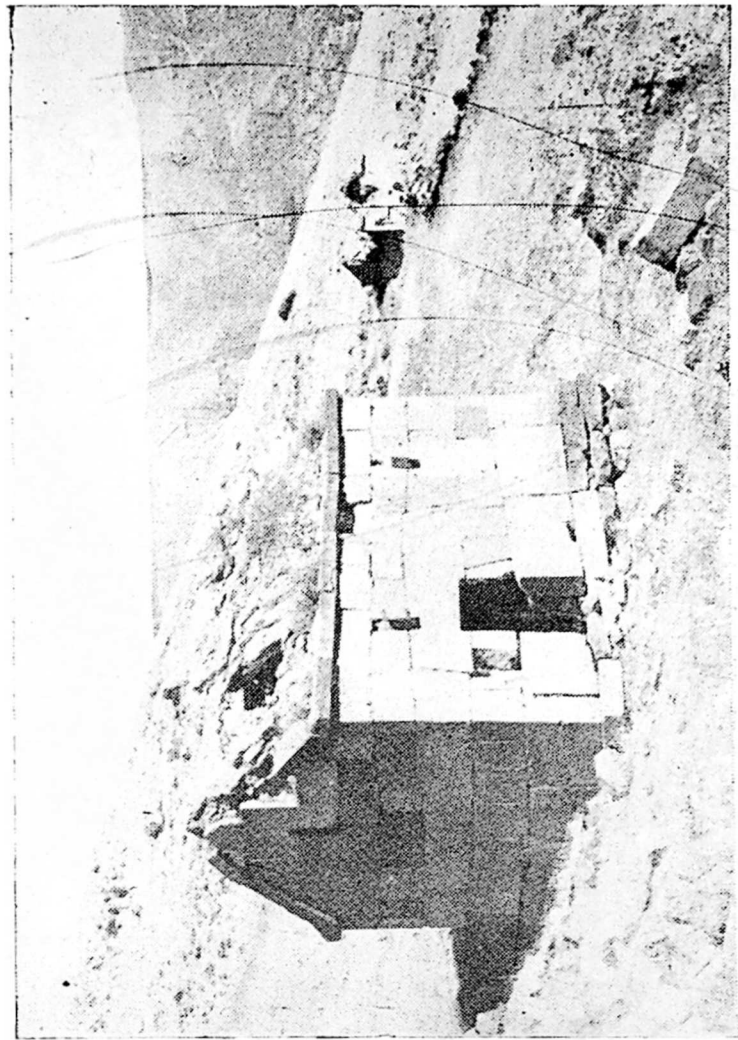
სურ. 8. კობტას ციხე. გეგმა. ანაზომი არქ. ბ. ლორთქიფანიძისა

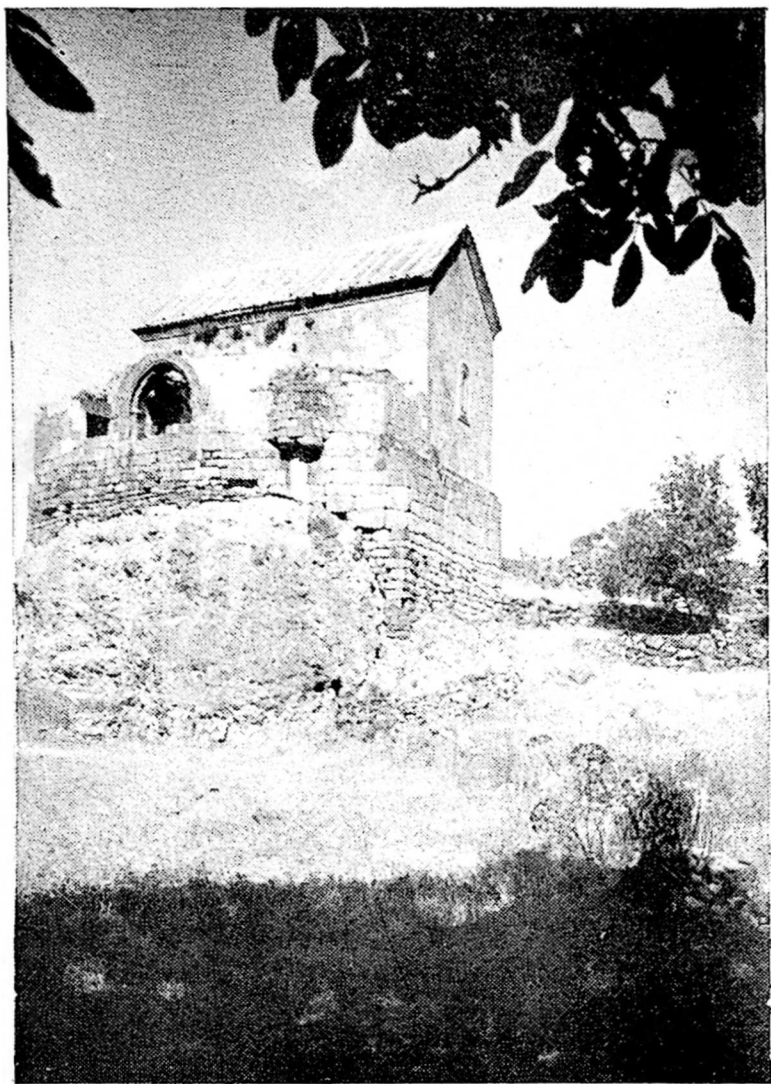
სურ. 9. კობტას ციხე. სამხრეთის ფასადი. ანაზომი არქ. ბ. ლორთქიფანიძისა

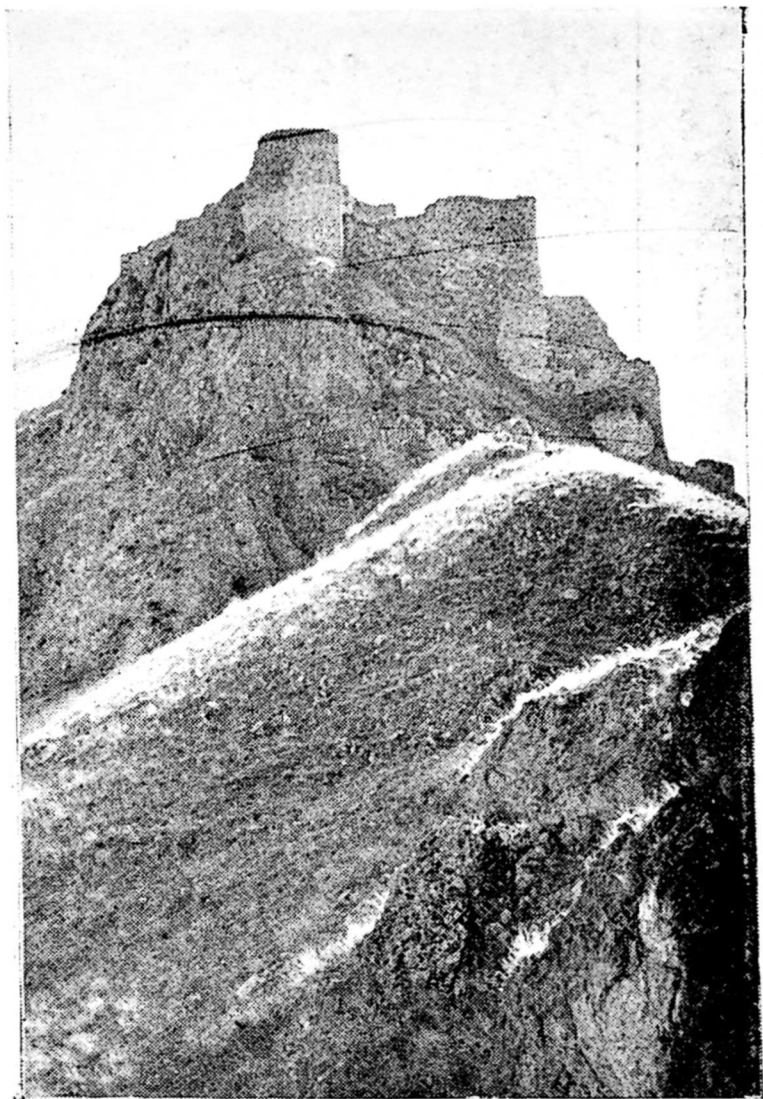
სურ. 10. ზერთვისის ციხე. ხედი ჩრდილოეთიდან

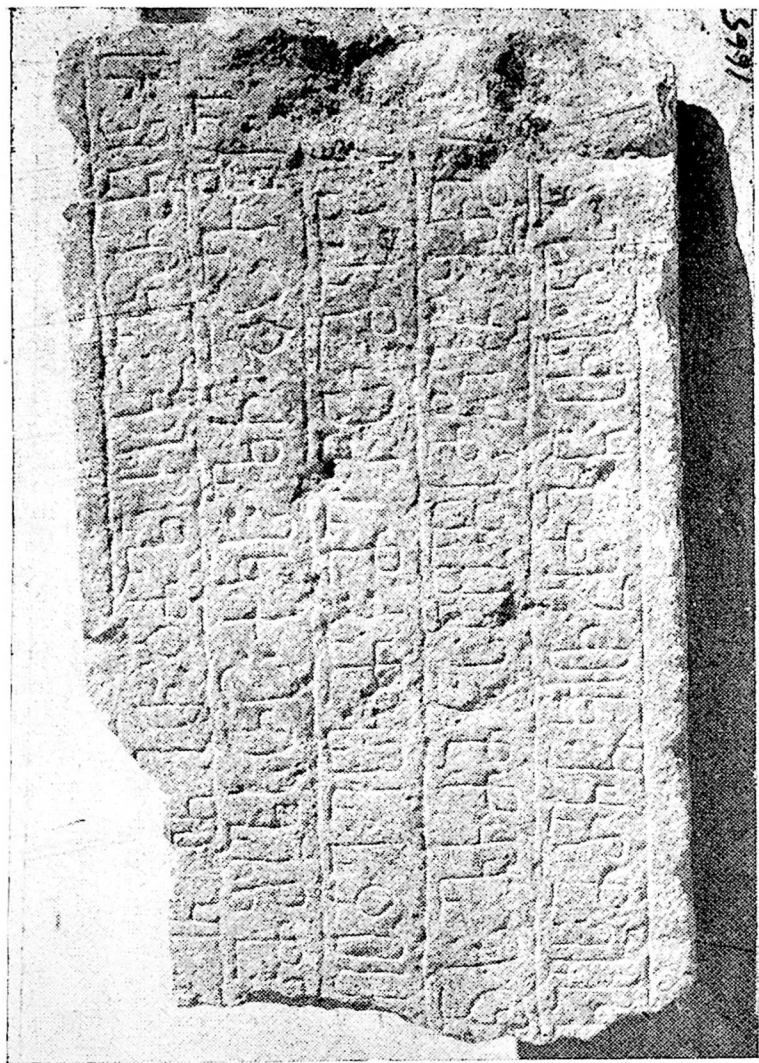
სურ. 11. ფია. მცირე ეკლესია. ხუდი სამხრეთ-დასავლეთიდან

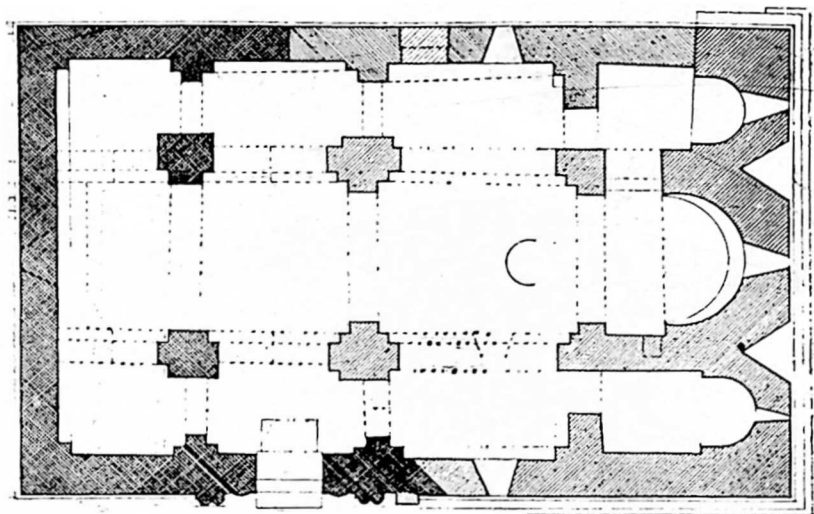
სურ. 12. წუნდის ეკლესია. ზოგადი ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

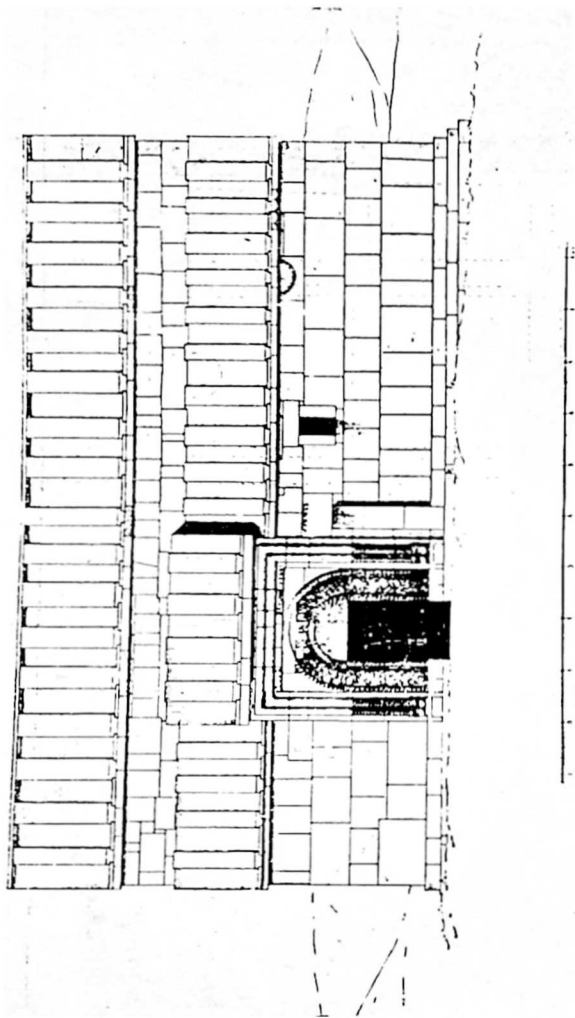
სურ. 13. თმოგვის ციხის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი

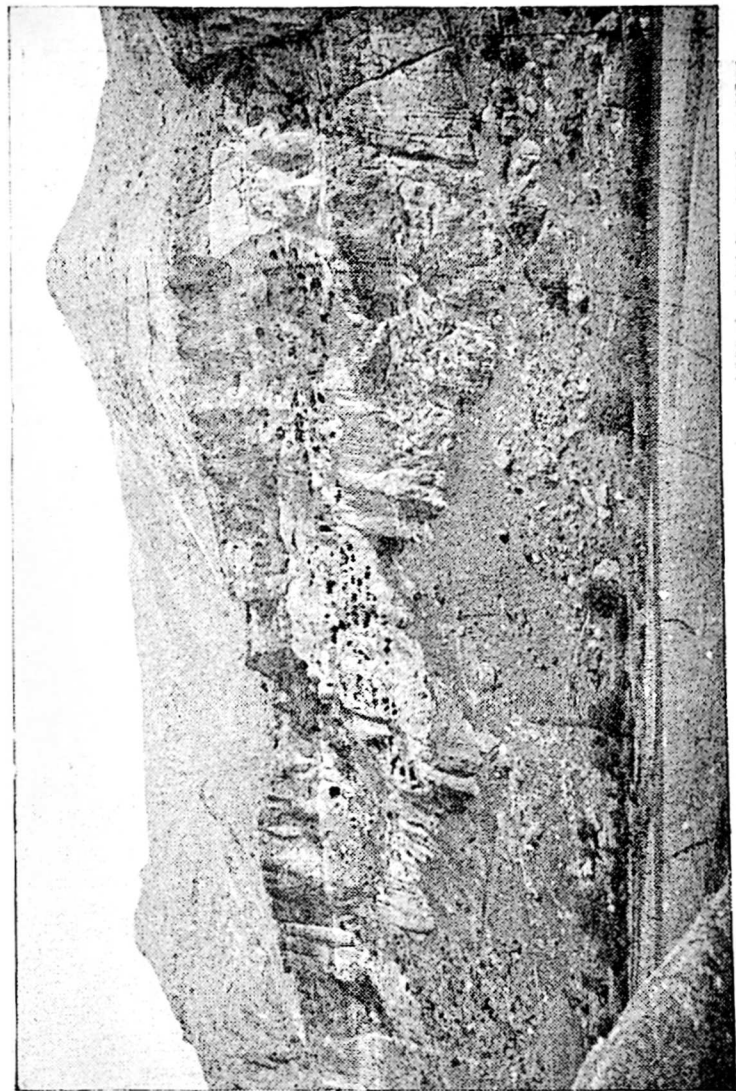
სურ. 14. თმთვეის ციხის 1350 წ. წარწერის ნაშთი

სურ. 15. ზედათმოგვის ეკლესია. გეგმა ანაზომი არქ. რ. გვერდწითელისა

სურ. 16. ზედათმოვების ეკლესია. სამხრეთის ფასადი. ანაზომი არტ. რ. გვერდწითელისა

სურ. 17. ვარძია. ზოგადი ხედი

სურ. 18. ტაძრის ქტიტორ ნეფთა პორტრეტები

* ԿՆԵՆ Ե ԴԱՄԵԴԻՆԵՆԻ
 ԴԻՄԵՆ Ե ԴԻՄԵՆ
 ԴԻՄԵՆ Ե ԴԻՄԵՆ

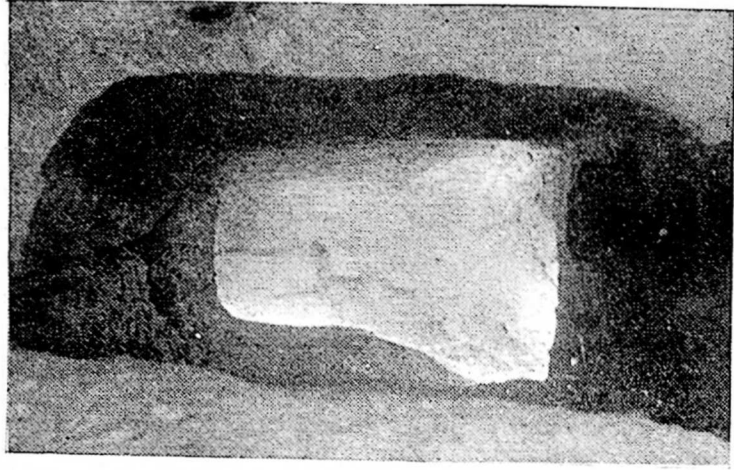
სურ. 19. მეფე გიორგი III წარწერა

* ԿՆԵՆ Ե ԴԱՄԵԴԻՆԵՆԻ
 ԴԻՄԵՆ ԴԻՄԵՆ
 ԿՆԵՆ Ե ԴԱՄԵԴԻՆԵՆԻ
 ԴԻՄԵՆ ԴԻՄԵՆ

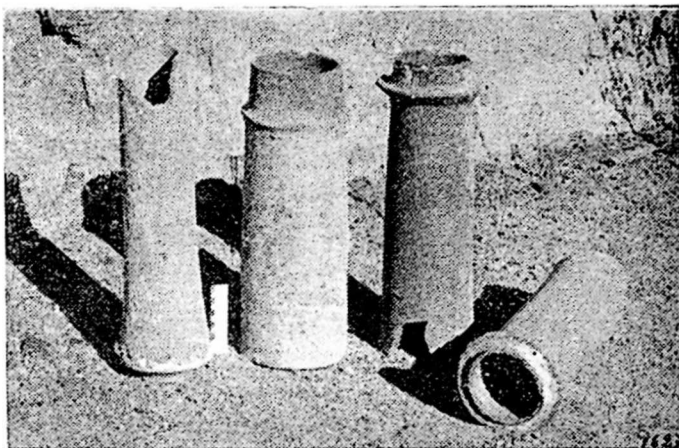
სურ. 20. თამარ მეფის წარწერა

სურ. 21. გიორგი მხატვრის ინიციალები

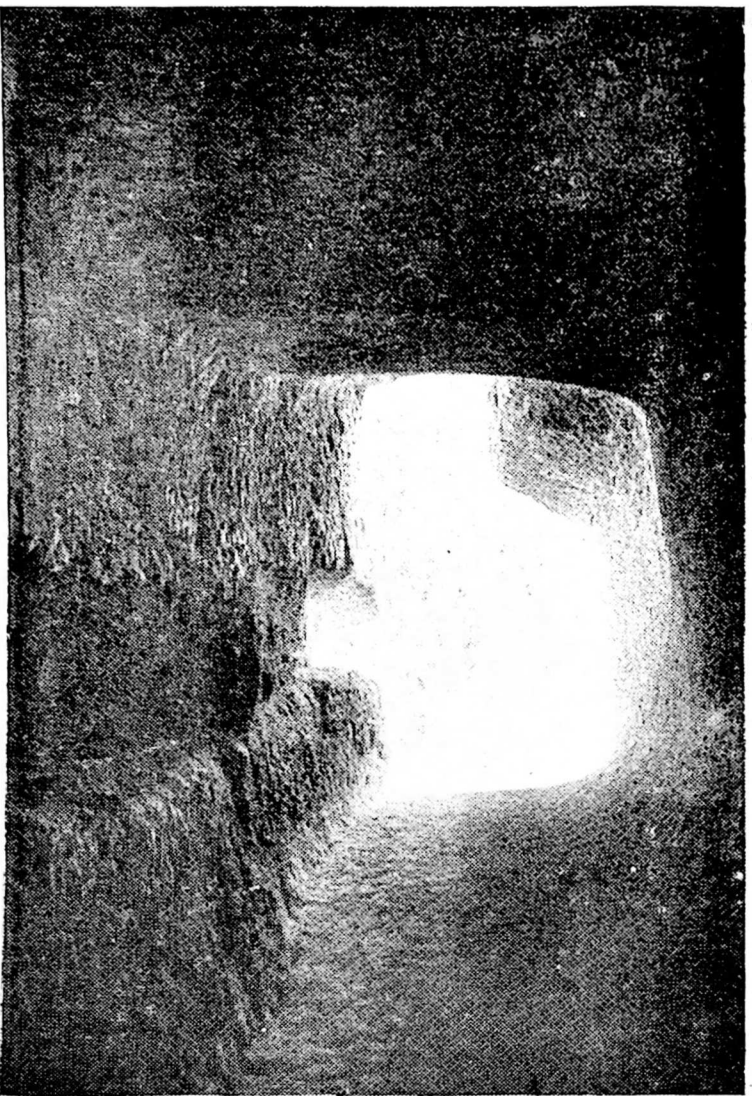

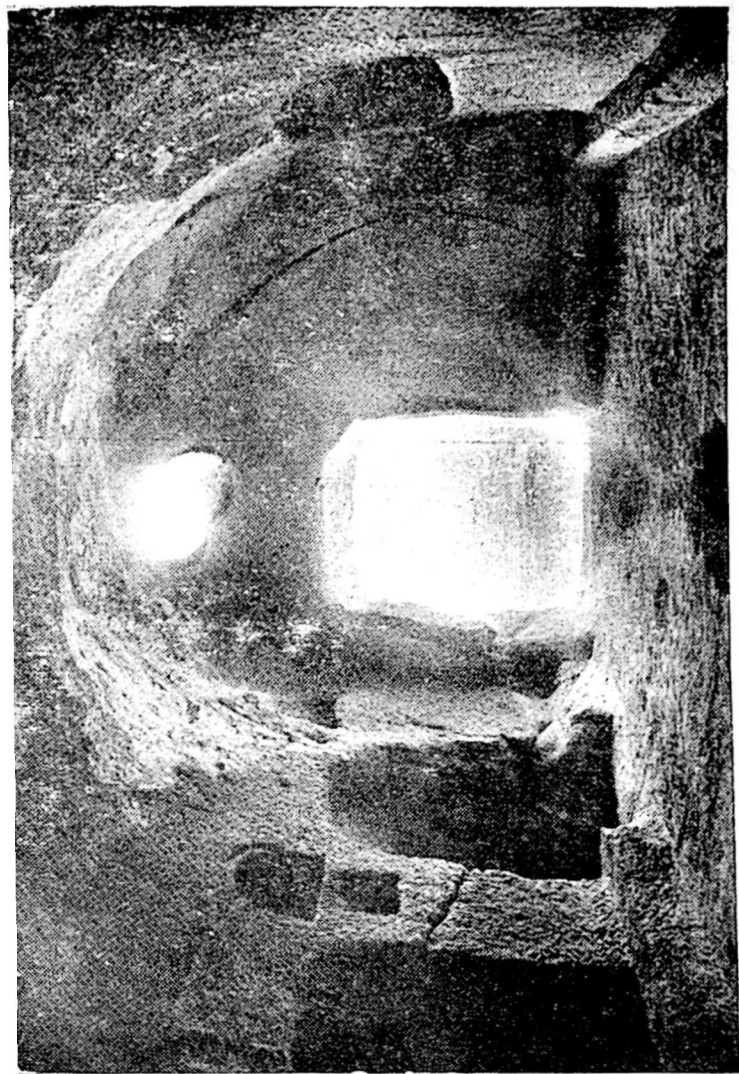
სურ. 22. წყალსადენის გვირაბი

სურ. 23. წყალსადენის მიღები

სურ. 24. სარწყავი აბის გორამი

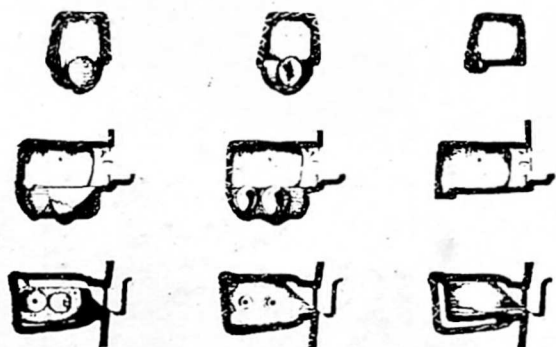

სურ. 25. გამოქვაბული საწნახელით

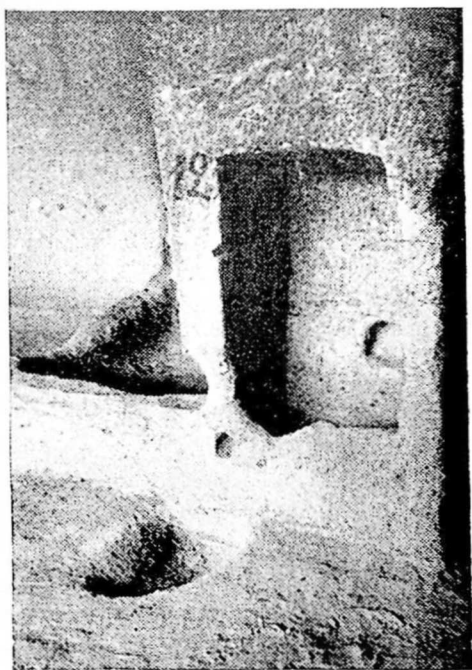
სურ. 26. საწნახელი

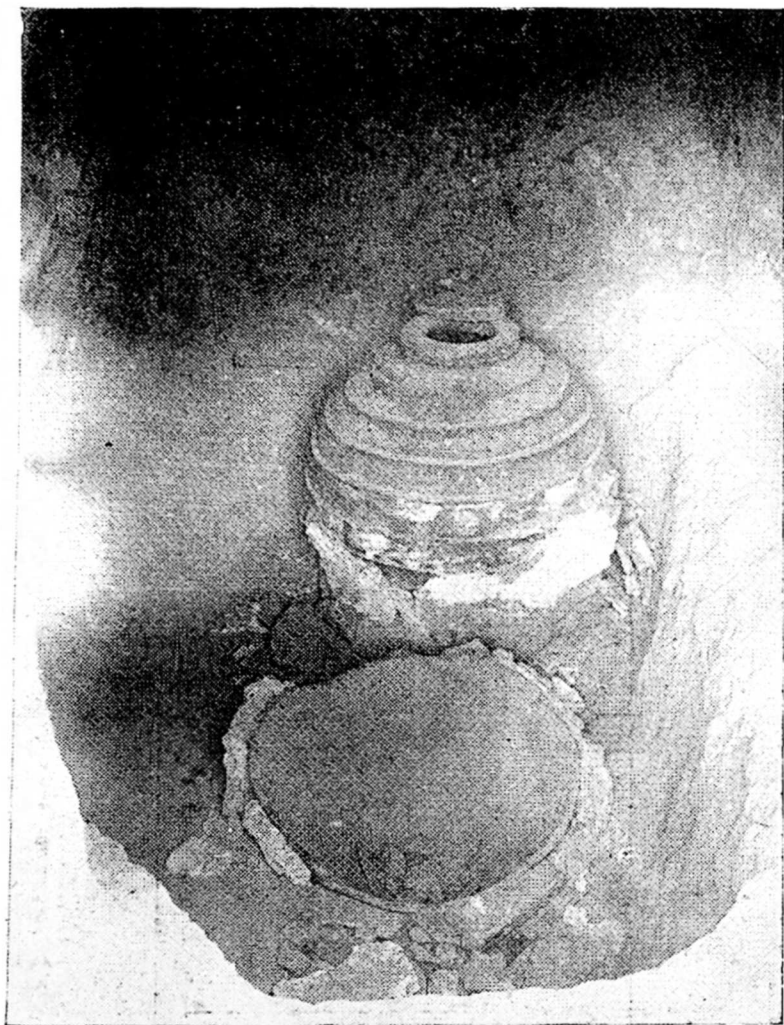
სურ. 27. გამოქვამულ „22“ აღდგენა. არქ.
კ. მელითაური

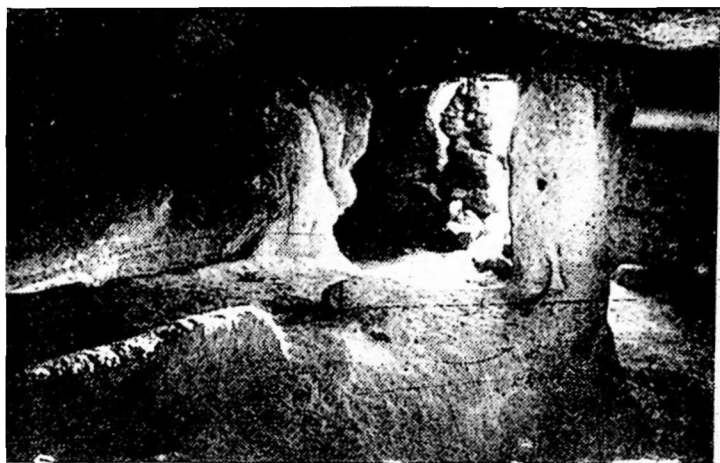
სურ. 28. საქაჯავის ალდგენა. არქ. კ. მელითაური

სურ. 29. საქაჯავის ახლანდელი სახე

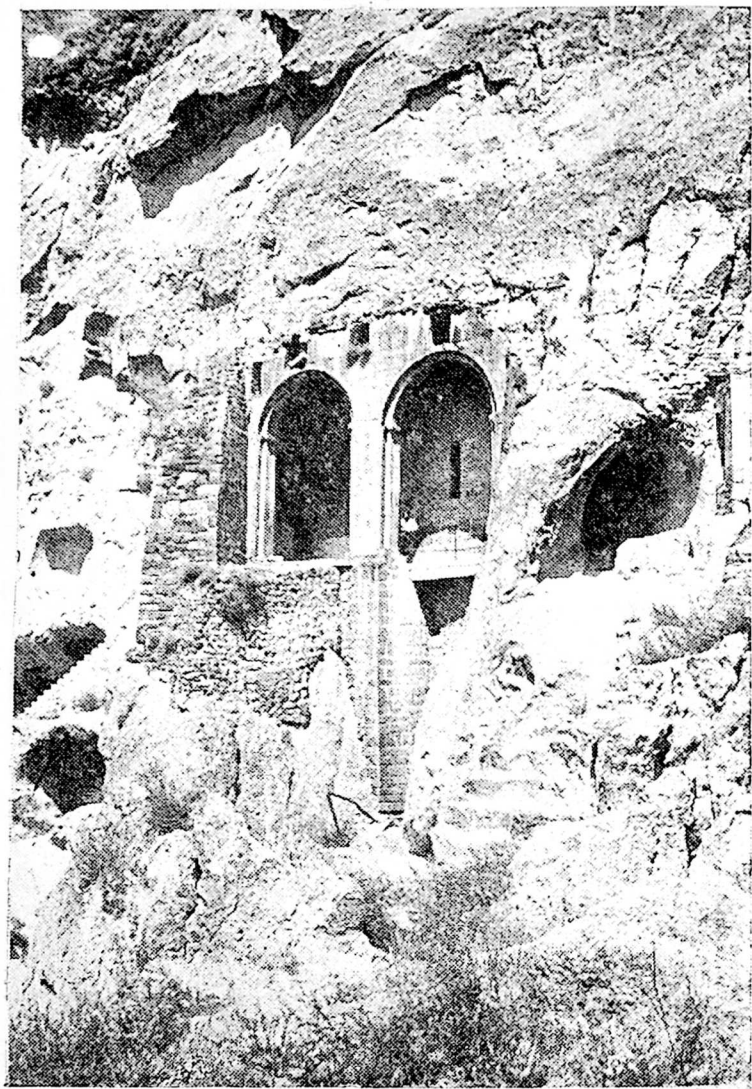
სურ. 30. ქვევრის ჩაღვმის წესი

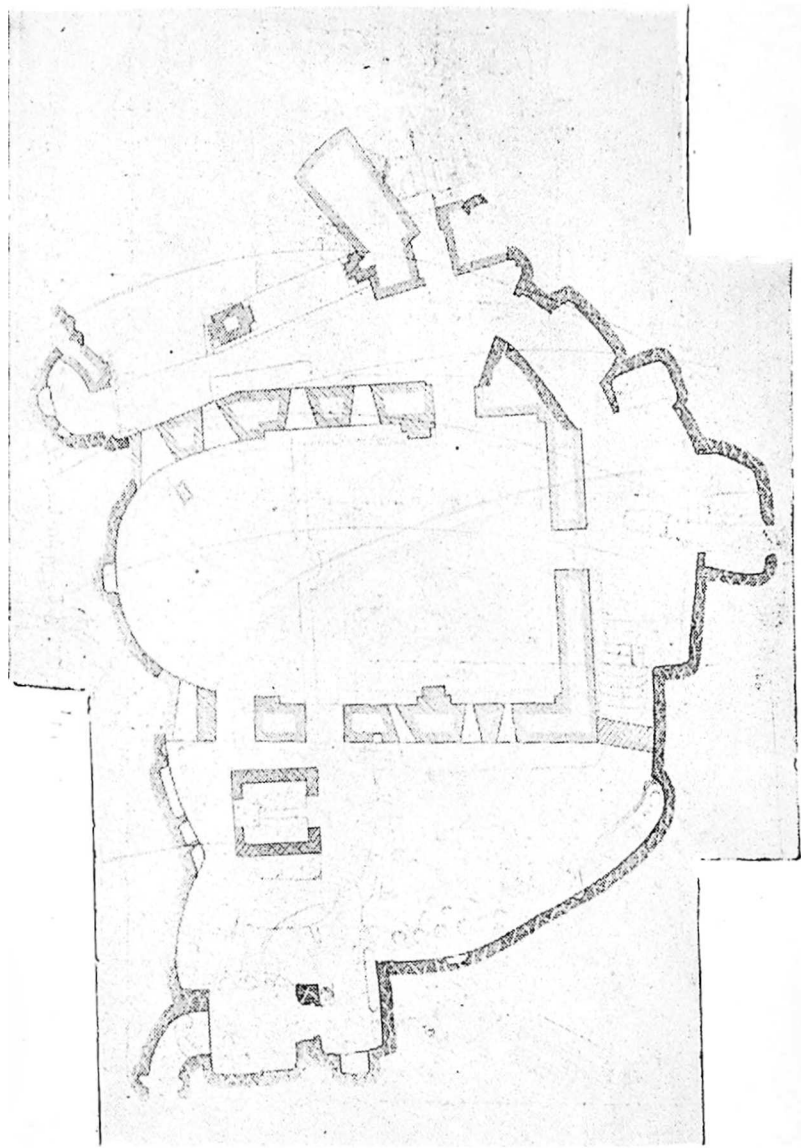
სურ. 31. საჯინიბო

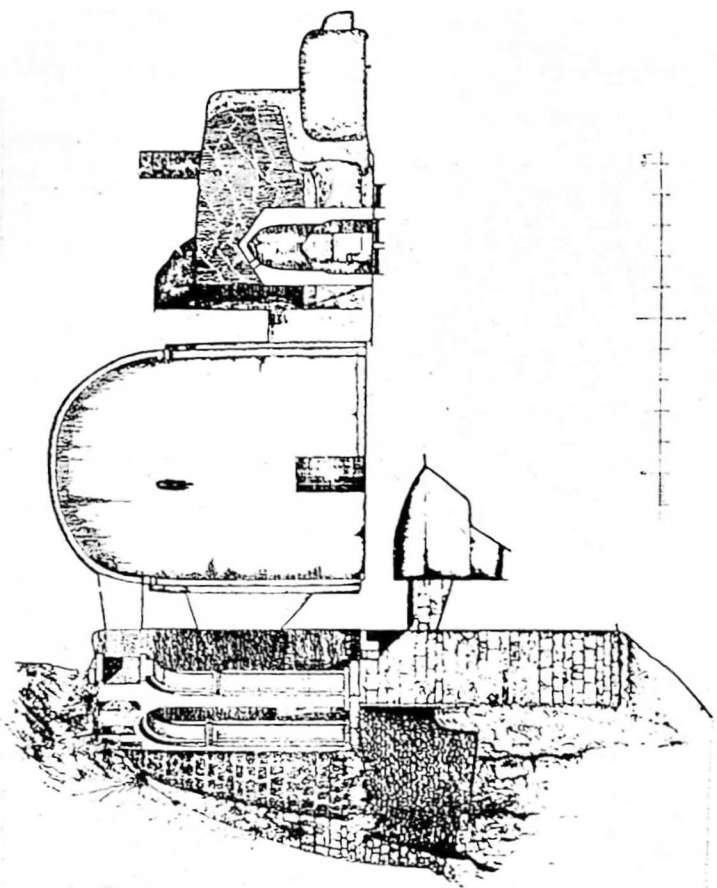
სურ. 32. საჯინიბოს ბაგა

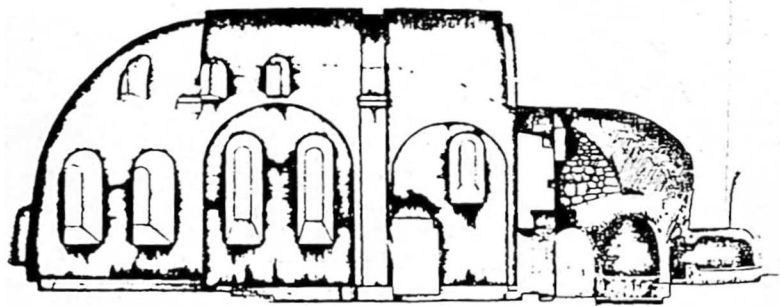
სურ. 33. ტაძრის სტოას ორთაღიანი საყრდენი კედელი

სურ. 34. ტაძრის ჯგუფის გეგმა. ანაზომი არტ. კ. მელითაურისა

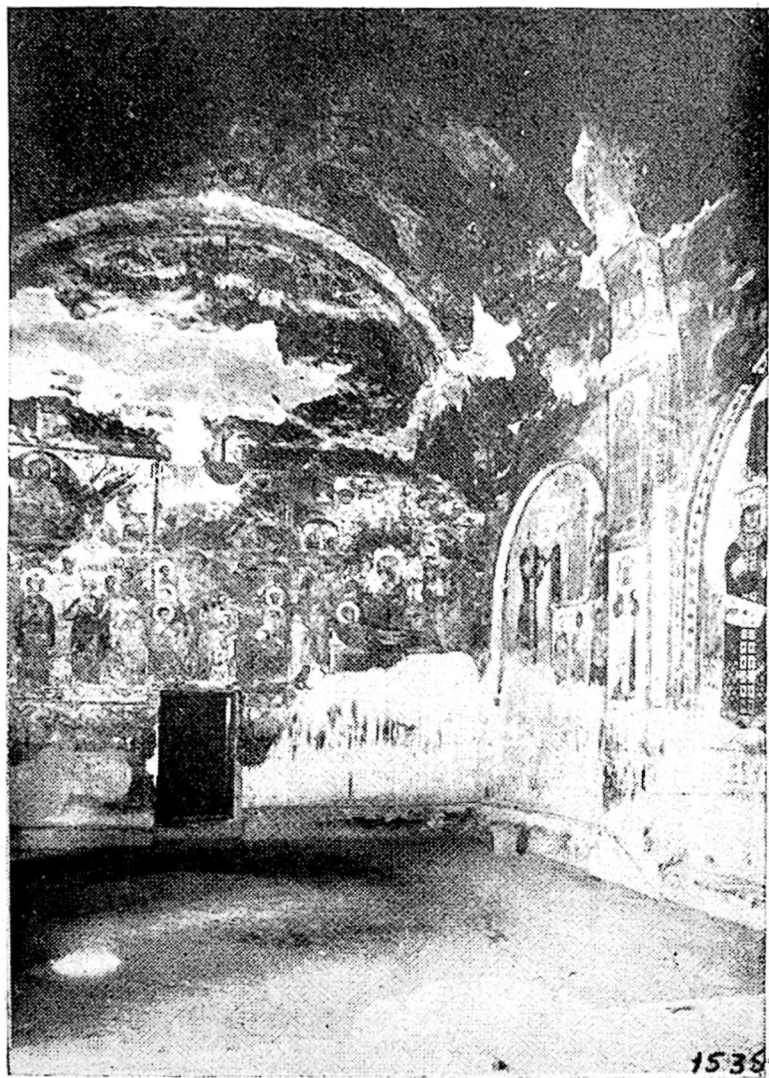
სურ. 35. განაკვეთი სიღრმეზე. ანაზომი არქ. კ. მელითაურისა

სურ. 36. განაკვეთი სიღრმეზე. ანაზომი არქ. კ. მელითაურისა.

სურ. 37. სტოას აღმოსავლეთი ნაწილი

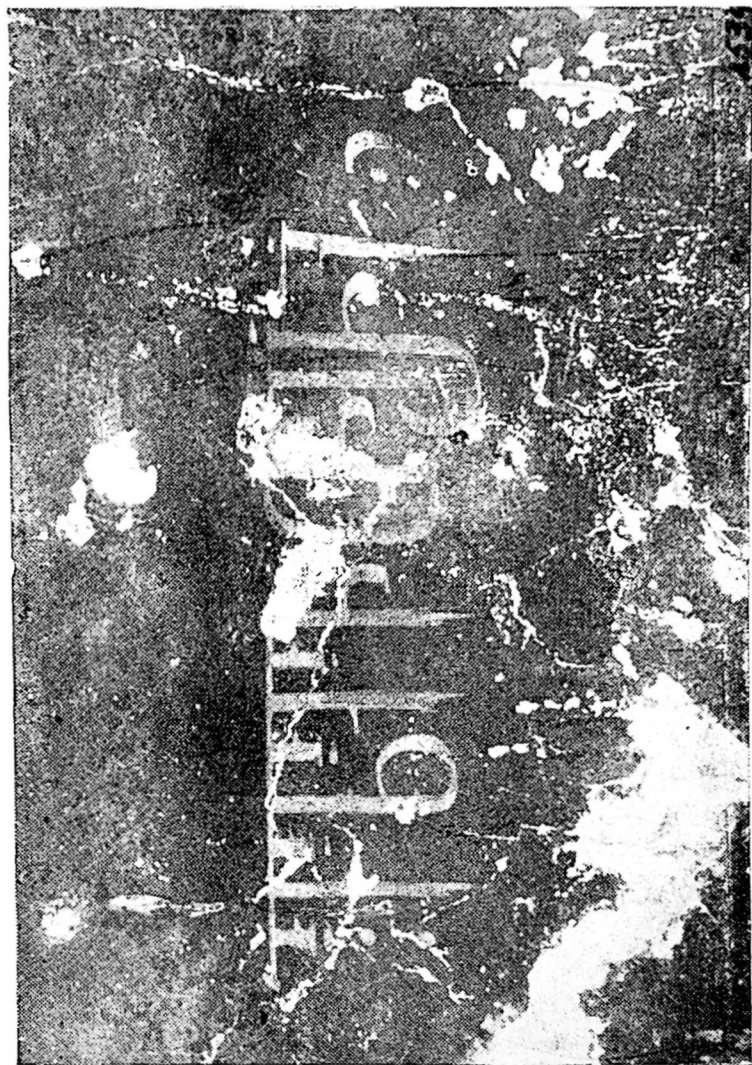
სურ. 38. ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის ინტერიერი

სურ. 39. თამარ მეფის პორტრეტი

სურ. 40. ტაძრის მზატვრობის „ღვთის მშობლის მიძინების“ კომპოზიციის დეტალი

სურ. 41. მხატვრობის წარწერა „წმ. ელევთერი“

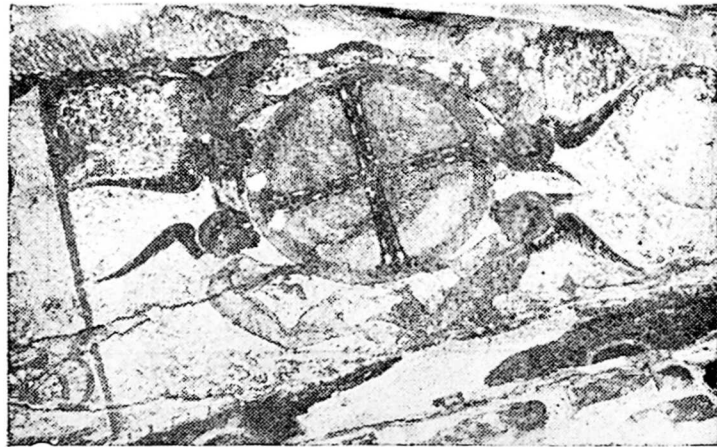
სურ. 42. საკურთხელოს მხატვრობის
დეტალი

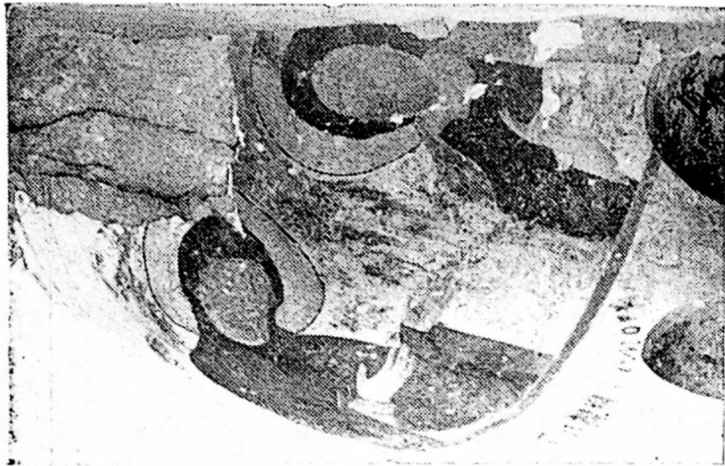
სურ. 43. მიქელ მთავარანგელოზი.
დეტალი

სურ. 44. წმ. მხედარი. დეტალი

სურ. 45. სტრას კამარის მხატვრობა.
„ჯვრის ამბულეზი“

სურ. 46. სტრას საკურთხეველის მხატვრობა.
„დეისუსი“. დეტალი

სურ. 47. წმ. სტეფანეს ცხოვრების კამპანიცია

𐌸𐌹𐌱𐌰𐌿𐌽𐌰𐌽𐌰𐌹𐌺
 𐌸𐌹𐌱𐌰𐌿𐌽𐌰𐌹𐌺
 𐌸𐌹𐌱𐌰𐌿𐌽𐌰𐌹𐌺

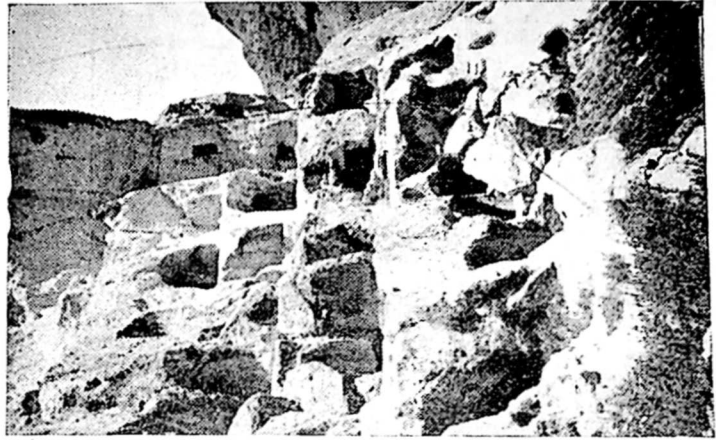
სურ. 48. სტოას მხატვრობის წარწერა: „გუნდნი წმინდათა მამათანი“

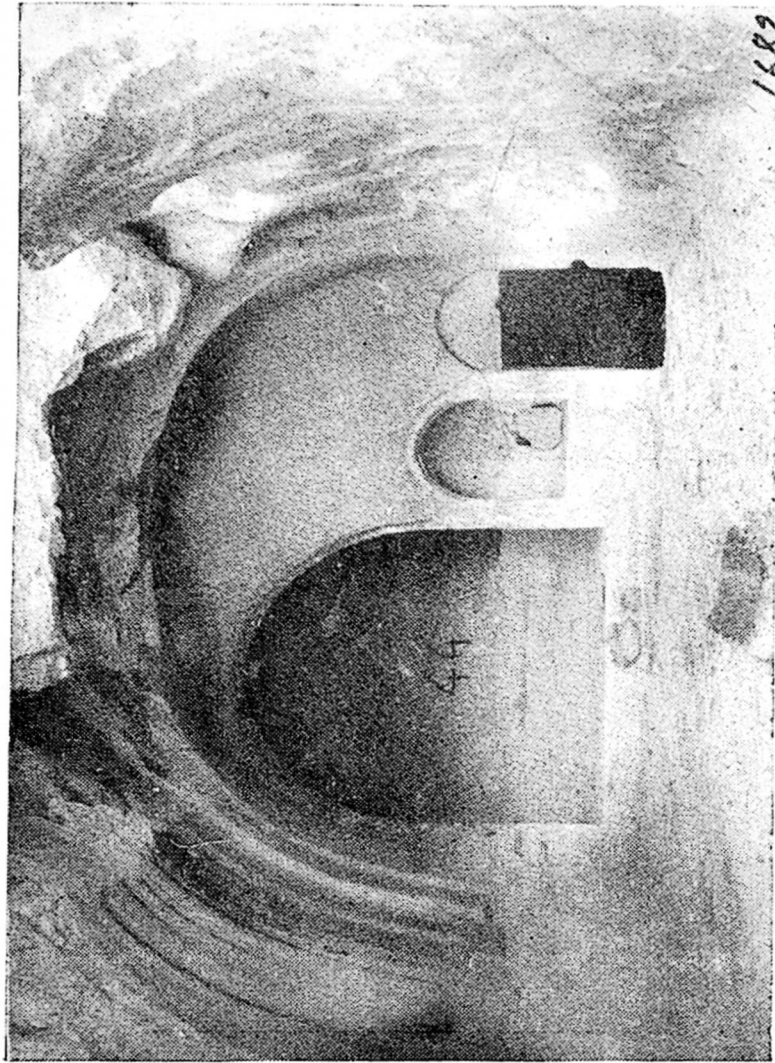
სურ. 49. სტოას კარის ბალავარი ივანე ათაბაგის წარწერით

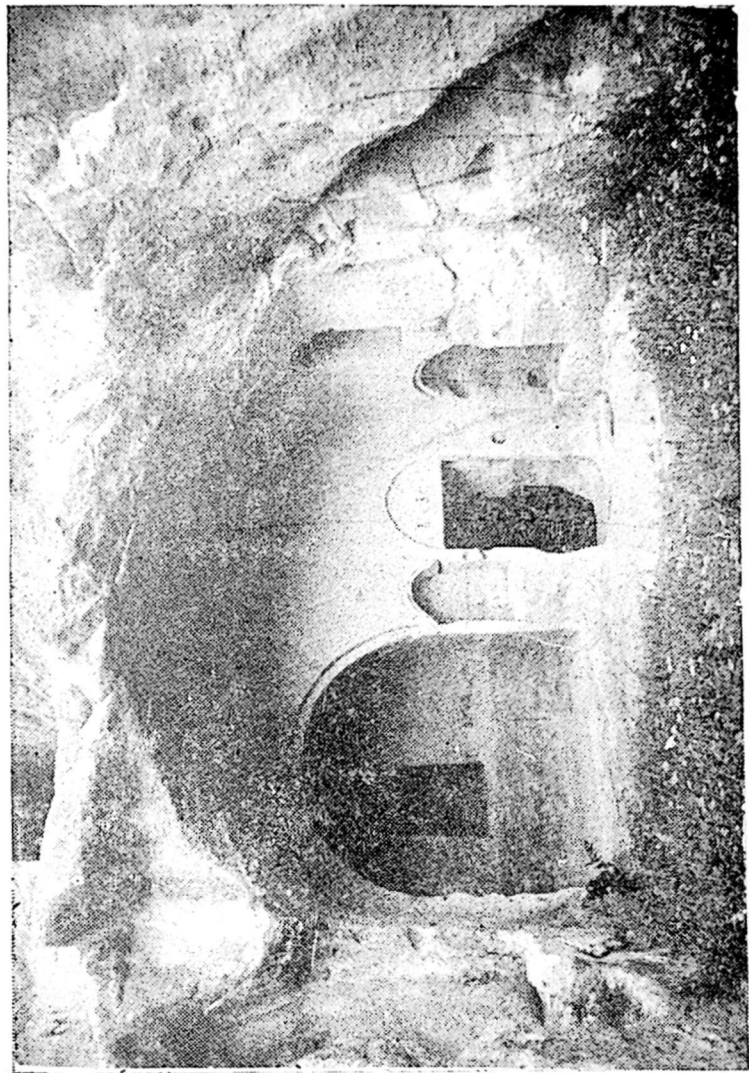
სურ. 50. სახიზარის სამხ.-დას. ნაწილი

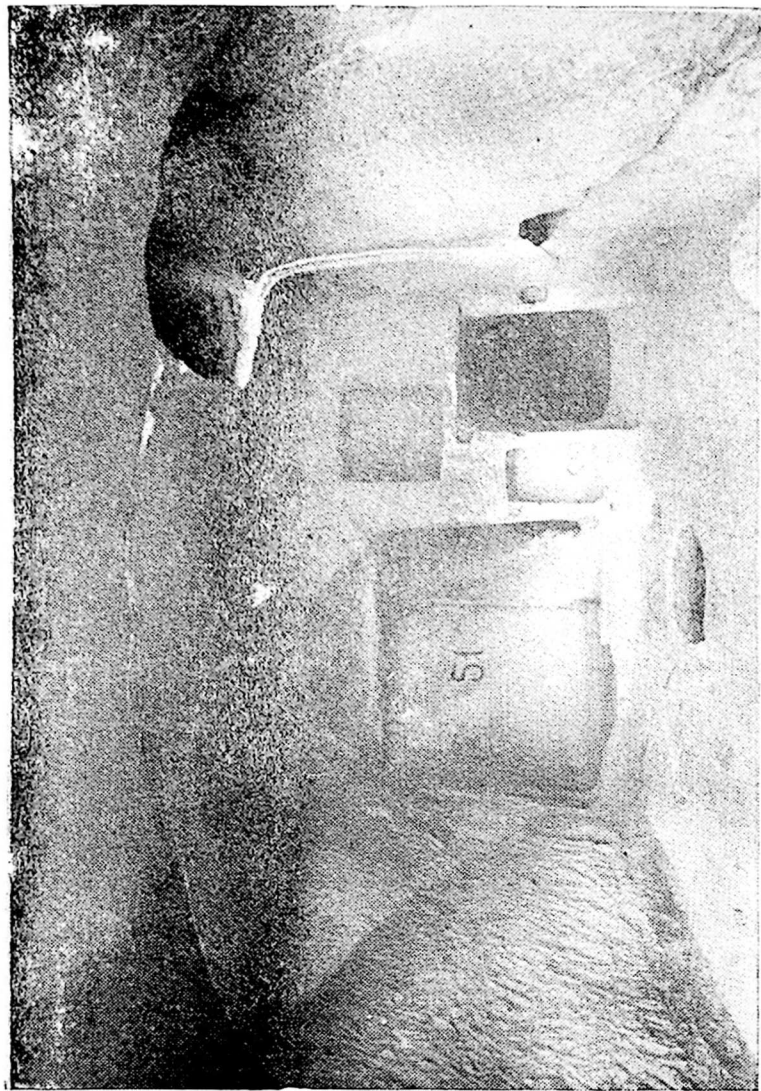
სურ. 51. აღმოსავლეთ ნაწილის მეორე სართულის გამკეპებული საერთო ხედი

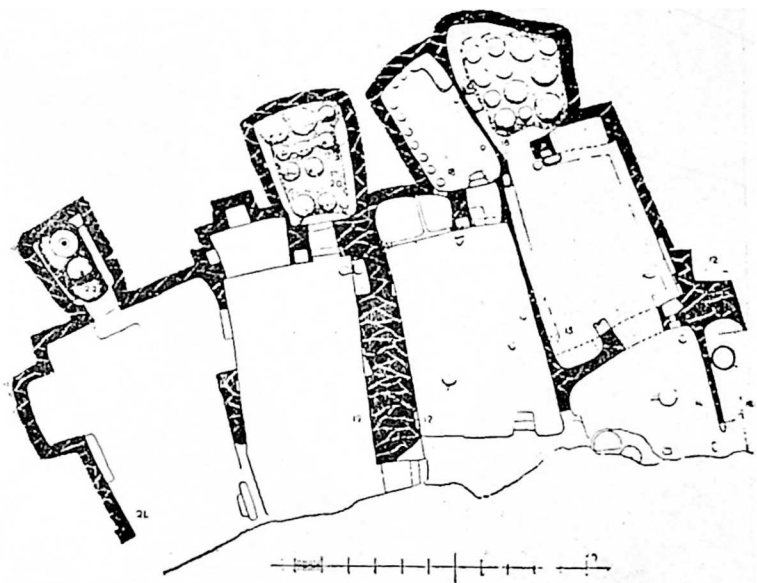
სურ. 52. მეორე სართულის დიდი და მოკაზმული გამოქვაბული

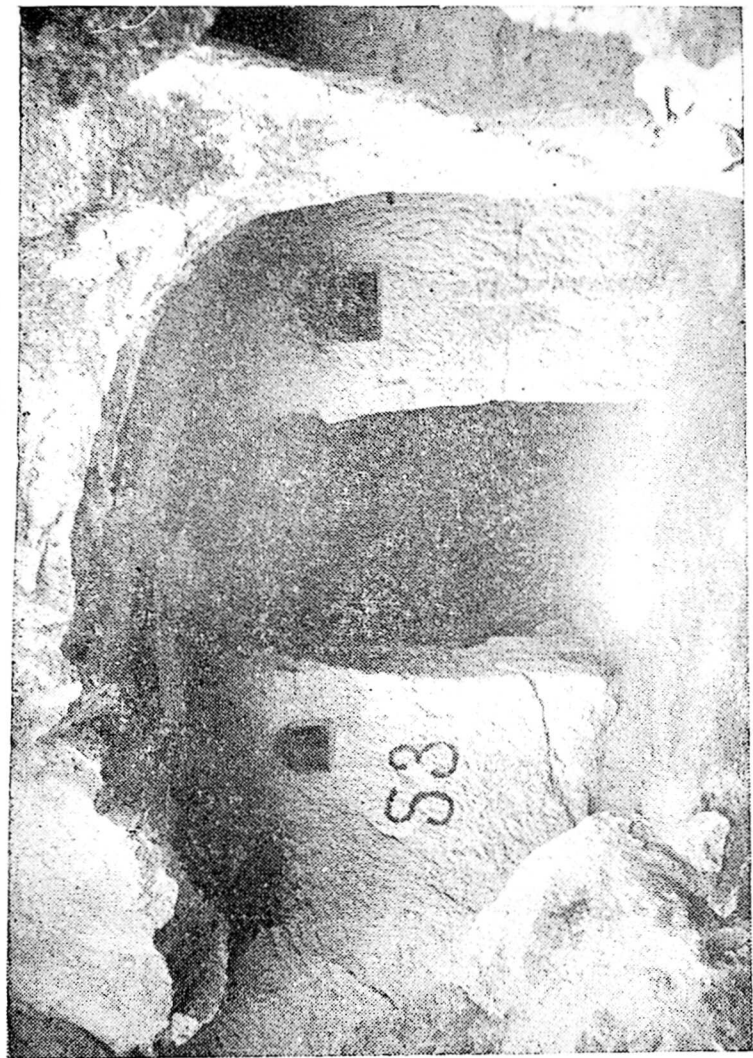
სურ. 53. მეორე სართულის გამოქვაბული ვარძიისთვის ჩეულუბრივ მოკაზმულაბით

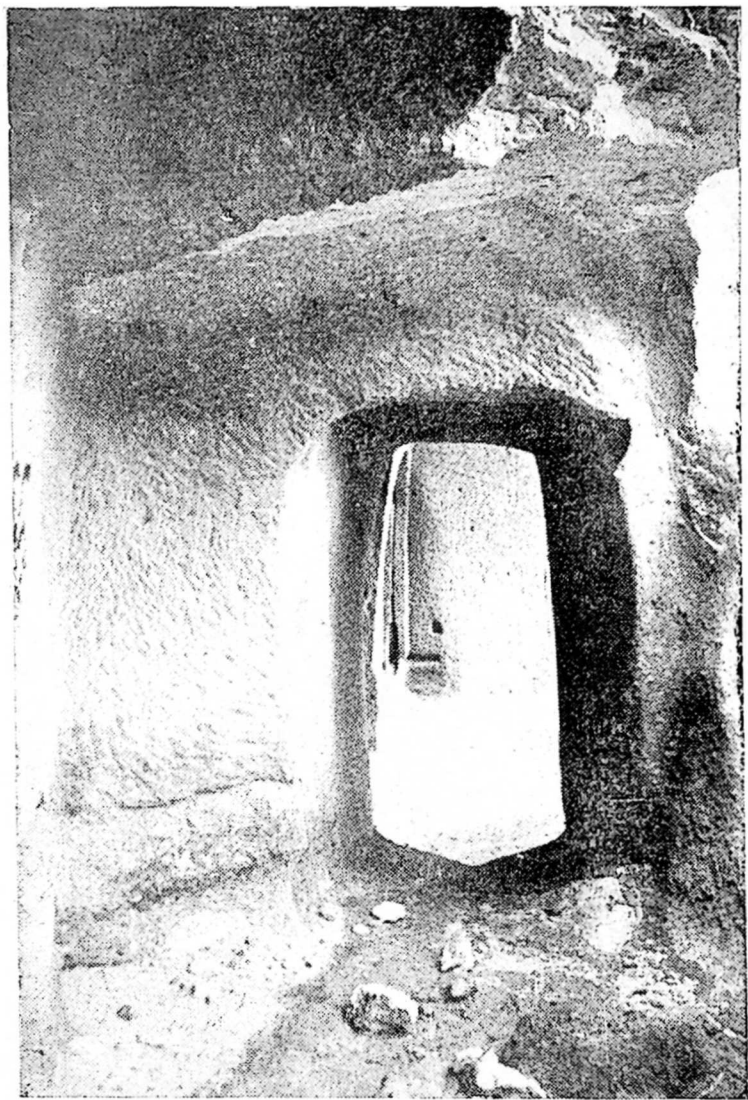
სურ. 54. მეორე სართულის დაუდიერად ნაკეთი გამოქცეული

ძურ. 55. მეორე სართულის დერეფნებიანი ჯგუფის გეგმა. ანაზომი
 არქ. კ. მელითაურისა

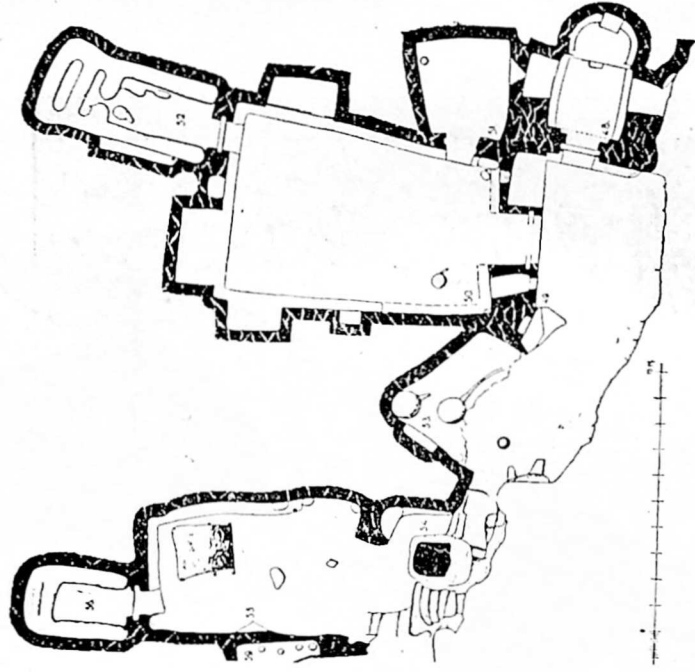
სურ. 56. დერეფნის ჩრდილო კედელი დაბაზის კარ-სარკმლით

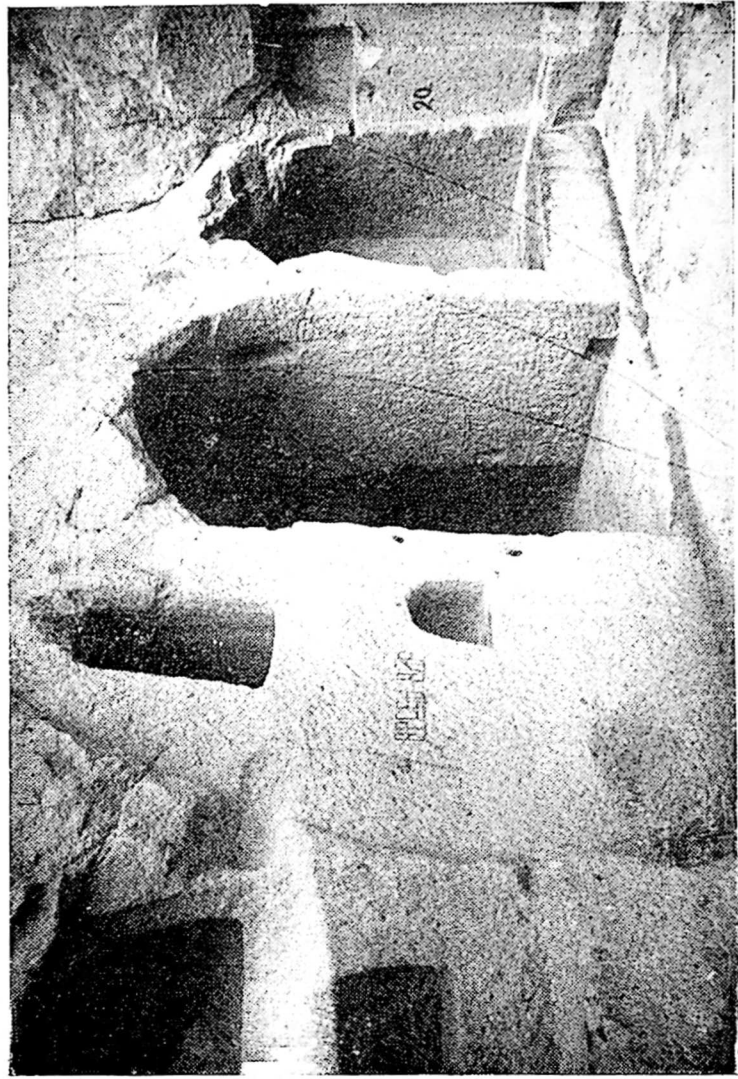
სურ. 57. გასასვლელი დერეფანთა შორის

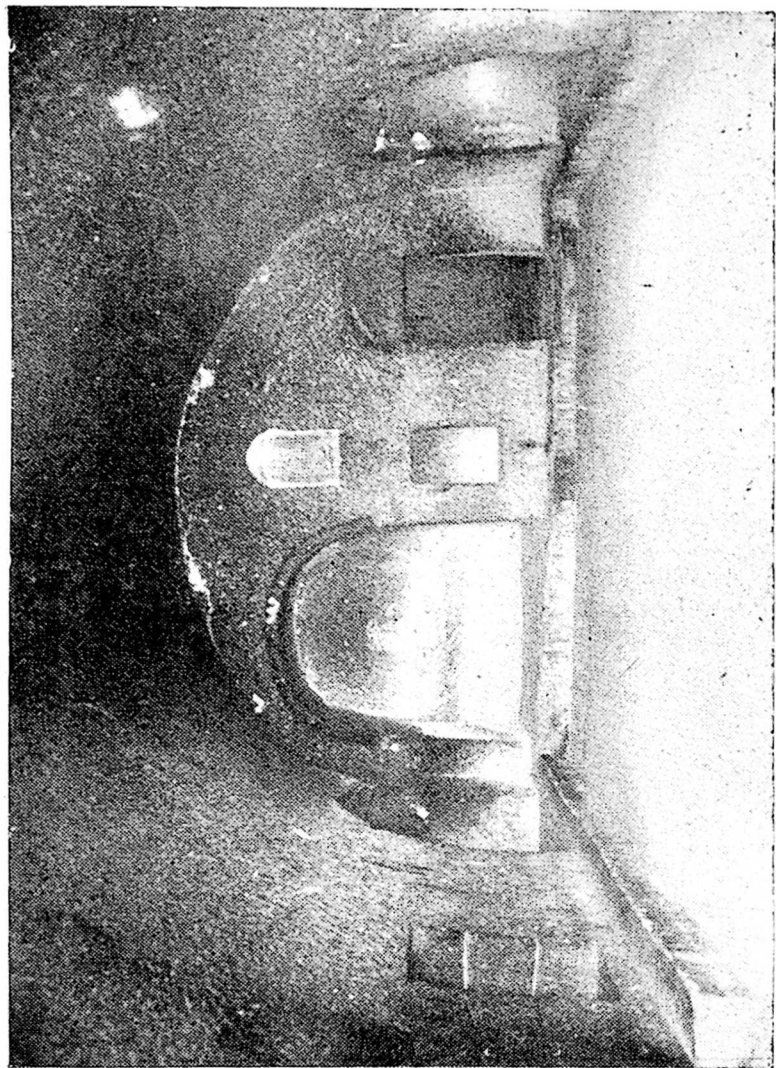
სურ. 58. დიდი გვირაბის ზედა ნაწილი

სურ. 59. „სადარბაზოს“ ჯგუფის გეგმა
ანბოში არქ. კ. მელითაურისკ

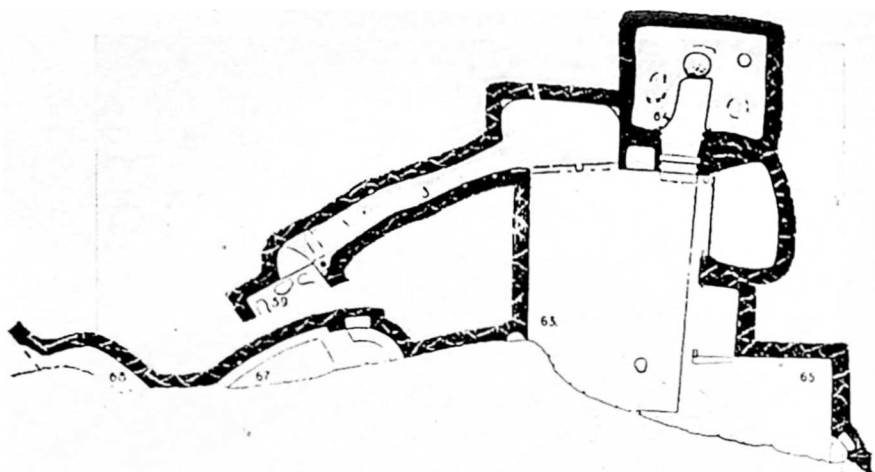
სურ. 60. „სადარბაზოს“ დერეფნის ჩრდილოეთის კედელი დარბაზის კარ-სარკმლით

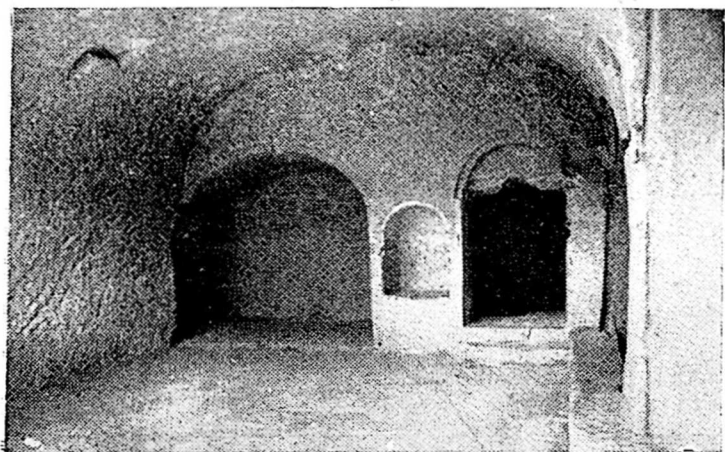
სურ. 61. „სადარბაზოს“ ჩრდილოეთი კედელი

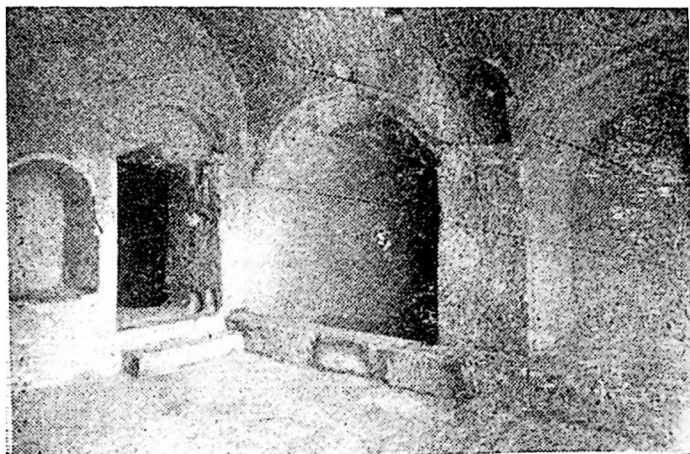
სურ. 62. „სადარბაზოს“ ეკლესიის აღმ. ნაწილი

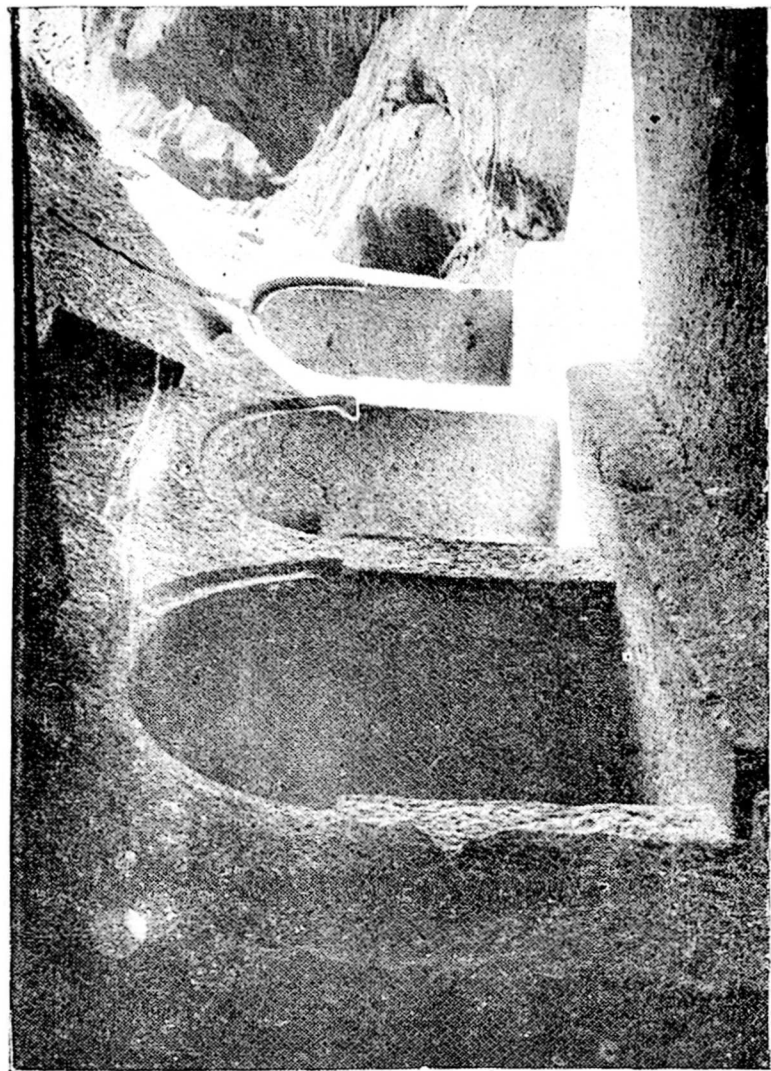
სურ. 63. „თამარის ოთახის“ გამოქვაბულთა ჯგუფის გეგმა. ანაზომი
არტ. კ. მელითაურისა

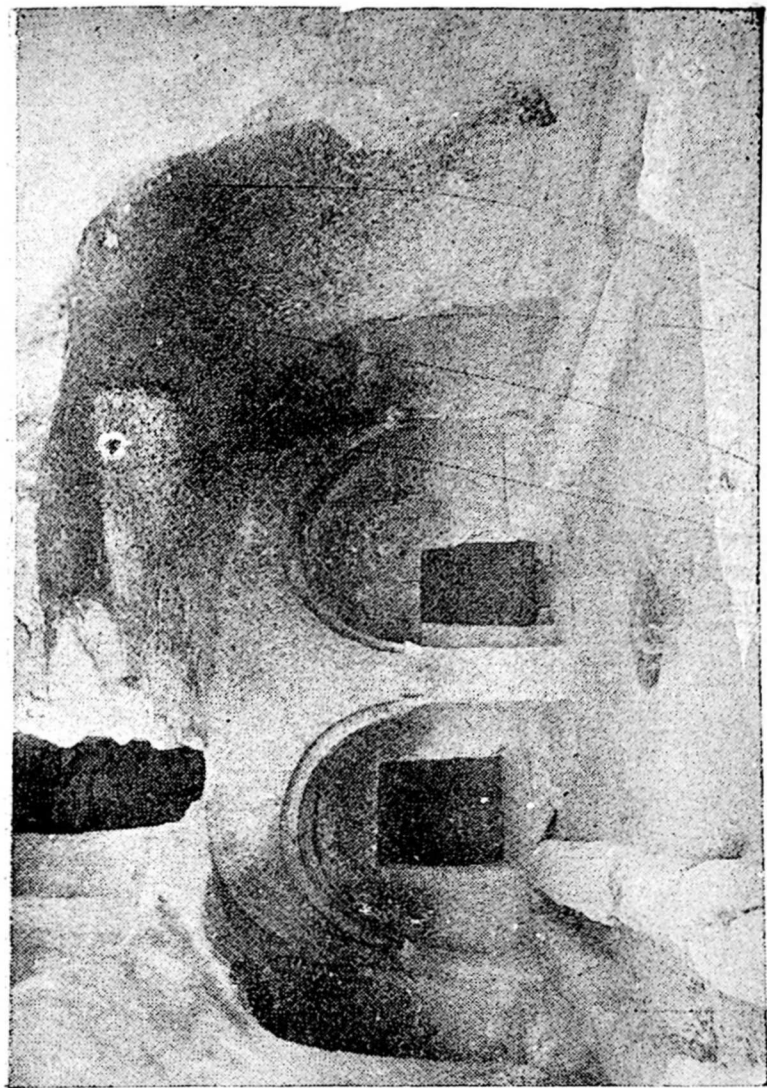
სურ. 64. „თამარის ოთახის“ ჩრდილოეთის კედელი

სურ. 65. „თამარის ოთახის“ აღმოსაფლეთის კედელი

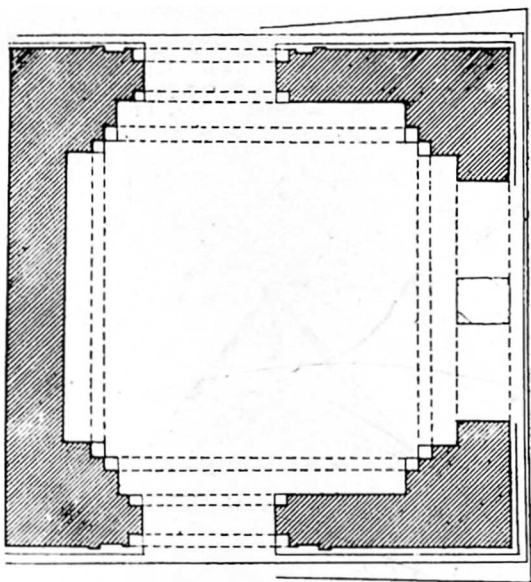
სურ. 66. „საღვინოს“ აღმ. კედელი

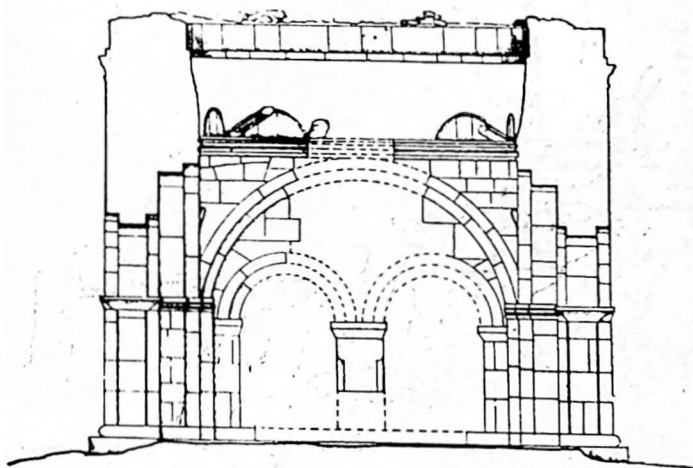
სურ. 67. სატრაპეზოს საერთო ხედი

სურ. 68. სამრეკლოს საერთო ხედი

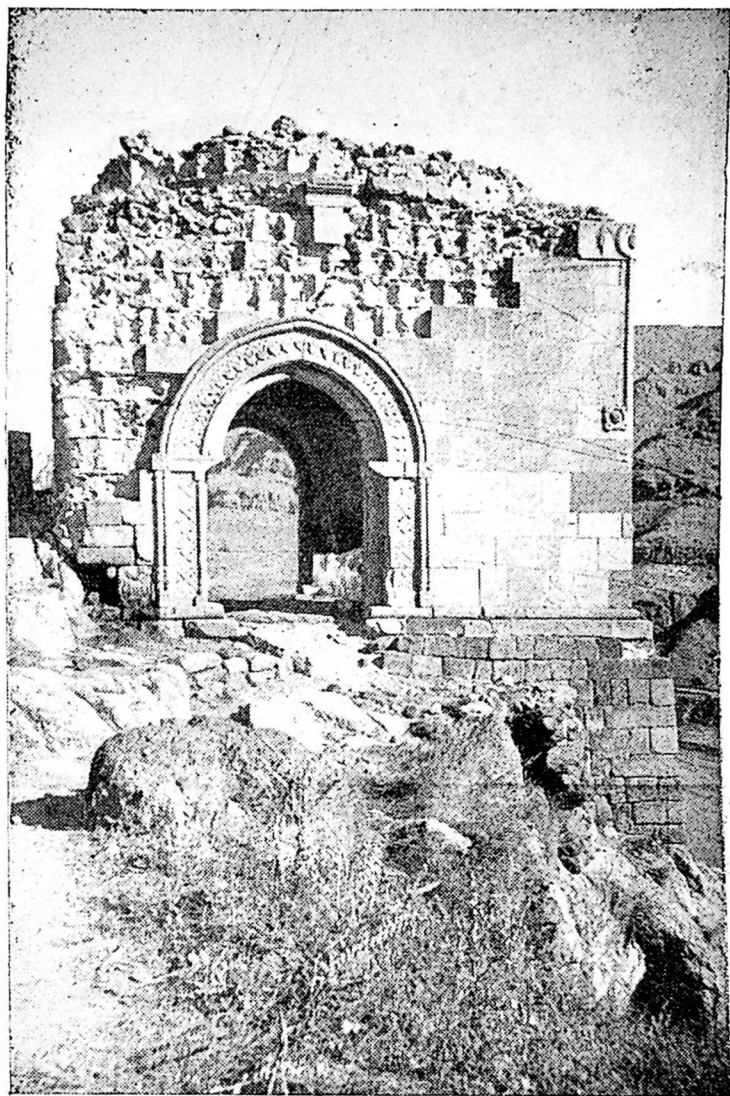
სურ. 69. სამრეკლოს გეგმა. ანაზომი არქ. რ. გვერდწითელისა

სურ. 70. სამრეკლოს განაკვეთი. ანაზომი არქ. რ. გვერდწითელისა

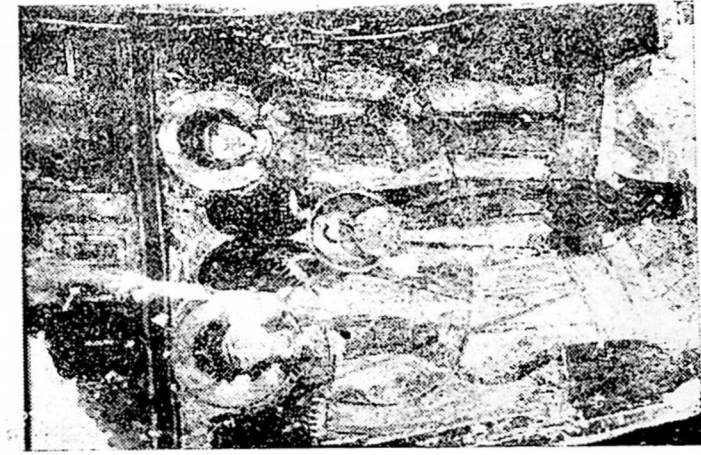
სურ. 71. სამრეკლოს აღდგენა. არქ. რ. გვერდუითელი

სურ. 72. სამრეკლოს დასავლეთი ფასადი

სურ. 73. ანანურის ეკლესიის წინ მოთავსებული გამოქვაბულის ნიშა

სურ. 74. გამოქვაბულის მხატვრობის ანგელოზები

სურ. 75. ქტილრის პორტრეტი

სურ. 76. ანანაურის ეკლესიის მხატვრობა კამარის სამხრეთ ნახევარში.

სურ. 77. ანანაურის ეკლესიის მხატვრობა კამარის ჩრდილო ნახევარში.

შ ი ნ ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	გვ. 3
შესავალი .	4

ნაწილი პირველი

მტკვრის ხეობა ბორჯომიდან ვარძიამდე . 9—	63
ბორჯომი	9
სადგერი	11
პეტრეს ციხე	13
ლიკანის ხევი	14
ჩითახევის მონასტერი	17
ღვირის ხევი	17
ქვაბისხევი	20
აწყური	22
გზა აწყურიდან ასპინძამდე	26
წინუბნის ხევი	27
წნისის ხევი	28
ახალციხე	30
საფარა	34
ჩუსთავი	37
ღობიეთი	37
ასპინი	38
ოშორას ხევი	40
ასპინძის ხევი	41
ვარნეთის ხევი	43
კობტას ხევი	44
დადეშის ხევი	46
ტოლოშის ხევი	47
ხერთვისი	49
წუნდა	52
თმოგვი	54
ზედა თმოგვი	58)
ვანის ქვაბები	60

ნაწილი მეორე

ვარძია	64—115
სამეურნეო და სხვა ნაგებობები	74
ტაძარი	79
სახიზარი	92
გამოქვაბული საცხოვრებლები	95
„სადარბაზო“	100
„თაძარის ოთახი“	102
„სალხინო“	104
სატრაპეზო	106
სამრეკლო	107
ანანაურის ეკლესია	110

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ვ. ბერიძე
ტექნედაქტორი ა. თოდუა
კორექტორები: ც. იანჭოშვილი
ე. ქვარიანი

გადაეცა წარმოებას 16.4.55. ხელმოწ. დასაბეჭდად 7.6.55. ქალაღ.
ზომა $84 \times 108^{1/16}$. ქალაღ. ფურც. 2,815. საბეჭდ. ფურც. 9,12.
საავტორო 6,28. სააღრ.-საგამომც. ფურც. 7,73.
შეჯ. 810. უე 05110. ტირაჟი 2000.
ფასი 6 მან.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, ა. წერეთლის ქ. 3/5.